

Sadriiddin
Ayniy

Sudxoʻrning oʻlimi

YANIGI ASR AVLODI
TOSHKENT
2016

UO'K: 821.512.133-3

KBK: 84(5Toj)

A-39

Ayniy, Sadridin

Sudxo'arning o'limi: qissa / Sadridin Ayniy. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – 240 b.

ISBN 978-9943-27-562-1

Atrofimizda turlicha tabiat egalari bor. Kimdir ochiq-ko'ngil – kimdir g'azabnok, kimdir shafqatli – kimdir mehrsiz, kimdir samimiy – kimdir xushomadni yaxshi ko'radi. Ammo shunday tabiatli insonlar toifasi borki, ular nafaqat og'zaki gurunglarning, balki butun boshli asarlarning qahramonlariga aylanganlar. Shunday qahramonlardan biri, shubhasiz, Sadridin Ayniyning xassislikda, sudxo'rlikda dong'i ketgan Qori Ishkambasidir.

Boyluk, mol-dunyo nafaqat ko'zini, balki butun ong-u shuurini egallab olgan Ishkamba obrazi, uning qarashlari, atrofdagi odamlar va yashayotgan muhitiga munosabati kitobxonning kulgidan ko'ra, g'azabini, ko'pchilik holatlarda esa chin dildan rahm-shafqat tuyg'usini uyg'otadi.

UO'K: 821.512.133-3

KBK: 84(5Toj)

ISBN 978-9943-27-562-1

© Sadridin Ayniy, «Sudxo'arning o'limi». «Yangi asr avlodi», 2016-yil.

SUDXO‘RNING O‘LIMI

1895-yilda Buxoro madrasalaridan o‘zimga bir turar joy axtarar edim. Qancha yugursam-yelsam ham tezlikda biron hujra qo‘lga kirmadi. O‘sha paytlarda bir do‘stim menga maslahat yo‘li bilan:

– «Qori Ishkamba» degan bir odam bor, u bir necha zarxarid hujraga egadir. Agar undan so‘rasang, vaqtincha turmoq uchun o‘z hujralaridan birini senga berar, – dedi.

Do‘stimning bu maslahati mening diqqatimni u odamning menga hujra berishi yo bermasligidan ko‘ra ko‘proq uning nomi tomoniga tortdi:

– Qori Ishkamba?!

Haqiqatan, qiziq bir nom, hayvonlarning oshqozonini «ishkamba» deydilar. Qanday munosabat bilan odamga «Ishkamba» nomini berganlar?

Bu taajjubimni u do‘stimga aytib, undan izoh so‘radim. Do‘stim tushuntirib berdi:

– U odamning nomi Qori Ismat. Ammo ba‘zilar «Qori Ismati Ishkam», ba‘zilar «Qori Ismati Ishkamba» va ba‘zi birlar qisqartirib «Qori Ishkamba» deydilar. Buning sababini bilmayman.

Lekin ajab emaski, u odamning qorni juda katta bo'lganligidan shu laqabni uning nomiga qo'shgan bo'lsalar-u, bora-bora laqab nom o'rniga o'tib qolgan bo'lsa.

– Xalq «Ishkamba» laqabiga loyiq ko'rgan odamdan biror yaxshilik umid qilib bo'lmasa ham, – dedim do'stinga, – siz meni u bilan tanishtiring, men undan «bo'lsa bo'lar, bo'lmasa g'ovlab ketar» qabilida bir hujra so'rab ko'raman. Bersa-ku, juda yaxshi, bermasa ham zarari yo'q, ammo «Ishkamba-odam»ning qanday maxluq ekanini bir ko'rib qolay.

– O'zim u bilan shaxsan tanish emasmani, seni tanishtirsam, – dedi do'stim, – faqat duch kelgan vaqtda ko'cha-ko'йда senga ko'rsata olaman, undan keyin o'zing yo'lini topib tanishib olasan.

Men rozi bo'ldim.

Kunlardan bir kuni do'stim bilan Buxoroning Labi hovuzi Devonbegisida sayohat qilib yurib edik, do'stim sartaroshxonaga kirayotgan bir odamni menga ko'rsatib:

– Ana shu odam Qori Ishkamba, – dedi.

Men uning faqat orqasidan ko'rib qoldim, afti basharasiga ko'zim tushmadi.

– Unday bo'lsa men shu yerda qolaman, agar o'nqovi kelsa tanishib, hujra so'rayman, bo'lmasa aftini tanib olib, kelajak uchun yo'l hozirlayman, – deb do'stimdan ajraldim.

Men Qori Ishkamba kirgan sartaroshxonaning oldiga borib, supachada oʻtirdim va oʻziga bildirmasdan uni kuzata boshladim.

U oʻrta boʻyli, qorni katta, semiz, boʻyni kalta va yoʻgʻon, boshi ham katta va sergoʻsht bir odam edi, boʻynining yoʻgʻonligi va yuzining sergoʻshtligi shu darajada ediki, uning gavdasi suv toʻldirilgan meshday tekis koʻrinar edi. Agar uning qalin soqoli va sochi olinib, kiyimlari ham yechilib tashlansa, nortuyaning oshqozoniga oʻxshab qolar edi, faqat farqi shundaki, bu tuyaning oshqozonidan kattaroq va tusi ham qizgʻishroq boʻlib, oy-u kuni toʻlgan semiz, tullagan kekxa boʻgʻoz hayvonning xuddi oʻzi boʻlib qolar edi.

Bunday qiyofani koʻrgan hamon mening koʻnglimga, «Ajab emaski, xalq bu odamning qorni kattaligi uchun emas, balki gavdasining yum-yumaloqligi uchun unga «Ishkamba» laqabini munosib koʻrgan boʻlsa», degan fikr keldi.

Durust, bu odamning qorni boshqa odamlarning qorinlaridan koʻra juda katta edi, lekin gavdasining boshqa joylari, hatto boʻyni va yuzlari ham shunday yoʻgʻon va semiz ediki, uning aʼzoyi badani shu katta qorin bilan teptekis boʻlib ketgan edi. Soch oldirish navbati Qori Ishkambaga yetdi. Sartarosh ustarasini qayrab turib:

– Qani, bu yerga marhamat qiling, – deb unga oynaning oldidagi kursini koʻrsatdi.

Qori Ishkamba gavdasining ogʻirligidanmi yo biron kasalligi sababidanmi, zoʻrgʻa oʻrnidan

turdi. Lekin yuzining yaltirab, qizarib turganidan uning semizlikdan boshqa kasali yo'qligi bilinar edi.

U o'rnidan turib, uzoq esnagandan keyin ikki qo'llab sallasini boshidan oldi va sartaroshxonaning devoridagi lungilar osilgan qoziqqa ilib qo'ymoqchi bo'ldi.

Lekin sartarosh bunga yo'l qo'ymadi va chaqqonlik bilan qo'lidagi ustara va qayroqni oyna oldidagi javon ustiga qo'ydi-da, sallani ikki qo'llab Qori Ishkambaning qo'lidan olaturib:

– Sallangiz shunday katta va og'irki, agar u yerga ilsangiz, qoziq sinib, lungilar yerga tushib, tuproqqa belangan bo'lur edi, – dedi va sallani supacha ustiga qo'ydi.

– Xayriyatki, – dedi Qori Ishkamba, – lungilaringiz tufayli mening sallamni ham tuproqqa belanishdan qutqardingiz, bo'lmasa besh misqol sovunga kuygan bo'lar edim.

– Sizning sallangiz tuproqqa tushsa hech bir zararlanmas edi, – dedi sartarosh, – ko'pdan beri jomashov yuzini ko'rmagan bo'lsa kerakki, tuproqdan ham farqsizroq holga kelgan.

Haqiqatan ham Qori Ishkambaning sallasi pechlariga qozon sochiq qistirib o'ragandek, parcha-parcha qora dog'lar ko'rinar edi.

Men o'ylardim: «Bir salla qancha katta va qanday og'ir bo'lsa ham qoziqni sindirolmasligi aniq». Buni sartarosh ham yaxshi bilar edi, ammo uning sallani qoziqqa ildirmaslikdan maqsadi uning kirini lungilarga yuqtirmaslik edi.

– Bunday katta sallani haftada bir jomashovga solish mumkin emas, – dedi Qori Ishkamba, – u holda sovunning uyi kuyadi.

– Nega boʻlmasa kichikroq qilmaysiz? Kichikroq boʻlsa-ku, doka ham ozroq ketadi, sovun ham koʻp sarf boʻlmaydi, – dedi sartarosh.

– Bu sallam – yirtish oluvchi salla, – dedi Qori Ishkamba javobida, – buni boshimga oʻrab mozorboshida, oʻliklarni koʻmayotgan chogʻda hozir boʻlsam boshqa odamlarga bir gazdan yirtish berayotgan boʻlsalar, menga ikki gaz beradilar.

Sartarosh gapira-gapira ustarani qayrab oldi. Ustara bilan oʻz bilagidagi junlarni taroshlab, oʻtkirligini sinab koʻrgandan keyin Qori Ishkambaning boʻyniga lungini oʻrab yana gapira boshladi:

– Sizni tanimaganlar albatta janozalariga xabar qilmaydilar, taniydiganlar boʻlsa xoh sallangiz katta boʻlsin, xoh kichik boʻlsin, sizga munosib koʻrilgan oʻlchamda yirtish beradilar. Buning uchun sallani katta qilib, dokani nobud qilish nega kerak?

– Siz sodda ekansiz, – dedi Qori Ishkamba, – agar meni janozalariga xabar qiladigan oʻliklarning yirtishlariga qarab tursam, soch oldirish pulini qayerdan topaman? Men kunda peshin namozi vaqtida Devonbegi xonaqohining sahnida hozir boʻlaman. Janoza oʻqish uchun u yerga keltirilgan har bir oʻlikning (tanih boʻlsin, boʻlmasin) «xudoyi» janozasini oʻqib, uning orqasidan qabristongacha bora-

man va nasibaga yarasha yirtish olib qaytaman. Agar o'lik egalari meni tanimasalar yana ham yaxshiroq, u vaqtda sallamning kattaligiga qarab kattaroq yirtish beradilar.

– Siz soch oldirish uchun ortiqcha pul ham to'lamaysiz-ku, uning tashvishini chekib nima qilasiz? – dedi sartarosh bir kaft suvni Qori Ishkambaning boshiga quyib, sochlarini ishqalab turgani holda, – boshqa odamlar hafta-o'n kunda soch oldirib tursalar, siz ikki oyda bir marta soch oldirasiz, ustara haqini ham boshqalar beradiganning yarmisicha berib qochasiz.

Qori Ishkamba biroz zarda qilib, boshini sartaroshning qo'li ostidan tortdi va bo'yini cho'zib, boshini ko'tarib, ko'zini sartaroshning yuziga tikib, dedi:

– Men xoh haftada bir marta soch oldiray, xoh ikki oyda bir, buning sizga hech bir aloqasi yo'q. Mening sochim xoh o'sib ketgan bo'lsin, xoh o'smagan bo'lsin, siz bir marta ustara urasiz, uzun soch uchun ikki marta ustara ishlatmaysizki, mehnatingiz ortiq sarf bo'lsa. Agar men soch oldirish haqini boshqalardan ko'ra kamroq bersam, bu to'g'rida shikoyat qilishga haqingiz yo'q, chunki o'zingiz ko'rib turibsizki, boshimning yarmisi sochsizdir va siz u yerga hech bir ustara urmaysiz.

Men Qori Ishkambaning keyingi so'zlaridan ogohlanib, uning boshiga qaradim, darhaqiqat, boshining tepasi sochsiz va terisi burma-burma bo'lib, qotib qolgan ekan.

Sartarosh Qori Ishkambaning buzilgan kayfini tarqatish uchun bo'lsa kerak uzr ohangi bilan:

– Men hazil qildim, Qori amaki, – dedi, – xoh koʻp haq bering, xoh oz, sizning pulingiz tabarruk. Ikki boshdan men boy boʻlmayman, qaysi sartarosh yo kosib boy boʻlganki, men boy boʻlar edim.

– Boylik, qashshoqlik Xudodan, – dedi Qori Ishkamba ishontiruvchi bir ohang bilan, lekin uning masxaralab, iljayib turishidan oʻzining haligi soʻziga ishonmaganligi bilinib turardi.

Sartarosh Qori Ishkambaning sochini olib boʻldi, lungini uning boʻynidan olib, bir chekkada turgan quti ustiga olib borib qoqdi. Lungini sochlardan tozalab, qayta boshdan Qorining boʻyniga oʻrab, uning boshiga suv quymoqchi boʻlganida:

– Kerakmas, – dedi Qori Ishkamba, – moʻylovimni qaychilasangiz bas, boshning kiritni tozalattirishga fursatim yoʻq.

– Nega? Biron janozaning vaqti yaqinlashdimiki, muncha shoshilasiz?

– Janoza uchrasa soat oʻn ikkilarda xonaqoh sahnida uchraydi, – dedi Qori va sartaroshxonaning devorida osilgan soatga qarab, yana dedi:

– Hali soat oʻn, boshqa zarur ish bor.

– Yana qanday zarur ish ekan u? – deb soʻradi sartarosh.

– Shu vaqt bank xodimlarining choy ichish vaqtlari, agar biroz kechiksam choydan qolaman.

– Xoʻp, unday boʻlsa... – dedi sartarosh salmoqlab va Qorining labini ikki barmogʻi bilan burib ushlab, moʻylovini qaychilashga kirishdi.

Men bu soʻz va bu hollarning hech biridan Qori Ishkambaning qanday odam ekanligini aniqlay olmay qoldim. Men «Agar bu odam bir necha zarxarid hujraning egasi boʻlsa, nega oʻzining tirikchiligini, hatto soch oldirish pulini tanimagan oʻliklarning yirtishi ustiga qoʻygan, holbuki bunday ish uysiz-joysiz, qoʻlidan hech bir ish kelmaydigan gadoylarning ishi. Agar haqiqatan bu odam uysiz-joysiz gadoyday boʻlsa, nega oʻzini bank xodimlari bilan oshna koʻrsatadi, hatto ularning tushlik payti ustiga yetib borishni zarur sanaydi? Har holda bu qiziq maxluq koʻrinadi. Buni taʼqib qilib yaxshigina tanishib olishim kerak. Hujra soʻrash masalasi bunga bir bahona boʻladi...» derdim oʻz-oʻzimga. Sartarosh Qori Ishkambaning moʻylovini qaychilab boʻlgan hamon u oʻrnidan irgʻib turdi va sallasini supachadan olib, boshiga qoʻndirdi-da, sartaroshxonadan chiqdi.

– Qori amaki, soch oldirish puli nima boʻldi?
– deb sartarosh uning orqasidan tovush berganda u qayrilib qaramasdan va qadamini sekinlatmasdan:

– Maydam yoʻq, yana soch oldirganda ikkisini bir qoʻshib beraman, – deb tezroq yurib ketdi va bir nafasda koʻzdan gʻoyib boʻldi.

Ikkinchi kuni men yana Qori Ishkambaga duch kelib, iloji boʻlsa u bilan tanishish niyatida koʻchaga chiqdim. Labi hovuzi Devon-

begini aylanib xonaqohning janub tomonidan boshlanadigan bazzozlik rastasiga tushdim. Bazzozlik do'konlari oldida o'tirgan odamlarni bir-bir ko'zdan kechirib, bu rastaning g'arb tomondagi adog'ida bo'lgan Sesuvga¹ chiqdim-da, u yerdan shimol tomonga qarab boradigan rastaga burildim. Bu rasta chinni bozori bo'lib, o'rta belida sandiq saroyi va sandiq sotiladigan do'konlar bor edi.

Rastada hali o'n qadam ham bosmagan edim, ko'zim Qori Ishkambaga tushdi. U bir chinnifurushning do'koni supachasida oyog'ini osiltirib o'tirar edi. Men ham uning ro'parasiga yaqinroq borib, eshigi yopiq bir do'konning supachasiga o'tirdim va sichqon poylagan mushukday ikki ko'zimni uning tomoniga tikdim. Chinnifurushning oldida bir choynak choy bo'lib, u choydan piyolaga quyib, navbat bilan bir daf'a o'zi, bir daf'a Qori ichishar edilar. Shu vaqtda bir novvoy boshida bir savat, qo'lida bir savat non bilan «suvi moy, uni shakar, issiq non. Ehtiyot bo'l, qo'ling kuyadi!» deb rastadan o'ta berdi...

Qori Ishkamba novvoyni chaqirdi, novvoy uning oldiga borib, qo'lidagi savatni pastlatganda u ikki dona qip-qizil nonni tanlab oldi. Nonlarni sindirib chinnifurushning yelpig'ichi ustiga tashladi va bir burdani og'ziga tiqqandan keyin qo'lini yon cho'ntagiga soldi.

Men uning bu ishidan juda taajjubda qoldim, uning bu ishi tunov kun sartaroshxonada ko'rganim odamning ishlariga o'xshamas edi:

¹ Yo'lning uch tomonga ayrilgan joyi.

tunov kun u o'zini, tirikchiligi o'liklarning yirti-shi ustiga qolgan isqirt bir odam qilib ko'rsatgan edi, soch oldirishda boshining sochsiz joylariga hisoblab, oxiri haq bermasdan qochib ketgan edi: bugun bo'lsa savdolashmasdan ikki nonni oldi, uni boshqa bir odamning do'koni oldida sindirib, birgalashib yeyishi bilan bu kun u mening ko'zimdagi «Hotami Toyi» bo'lib ko'rindi.

Qori Ishkamba cho'ntagiga tiqqan qo'lini olib boshqa cho'ntagiga tiqdi. Bu orada tag'in bir burda non olib lunjiga joyladi. Novvoy: «Tez bo'ling, Qori amaki, menga pulini uzating, men ketay, nonim sovib, bozordan qolmasin», – deb qistar edi.

Qori Ishkamba hamma cho'ntaklarini axtarib bo'lgandan keyin chinnifurushga qarab:

– Uka, shu nonlarning pulini siz berib turing, cho'ntagimda pulim yo'q ekan, agar pulim yo'qligini boshdan bilsaydim, nonlarni sindirmas edim, – dedi va o'zi xotirjam bo'lib, ikki qo'llab non yeyishga kirishdi.

Chinnifurush manglayini burishtirib, bir nonga qaradi, bir Qoriga, oxiri novvoydan nonning narxini so'ragandan keyin g'aladonidan pul chiqarib, to'lab yubordi.

Ammo Qori Ishkamba novvoyga ham, chinnifurushga ham qaramay ikki ko'zini nonga tikkanicha lunjiga non burdalarini tiqmoqda edi. Faqat chinnifurush novvoyni uzatib, o'z oldiga quyib qo'yilgan choyni ichayotganida Qori Ishkamba unga qaramagani holda qo'li bilan uni non yeyishga taklif qildi.

Chinnifurush nondan bir burda olib yeb, qo'lidagi piyolani bo'shatguncha, Qori Ishkamba sindirilgan nonlarni yeb tugatayozgan va yelpig'ich ustidagi sindirilgan non kamaygan sari Qori Ishkambaning ishtahasi orta borardi. Oxiri shu darajaga yetdiki, chaynalmagan non bilan to'lgan lunjini qimirlata olmaydigan, tomog'idan non o'tmaydigan va og'zi gapirishga imkon topolmaydigan bo'ldi. Qo'li bilan chinnifurushga choynakni ko'rsatib, ishorat bilan bir piyola choy quyib berishni so'radi. Chinnifurush iljaygani holda piyolaga choy quyib, unga uzatdi. Qori Ishkamba bir qo'lini yelpig'ich ustida qolgan eng oxirgi bir burda non ustiga qo'ygani holda ikkinchi qo'li bilan piyolani olib, bir ho'plam choy ichdi. Shu bilan og'zidagi nonlar yumshab, lunji biroz bo'shagan bo'lsa kerakki, eng oxirgi non burdasini ham og'ziga tiqdi va piyoladagi choyni xo'rillatib ichgandan keyin og'zidagi nonlarni chaynay-chaynay o'rnidan turib ketdi. Men ham uning orqasiga tushdim...

Qori Ishkamba yo'l yurishda uncha shoshilmas edi, asta-asta qadam tashlab, ikki tomondagi do'kon va do'kondorlarni bir-bir ko'zdan kechirar, ko'zi ko'ziga tushgan odamlar bilan «salom-alik» ham qilar edi.

U bir necha qadam yurgandan keyin sandiq saroyi oldida bir sandiqfurush do'konining supachasiga o'tirdi. Sandiqfurushning o'zi do'konining ichkarirog'ida o'tirardi, oldiga hisob cho'ti tik qo'yilgan bo'lib, labi pichirlar edi.

Qori Ishkamba o'tirgani hamon yonboshlab, qo'lini cho'tning orqasiga uzatdi-da, u yerdan bir narsani olib og'ziga tiqdi.

Men sandiqfurush do'konining yonida o'tirarga joy topmadim, noiloj qolib uzoqroqda bir bo'sh joy topib o'tirdim. Lekin u yerdan turib Qori Ishkambaning ishlarini payqay olmas edim. Faqat sandiqfurush do'konining oldidan o'tayotganimda shuni sezdimki, u (o'tgan-ketganlarning ko'zidan yashirmoqchi bo'lib) hisob cho'ti panasiga bir narsani qo'yib yemoqda ekan, shunday bo'lsa ham Qori Ishkambaning «o'tkir ko'zi» uni ko'rgan va ola solib u yerga o'tirib, u narsani yeyishda sandiqfurushga yordamlasha boshlaganini payqadim, u narsaning nima ekanligini aniqlay olmadim.

Qori Ishkamba sandiqfurush do'konida ko'p o'tirdi, yeydigan narsani yeb bo'lganidan keyin o'rnidan turib do'ppi va shohi bozori bo'lgan «timcha»ga kirdi. Bu «timcha» deb atalgan bozor chinnifurushlik rastasi bilan attorlik rastasi orasida ko'ndalang bo'lib, ikki rastani bir-biroviga tutashtiradigan usti yopiq torgina bir yo'lakcha edi.

Men timchadan ancha uzoqlikda o'tirgan joyimdan turib, Qori Ishkambaning orqasidan yetishmoq uchun darrov yo'lga tushdim va timchaga kirib, unga yetib oldim. U ham bu gal biroz tez yurar, ikki tomondagi do'kon va do'kondorlarga ko'p qaramas edi. Faqat bora turib bir do'ppifurushning do'koni oldida to'xtab qoldi.

Tevarakda munosib oʻtirar joy boʻlmagani-
dan men ham oʻzimni xaridor koʻrsatib, doʻppi-
furushtash doʻkonining oldida turdim.

Qori Ishkamba doʻppifurushtash bilan salom-
lashgandan keyin undan:

– Mening doʻppilarimni sotdingizmi? – deb
soʻradi.

– Yoʻq, hali sotganim yoʻq, – dedi doʻkondor.

– Sotgansizku-ya, lekin pulini bir necha kun
ishlatmoqchisiz? – deb Qori Ishkamba doʻkon-
dorning gapiga ishonmaganligini bildirdi.

– Qori amaki, siz odamga ishonmaydigan
bir kishisiz, – shunday degani holda doʻkon-
lar orqasiga qayrilib qoʻlini rafchalarning biriga
uzatdi va ustma-ust qoʻyilgan bir dasta doʻppi-
ni olib, Qori Ishkambaga koʻrsatdi:

– Shular sizning doʻppilaringiz emasmi?

– Shular mening doʻppilarim, – dedi va
qoʻshimcha qildi, – boshda ham men sizning
gapingizga ishongandim, faqat bir hazil qilgan
edim-da, darrov achchigʻingiz kelmasin.

– Nega achchigʻim kelsin? Sizning munaqa
«hazil»laringizni endi eshitayotganim yoʻq-ku.

– Xoʻp, hazilni bir yoqqa qoʻyaylik, – dedi Qori
Ishkamba, – men bu kun pulga juda muhtoj-
man. Bir ish qilib shu doʻppilarning pulini, hech
boʻlmaganda yarmisini berib tursangiz, meni juda
minnatdor qilgan boʻlar edingiz. Shunday qiling,
jon uka! Ilohim bolalaringizning toʻyini koʻring!

– Bu gapingiz hazil boʻlsa ham yaxshi emas,
chin boʻlsa ham, – dedi doʻppifurushtash jiddiy
ohang bilan.

– Nega?

– Shuning uchunki, – dedi do‘ppifurush, – siz mendan o‘z do‘ppilaringizni chakana narx bilan sotib berishni so‘ragan edingiz, agar men o‘z dastmoyamdan sizga bularning pulini avvaldan berib qo‘yib, keyin bitta-bitta sotib, u pulning o‘rnini to‘ldirsam, menga foyda bo‘lmaydigina emas, balki zarar bo‘ladi. Chunki sizning o‘zingiz har yuz tangangiz uchun mening o‘zimdan har oyda ikki yarim tanga foyda olasiz. Shunday bo‘la turib, «o‘z pulingdan menga berib tur», deysiz.

Qori Ishkamba do‘ppifurushning bu gapiga javob topolmaganidan bo‘lsa kerak, o‘ylab qoldi va do‘ppifurush yana so‘zga kirishdi:

– Bo‘lmasa bir ish qilaylik – na six kuysin, na kabob.

– Qanday ish? – deb so‘radi Qori Ishkamba.

– Siz o‘z do‘ppilaringizni ko‘tara narx bilan baholab menga soting, men ham bularning pulini sizga naqd to‘lay, undan keyin chakana narx bilan o‘z hisobingga bitta-bitta sotay, u holda menga ham bir narsa qoladi, siz ham pulingizni hozirdan olasiz, nima deysiz?

– Bunday savdo menga to‘g‘ri kelmaydi, u vaqtda do‘ppilar pulining qariyb to‘rttdan biri qo‘limdan ketadi, – dedi Qori Ishkamba va ketmoqchi bo‘ldi.

– O‘tiring! Do‘ppilaringiz puli ustidan bitta choy damlay, – dedi do‘ppifurush hazillashib.

– Rahmat, men hozir bankga borib choy ichaman, – dedi Qori va kulib qo‘shimcha qildi,

– mening doʻppilarim pulidan boʻladigan choyga na sizning tishingiz oʻtadi, na oʻzimniki.

Doʻppifurush Qori Ishkambaning bu gapiga kularkan, mendan:

– Sizga nima kerak? – deb soʻradi.

– Doʻppi!

Ketarmon boʻlib qadamini olgʻa bosgan Qori Ishkamba mening bu gapimni eshitib, yoʻldan qaytib toʻxtab qoldi va doʻppifurushga qarab:

– Bu kishiga mening doʻppilarimdan koʻrsating! – dedi.

Doʻppifurush Qori Ishkambaning doʻppilarini dastasi bilan mening qoʻlimga berib:

– Mana bulardan birortasini tanlang! – dedi.

Men ham ularning orasidan bittasini ajratib:

– Mana shunisi qancha turadi? – deb soʻradim.

– Besh tanga, – dedi doʻppifurush.

– Ikki tanga! – dedim men doʻppilarni dastasi bilan uning qoʻliga qaytarib berib.

– Insof qiling, uka, – dedi Qori Ishkamba menga qarab, – bularning har biriga toʻrt tangalik mahsulot sarf boʻlgan, aqalli oʻsha mahsulotning pulini bering, tikish haqini sizga bagʻishlasinlar.

– Bu kishi doʻppi olmaydilar, – dedi doʻkon-dor doʻppilarni rafchaga qoʻya turib, – bekorga xomtama boʻlmang.

Qori yoʻlga tushdi, men ham...

Qori Ishkamba timchanning attorlik rastasi-ga oʻtiladigan tomondan chiqib, bir attorning doʻkoni oldida toʻxtadi. Men ham doʻppifurush

doʻkoni yonidagi tajribamni ishlatib, oʻzimni xaridor koʻrsatib uning yoniga borib turdim.

Qori Ishkamba attor bilan salomlashgandan keyin unga:

– «Avarasi» hisobidan bir tishlam gulqand bering, ishtahadan qolibman, – dedi.

Attor kulimsirab, oldidagi mis tosnig qopqogʻini ochdi va uning ichidan temir belcha bilan yongʻoqday gulqand uzib, Qoriga uzata turib dedi:

– Xayriyatki, ishtahadan qolgan ekansiz, Qori aka, boʻlmasa butun dunyoni yeb qoʻyar edingiz.

Qori Ishkamba belchani attorning qoʻlidan olib, uning uchidagi gulqandni tishi bilan oldi va belchani attorga uzatib:

– «Avarasi» juda ham kichik boʻlipti, tishlarimning kovagida yoʻqolib ketdi, – dedi.

– Doʻkonim kichkina, mollarimning bori bobo olib nabira sotadigan mollar, bu holda «avarasi» bundan katta boʻlmaydi.

– Xoʻp, «avarasi» uchun boʻlmasa Xudo uchun yana bir tishlam bering, duo qilaman, – dedi Qori Ishkamba.

Attor yana bir tishlam gulqand uzib, belcha bilan Qoriga uzatdi, Qori bu dafʼa belchani attorning qoʻlidan ola turib, menga qarab:

– Uka, menda biron ishingiz bormi? – dedi toʻsatdan.

Men uning bu savolidan shoshib qoldim, chunki bunday savolni undan kutmagan va javobiga hozirlanmagan edim. Men: «Ha, sizda

ishim bor, ovloq yerda aytaman» deb, uni bir chekkaga tortib, hujra masalasini uning oldiga qoʻyish oʻrniga boshqacha harakat qildim: attor agar: «Ha, uka, sizga nima kerak» desa, uning javobi uchun hozirlab qoʻygan soʻzimni telbalanib, Qori Ishkambaga aytib yubordim:

– Ha, menga murch kerak! – dedim.

Albatta bu javob Qori Ishkambaning: «Uka, menda biron ishingiz bormi?» degan savoliga tamoman aloqasiz boʻlib tushdi. Buni darhol oʻzim ham sezdim, shuning uchun tezlik bilan qoʻlimni yon choʻntagimga tiqdim, darrov biroz murch olib, u yerdan qochmoqchi boʻldim. Baxtga qarshi, choʻntagimda biron pul ham yoʻq ekan, qizarib-boʻzarib attorga qarab:

– Hozir yonimda pulim yoʻq ekan, borib pul keltirib, soʻngra olaman, – dedim-da, tura solib u yerdan qochdim.

Attorning doʻkoni oldidan uzoqlashayotganimda koʻzimning qiri tushdi: Qori Ishkamba quyi labini yuqori labi ustiga tortib, mening haqimda nimanidir ishorat bilan attorga anglatmoqda edi.

* * *

Bugun ham mening «ovim» yurmadi. Yurmadigina emas, tuzoq oldiga kelgan «ov» hurkib qochgan edi, bundan buyon uning orqasidan tushish yoʻli men uchun toʻsilgan edi; Qori Ishkamba oldida sharmanda boʻlgan edim. «Murch olishim»ning yolgʻonligi uning oldida kun kabi oydin edi. Men murch olmasdan «murch

yegan»¹ edim, hatto u «murch olishim»ga qiyos qilib «do‘ppi olishim»ning ham yolg‘onligini bilib olgan edi.

Endi pushaymon qilish o‘rinsiz, «afsus» foyda bermas, ov tuzoqdan qochgan, qush qo‘ldan uchgan edi.

Shuningdek, men u bilan tanishish va uning ahvolini o‘rganishdan umidimni uzmagani, faqat bu maqsadga yetishish uchun boshqa yo‘llar, boshqa tadbirlar izlamoqda edim. Oxir xayolimga mana shunday bir fikr keldi: uning uyi manzilini topaman, to‘ppa-to‘g‘ri uyiga boraman, uning oldida «do‘ppi olishim» va «murch olishim»ning yolg‘onligiga iqror bo‘laman, «sizning orqangizga tushishdan maqsadim, siz bilan tanishib, sizdan hujra so‘ramoq edi», deyman. Shu bilan ham sharmandalikdan qutulaman, ham u bilan tanishib olaman. Shundan keyin uning ahvolini o‘rganish uchun menga yo‘l ochiq bo‘ladi.

IV

Qori Ishkamba uyining manzilini izlab yurgan kunlarimdan birida Labi hovuzi Devon-begining shimolida bo‘lgan choyfurushlik rastasidan o‘tar edim. Bu rastaning o‘rta belida, Ko‘mir bozori ko‘chasining ro‘parasida «Jannatmakoniy» atalgan bir saroy bor. Bu saroy darvozasining ikki yoniga ikki supacha qurilgan edi. Bu supachalarning birida Rahimi Qand degan bir kishi qand, konfet va boshqa shirinliklar

¹ Buxoro istilohicha, firib yemoq, aldanmoqdir.

solingan la'lisini¹ oldiga qo'yib, sotib o'tirardi. Men ham ba'zi vaqt u supachalarning boshqa birida o'tirib, Rahimi Qandni gapga solardim. Bugun ham o'sha supachaga borib o'tirdim.

Rahimi Qand uzun bo'lyi, oriql, chuvak yuzli, bug'doy tusli, soqoli to'la darajada ko'sa bo'lib, o'zi juda qiziq odam edi. Men uning gaplarini zavq bilan tinglar edim. Bu odamning tug'ilgan yeri Shofirkonning «Istamziy» qishlog'i bo'lib, Buxoroda tanburchilik qilar edi.

U juda kambag'al, ayolmand va bechora bir kishi bo'lib, o'z kasbi – tanbur chalishda ham uncha mahorati yo'q edi. Buning ustiga u sho'rpushana, qayg'uli va juda kamgap edi. Agar gapirsa ham jiddiyamo so'zlar gapirar, o'z zamondoshi bo'lgan kasbdoshlariday hazilkashlik, sho'xlik, qiziqchilik va xushomadgo'ylik, laganbardorlik kabi ishlarni bilmas yoki qilmas edi. Shuning uchun uni boylar o'z to'y va bazmlariga olib bormas, olib borsalar ham bunga uncha mablag' bermas edi. Xaridori oz bo'lganligi sababli, agar uni biron odam o'z to'yi va bazmiga olib borsa, o'ttiz tiyinga baravar keladigan Buxoroning ikki tangasiga rozi bo'lar edi.

Uning ish haqi boshqa xonanda va sozandalarga ko'ra ko'p arzon bo'lgani uchun mullavachchalar o'z «ijtimoana»lariga² ko'pincha uni olib borar edilar. Men u bilan shunaqa «ijtimoana»lardan birida tanishgan edim.

Ba'zi vaqt mullavachchalar o'z bazm majlislarida unga ko'p azob berardilar. Bir kecha mana shunday bir voqea yuz bergan edi.

¹ Barkash, patnus.

² O'tirishlariga, harifonalariga.

Bir yil hamsaboqlarimiz har yildagiday domla mudarris oldida kelajak yilning darsini boshlab qoʻymoqchi boʻldilar. Yangi dars boshlash uchun albatta domlaga sulukat¹ qilish kerak edi. Buning uchun oʻzaro pul toʻpladilar. Yuz nafarcha boʻlgan bu madrasa ahlidan bir ming besh yuz tanga pul yigʻildi. Bu mablagʻning bir ming toʻrt yuz tangasini «xolvayi»ga sarf qildilar. Non, mayiz, turli holvalar, domla uchun choy-non oldilar hamda domlaga naqd pul berdilar.

Darsni boshlab, domla oldidan oʻtgandan keyin qolgan yuz tangani «ijtimoana»ga sarf qildilar. Yuz nafar mullavachcha va yigirma nafarcha mehmon uchun palov, nisholda, murabbo va non tayyorladilar.

Bu majlisning sozandasi shu Rahimi Qand edi. Uni ikki tangaga savdolab olib kelgan edilar. U tanbur chalar va mullavachchalarning oʻz oralaridan yetishgan xushxonlari ashula aytar edi.

Xushxon mullavachchalar bir necha nafar edilar-u, ular navbat bilan ashula aytardilar, ammo Rahimi Qand yolgʻiz oʻzi dam olmasdan tanbur chalishga majbur edi. Vaqt yarim kecha boʻlganda u tamoman holdan toyib qoldi. Barmoqlari madorsizlanib, tanbur toriday titramoqqa boshladi. Lekin mullavachchalar uning holi-ga qaramasdan, «Yana chal!» deb qistardilar.

Oxiri u ham oʻzining uzil-kesil gapini aytdi:

– Agar oʻldirsangizlar ham endi chalolmayman! – dedi.

¹ Madrasa talabalarining mudarrisarlarni ziyofat qilib fotiha olishlari.

– Hali gap shumi, – dedi xushxon mullavachchalardan Amini Mush¹ degan birovi doʻq urib.

– Gap shu! – dedi Rahimi Qand qatʼiyat bilan.

– Sheriklar, turinglar, «xar murd»², – dedi Amini Mush majlis ahliga qarab va oʻzi hammadan birinchi turib Rahimi Qandni yerga yumalatib bosdi. Boshqa bir necha mullavachchalar turib, uni ura boshladilar.

Rahimi Qand avval «dod» dedi, «voy» dedi, soʻngra urayotganlarga yalindi, yigʻladi-siqtadi, ammo bu yalinish-yolvorishlarning hech biri foyda bermadi. Ular uni kuchlari boricha urmoqda edilar.

Oxiri Rahimi Qand boʻgʻilgan ovoz, qisilgan nafas bilan hiqillab:

– Xoʻp, qoʻyvorinlar «taqsirchalar», yana biroz chalib beraman, – dedi.

«Xar murd»chilar undan qoʻl tortdilar. U zoʻrgʻa oʻrindan turib, devorga suyanib oʻtirdi, titroq barmoqlari bilan tanbur torini biroz titratdi...

Shu vaqtda osh tayyor boʻldi, palov suzilgan tovoqlarni keltirib, majlis ahllarining oldilariga qoʻya berdilar. Soʻzlar uzildi, qoʻllar tovoqqa choʻzildi, boshlar egildi, koʻzlar oshga tikildi. Rahimi Qand ham tanburini devorga suyab qoʻyib, butun gavdasi bilan tovoqqa tashlandi.

Birpasda tovoqlar boʻshalib, yalandi, dasturxonlar ham yigʻishtirildi. Endi tarqalish vaqti yetishgan edi, majlis ahli toʻrttalab, beshtalab uydan chiqqa boshladilar.

¹ Amin Sichqon.

² «Eshak oʻldi».

Rahimi Qandga xizmat haqi uchun ikki tanga berdilar. Buning ustiga bitta non va bir kosa osh ham berib, «buni bolalaringga olib bor», dedilar.

Rahimi Qand sira kutmagani bu «in'om»dan benihoya quvondi.

– Ilohi hammalaringiz mudarris bo'linglar, mufti bo'linglar, oxund bo'linglar, rais bo'linglar, qozi bo'linglar, qozi kalon bo'linglar! – deb mullavachchalarning haqlariga duo ham qildi.

– Bizning hammamizning bu mansablarga yetishmog'imiz uchun bu kungi bu mansablarda turganlarning o'tmoqlari yoki bu mansablardan tushmoqlari kerak, – dedi bir mullavachcha va qo'shimcha qildi, – sizning bu duoyingiz haligi mansab egalari uchun bir qarg'ishdir, agar ular eshitib qolsalar, sizni «xar murd» qilib o'ldiradilar.

– Mayli, – dedi Rahimi Qand biroz iljayib, – agar «xar murd»dan keyin bitta non bilan bir kosa osh bersalar zarari yo'q.

Men Rahimi Qandni umrimda ikki marta iljaygan holda ko'rganman. Biri o'sha majlisda, yana birini quyiroqda hikoya qilaman.

* * *

Ikki tanga daromad (u ham kunda muysar bo'lmaydi), bitta non va bir kosa osh bilan (u ham o'n besh kunda, bir oyda «xar murd» bo'lgandan keyin qo'lga kiradi) albatta Rahimi Qand kabi ayolmand bir odamning kuni o'tmas edi. Agar u boshqa biron kasbga kirishmoqchi

boʻlsa, tanburchilikdan oʻzga hunari yoʻq. Agar qishloqqa chiqsa, yeri yoʻq, agar savdo-sotiqqa kirishmoqchi boʻlsa, sarmoyasi yoʻq edi.

Shuning uchun u yordamchi «kasb» yoʻsini-da laʼliga qand va boshqa shirinliklar solib, koʻchada sotib oʻtirar edi. Bu ishda uning sarmoyasi bir-ikki qadoq qand va konfetdan iborat edi. Qandni anburcha bilan ushatib, kattaroq boʻlaklarini ikki pul, kichikrogʻini bir puldan baholab, laʼliga solar, laʼlining bir burchagida arzonbaho konfet va obakidandonlar turar edi. Rahimi Qand kunda mana shu «tijorat molini» koʻtarib, qoʻltigʻiga bir kigizcha qistirib «Jannatmakoniy» saroyi oldiga kelar, kigizchasini saroyning darvozasi oldidagi supachalardan biriga yoyar, oʻzi uning ustida choʻkkalab oʻtirib, laʼlisini oldiga qoʻyar edi.

Uning koʻpincha xaridori bosh yalang, oyoq yalang, boqimsiz qolgan koʻcha bolalari edi. Ular goho «xoʻjayin»ning koʻzini chalgʻitib, bu «mollar»ning bir qismini changallab olib qochar ham edilar.

Uning mana shu «kasbi» munosabati bilan Buxoro xalqi uning nomiga «qand» soʻzini qoʻshib Rahimi Qand der edilar.

* * *

Men goho Rahimi Qandning qand yoki konfetidan bir donasini ikki pulga olib, saroyning boshqa supachasida shimib oʻtirar edim. Lekin menga qand va konfetdan koʻproq uning kam uchraydigan gaplari, hikoyalari huzur baxsh etar edi.

Rahimi Qandning menga aytib bergan hikoya va sarguzashtlaridan ikkitasi esimda qolgan.

Bir kuni u zamona ahlining betamizligidan, qadr bilmasligidan shikoyat qilib dedi:

«Agar zamona ahlining tamizi bo'lsaydi, hunarmandni hunarsizdan farq qila olsaydi, hunarmandning qadrini bilsaydi, boshqa sozandalarga unday va menga bunday muomala qilmasdilar.

Bu tanburchilarning, bu dutorchilarning, bu hofizlarning ko'plari «usta ko'rmagan shogird»lardir. Lekin betamiz odamlarni ahmoq qilib, pul topish yo'lini juda yaxshi biladilar. Men bo'lsam, bu ilmning bir necha mohir ustalarida necha yillar xizmat qilib, bu hunarni orttirganim holda yemoqqa non topolmayman.

Rahimi Qand bu so'zdan keyin o'zining hunarmandligini va ustozlarining zabardastliklarining isboti uchun quyidagi «sarguzasht»ini hikoya qilib berdi:

Men qozonfurush Nasrulloboyga (odamlar uning nomini qisqartirib «Nasrulloyi Deg» der edilar) o'n yil xizmat qildim.

Nasrulloyi Deg shashmaqomda yagona edi. Tanbur va dutorlarni sayratib yuborar, childirmasining tovushi bilan osmon tabaqalarini yorar edi.

Shogirdligimning oxirlarida shashmaqomni suv qilib ichgan edim, u meni bazmlarga o'zi bilan birga olib boradigan bo'ldi. Bir kuni u meni qozi kalon kuyovining Xitoyon qishlog'idagi chorbog'iga olib bordi. U yerda shaharning manman

degan sozanda va xonandalari toʻplangan edilar. To yarim kechagacha hammamiz joʻr boʻlib, bazm qildik, yaxshigina charchadik. Ovqatdan keyin sozandalar yotib uxladilar. Sahar yaqinlashgan edi. Shu vaqt ustozim Nasrullovi Deg bogʻ egasi – qozi kalonning kuyoviga:

– Agar ruxsat bersangiz shogirdim bilan birga bir maxsus bazm qilib beray, – dedi.

Albatta, bogʻ egasi taklifni xursandlik bilan qarshi oldi. Nasrullovi Deg menga qarab:

– Tanburni «Navo»ga sozla! – dedi.

Men tanburni sozladim, u childirmani olovda qizdirib, qoʻliga oldi. Men tanbur chalishga kirishdim, u childirma bilan navoning «usulini» saqlab ashula ayta boshladi...

Bir vaqt qayerdandir bulbullar uchib kelib, biz tagida bazm qilayotgan daraxtning shoxiga qoʻndilar...

Bulbullar bizning chalish va xonishimizga quloq solib, biroz jim turdilar, biz chalayotgan maqomning «usulini» bilib olganlaridan keyin ular ham bizga joʻrlab «chaxchaxlasha» boshladilar.

Bulbullarning bu ishlaridan ustozim shavqlanib goʻyoki ular bilan musobaqaga kirishgandek «falak pech» nolalar qilar edi. Men ham tanbur torini har bir chertganimda goʻyoki eshitguvchilarning jon tomirlariga tirnoq urgan kabi ularni dod-faryod qilishga majbur etardim...

Oxirida bulbullar «musobaqada» yutqizib, jim boʻlib qoldilar. Ular bir nafas jim turganlaridan keyin hush-u ixtiyorlarini qoʻldan berib, daraxt

shoxidan ajralib, parvonalar kabi o'zlarini biz tomonga tashladilar va parvona sham atrofida qanday aylansa, ular ham bizning boshimiz ustida shunday aylanar edilar.

Biron daqiqadan keyin bulbullar tamom holsizlanib, ulardan birisi mening tanburimning quloq cho'piga va boshqa birisi ustozim childirmasining gardishiga qo'ndi...

Rahimi Qand naql qiladigan bunaqa sarguzashtlarning yolg'onligi o'z so'zidan ravshan bo'lsa ham men unga qarshi biron narsa demas edim. Chunki u o'zi gapirib berayotgan hikoya va sarguzashtlariga qarshi eshitguvchidan oz bo'lsa-da ishonmaslik sezsa, u odamga boshqa unaqa gaplarni gapirmas va u bilan oshnolik aloqasini uzar edi.

Holbuki, uning hikoyalarini eshitish menga zavq berar edi, ayniqsa, men bundan ko'p zavqlanardimki, u afsonaga o'xshagan o'z hikoyalarini jiddiylik bilan gapirar va mening «tamoman ishonib» eshitayotganimga imoni komil edi.

* * *

U bir kun menga o'sha zamonning «qahramonlari» – amir navkarlari to'g'risida gap ochdi. Gap Amir Muzaffarning hisorliklar bilan urushi ustida to'xtadi. U Amir Muzaffarning Denov qo'rg'oni oldida hisorliklarning boshlaridan kalla minora yasaganini, bir soatda to'rt yuz asirning boshini kestirganini hikoya qilgandan keyin gapini Azizullo degan bir «qahramon» ustiga keltirdi:

– Azizullo, – dedi Rahimi Qand, – asli Balxdan boʻlib, Buxoroga tahsili ilm uchun kelgan, Amir Muzaffarning hisorliklarga qarshi urushiga koʻngilli boʻlib qatnashgan va bu ishiga mukofot yuzasidan Gʻijduvon tumaniga rais qilingan edi.

Azizullo Hisor urushida Amirning «gala-botur»¹ navkarlari qatorida hisorliklar safida ot minib hujum qilgan, har bir qilich urishida oʻn-oʻn ikki nafarni daraxt novdasiday qalam qilib chopib tashlagan bir qahramon edi. Urushning ayni qizib turgan chogʻida oti shoxlari bir-biroviga oʻralashib ketgan ikki tut daraxti orasidan shaxt bilan oʻtayotganida Azizulloning kallasi shoxlarga ilinib uzilgan. U ham tezlik bilan otning boshini orqaga qaytarib, hali qoni sovumagan oʻz kallasini shox orasidan ajratib olib, kiftiga oʻrnatgan-da, yana ot choptirib jangga kirib ketgan...

Men hikoyaning bu yerini eshitganimda Rahimi Qandga dedim:

– Xayriyatki, Azizullo oʻz kallasini kiftiga oʻrnatganda teskari qoʻymapti, boʻlmasa koʻzlari orqa tomonida boʻlib, hayotda qiynalib yurgan boʻlard.

Rahimi Qand mening bu soʻzimdanda oʻz hikoyasiga ishonmaganligimni sezib, qizishib ketdi va zardalanib dedi:

– U koʻr emas edi, aqlsiz ham emas ediki, kallani tanaga qanday va qaysi tartibda oʻrnatishni bilmasin.

¹ Xalqdan yigʻib, urushga joʻnatilgan sarboz.

Men unga uzr aytib, uning hikoyasiga tamoman ishonganimni isbot qilishga urindim. Shunday bo'lsa ham u menga bir necha vaqt-gacha sarguzasht va hikoyalardan gapirmadi.

Rahimi Qand umrining oxirlarida shayxga murid, eshonlarning jar va suhbatlariga yuradigan bo'ldi. Shundan keyin hech yerda va hech bir kishiga munaqa hikoyalardan gapirmas edi. Lekin bularning o'rniga shayxlarning «karomatlari»dan gapirar, Azizulloning «qahramonligi»ni qanday bezatib, ishonib va ishontirib gapirsa, firibgar shayxlarning «karomatlari»ni ham o'shanday bezatib, ishonib va ishontirib gapirar edi. Shayxlarga va ularning «karomatlari»ga ishonmaydigan odamlar bilan «shakkok», «kofir» deb oshnalik qilmas edi.

Men saroy darvozasi oldidagi supachada o'tirib, Rahimi Qanddan ikki pulga olgan konfetni shimmoqda va «qanday qilib unga biron hikoya so'zlataman», deb o'ylamoqda edimki, uzoqdan Qori Ishkamba ko'rindi. Men ikki ko'zimni unga tikdim. U ham nazari menga tushgandan keyin ko'zini mendan uzma-di. Uning o'tkir va ma'nodor qarashlaridan «ana u kungi yolg'onchi» degan tovushni eshitayotganday bo'lar edim. Shuning uchun uyalib undan ko'zimni uzdim...

U tikka Rahimi Qand o'tirgan supacha oldiga keldi, u bilan salomlashgandan keyin la'lidan

bir-ikki dona qand-qursni olib, ogʻziga soldi va bir dona konfetdan ham olib, uning qogʻozini ochayotib oʻz yoʻliga keta berdi va ketayotganda mening tomonimga yana bir qaradi. Undan yuzimni oʻgirdim.

Rahimi Qand uning qand-qurs va konfetni yeb, ularning pulini bermasdan ketayotganini koʻrib, orqasidan tovush berdi:

– Qori amaki, hazil qilmang, men kambagʻal va ayolmand bir odamman, yegan narsalarinigizning pulini berib keting!

Qori Ishkamba orqasiga qayrilib ham qaramay:

– Yuzsizlik qilma, koʻrnamak boʻlma, tunov kun yegan oshingni esingdan chiqarma! Yana biron vaqt senga manfaatim tegadi, men yegan narsalarning puli «bolasi, nabirasi va chevarasi» bilan senga qaytadi, – dedi va oʻz yoʻliga qarab ketdi.

Rahimi Qand oʻz-oʻzicha gʻudunglab:

– Isqirt, oʻlimsaxoʻr!.. – deb uni soʻkdi.

– Buning oʻzi kim? – deb soʻradim Rahimi Qandan.

– Salla oʻragan hindi, oʻtaketgan sudxoʻr, isqirt, mumsik bir odam, – dedi.

– Siz uning tuzini qanday yegan edingizki, u sizga «...koʻrnamaklik qilma!» deydi.

– Uning tuzini men tugul oʻzi ham totgan emas, – dedi Rahimi Qand va minnat qilgan «tuz» va «osh» toʻgʻrisida gapirib ketdi: – Tunov kun meni bir meshkobchi oʻz toʻyiga chaqirib edi, men hovli yuzida soʻri ustida oʻtirib, tanbur

chalmoqda edim. Bu isqirt mehmonlar qatorida mehmonxonaga kirib, osh yeb chiqdi va boshqa mehmonlar kabi to'yxonadan chiqib ketmay, mening yonimga kelib o'tirdi. Shu orada yana bir necha mehmonlar kirib, osh yeb chiqdilar, u hali ham o'rnidan qimirlamas edi. Oxiri mehmonlarning keti uzildi. U to'y egasini chaqirib:

– Rahim aka uchun ham osh buyuring axir, qo'li bilan birga «qorni ham tanbur chalayotir»,
– dedi va qo'shimcha qildi, – Rahim akaning oshi seryog'gina, sergo'shtgina bo'lsin.

...Oshni keltirdilar, haqiqatan ham sergo'shtgina, seryog'gina suzgan ekanlar. Lekin oshning to'rtidan biri ham menga nasib bo'lmadi. Mehmonlar qatorida mehmonxonada osh yeb chiqqan holda men uchun keltirilgan oshdan ham har osham oshga ikki bo'lak go'sht qo'shib olar, chaynamasdan yutar-yutmas yana oshga qo'l uzatar edi.

Oshdan keyin yana men tanbur chalmoqchi bo'lib, tanburning quloqlarini burab sozlayotganimda u qulog'imga pichirlab:

– Agar shu to'ydan senga bir tovoq osh olib bersam, yarmisini menga berasanmi? – deb so'radi.

– Beraman! – dedim men.

Yana bir payt tanbur chalganimdan keyin yana og'zini qulog'im tagiga keltirib:

– Endi bas qilsang ham bo'ladi, – dedi.

Men ham tanbur chalishni to'xtatib, tanburni jildiga tiqa berdim va to'y egasini chaqirib:

– Xayr endi, menga javob bering! – dedim.

To'y egasi ikki tangani qo'limga qistirib, oldimga bir non bilan bir hovuch qandolat keltirib qo'ydi.

Men pulni cho'ntagimga solib, non bilan qandolatni ro'molchamga tuga berdim. U to'y egasiga qarab:

– Rahim aka ayolmand odam, unga sergo'sht va seryog'gina qilib bir tovoq osh bering. Oshning ustiga bitta non ham qo'ysinlar, bu kishiga har narsa bersangiz kuymaydi, vaqti kelsa yana xizmat qiladi, – dedi.

To'y egasi uning so'zini ikki qilmadi. Bir tovoq palovga bir dona non qo'yib keltirib, menga berdi va:

– Tovoqni qaytarib berishni unutmang! – dedi.

– Xo'p! – deb men non, magiz tugilgan ro'molchamni qo'ynimga soldim, tanbur va tovoqdagi oshni ko'tarib to'yxonadan chiqdim. Bu odam mendan oldin yurmoqda edi.

To'yxonadan bir necha qadam uzoqlashganimdan keyin u yonimga yondashib:

– Mening hovlim yo'l ustida, – dedi, – avval u yerga yuramiz, men unda oshdan o'z «haqim»ni olaman, so'ngra sen o'z haqingni olib, uyingga ketasan.

Men rozi bo'ldim. Biz ko'pgina ko'cha va tor ko'chalarni aylanib, uning hovlisiga yetdik. Ma'lum bo'ldiki, uning hovlisi mening hovlimga ko'ra to'yxonadan uzoqroqda ekan...

Men bu fursatdan foydalanib uy manzilini bilib olmoqchi bo'lib, Rahimi Qandning so'zini bo'lib, undan so'radim:

– Uning hovlisi qaysi mahallada ekan?

– Kemuxtgaron mahallasida, poyabzal saroyining orqasidagi boshi berk tor ko‘chani-ning eng oxirida ekan, – dedi Rahimi Qand va so‘zini davom ettirdi: – Biz borib uning hovlisiga kirganimizda u menga:

– Tovoqni menga ber! Men ichkari hovliga kirgizib, boshqa bir tovoqqa o‘z «haqim»ni ag‘darib olaman, qolganini senga chiqarib beraman, – deb tovoqni mening qo‘limdan olib, ichkari hovlisiga kirib ketdi.

– Bir necha daqiqadan keyin tovoqni chiqarib qo‘limga berdi. Tovoq bo‘shayozgan edi: undagi oshning sakkizdan biri ham qolmabdi, go‘shini bo‘lsa butunlay olibdi, yog‘ini bir tomchi qoldirmay sirqitib olipti, nondan bo‘lsa bir burda ham qoldirmabdi, – deb Rahimi Qand o‘z hikoyasini tugatdi va qo‘shimcha qildi:

– Uning menga minnat qilgan «tuzi» va «oshi» shu.

Menga u kun shunchalik hikoya yetarli edi. Men uchun hikoya eshitishga qaraganda zaruroq ish chiqqan edi – men Qori Ishkambaning uy manzilini bilib olgan edim. Endi uning hovlisiga borib, uni topib, u bilan ko‘rishish kerak edi. Men jadallik bilan o‘rnimdan turdim.

Men ko‘chalarda ancha mahalgacha kezib yurdim. Kun oqshomga yaqinlashdi, do‘kon-dorlar va savdogarlar o‘z do‘konlarini berkitib

uylariga jo'nay berdilar. Men Qori Ishkamba ham bu vaqt o'z uyiga qaytgan bo'lsa kerak deb o'yladim-da, uning hovlisiga bormoqchi bo'lib yo'lga tushdim.

Kemuxtgaron guzaridagi poyabzal rastasi orqasida bo'lgan tor ko'chaga kirdim. Ko'chani oxirida bir eshikka duch keldim, undan u yoqqa boshqa eshik yo'q va tor ko'chani boshi ham shu yerda tugardi.

Rahimi Qandning bergan daragiga ko'ra, Qori Ishkambaning hovlisi shu bo'lsa kerak deb haligi eshikni taqillata boshladim. Men biroz kutgandan keyin eshikni yana taqillatdim. Ichkaridan xotin kishining:

– Kimsiz? – degan tovushi eshitildi.

– Men bir mullavachcha, Qori amakimda ishim bor, uyda bo'lsalar aytib qo'ying.

– Qori amakingiz uyda yo'qlar, qanday ishingiz bor edi? – deb takrorlandi haligi tovush.

– Ishimni o'zlariga aytaman! Qachon keladilar?

– U kishi kech keladilar, oshnalarinikida bo'ladi. Hech bir vaqt uyda bo'lmaydilar, erta bilan tong qorong'isida chiqib ketadilar, ba'zi vaqtlarda yarim kechada uyga qaytadilar.

– Kechga kelsam u kishini uchrata olamanmi?

– Yo'q! – degan tovush takror eshitildi. Bu boshqa bir xotinning tovushi edi, u xotin qo'shimcha qildi:

– U kishi kechalari hovlilariga hech kimni kiritmaydilar. Bizga ham «Hech kimga darvozani ochmanglar!» deb tayinlab qo'yanlar. Yana shu kun uydan chiqayotganlarida «Agar biron

tanish kelib qolsa ham darchani ochmanglar!» dedilar. Behuda ovora bo'lmang!

– Sizlar u kishining kimlari bo'lasiz? – deb so'radim.

– Xotinlari! – javob berdi birinchi xotin.

– Ho', kunduzlari qaysi vaqtlarda uyda bo'ladi?

Men o'z-o'zimga «Bu ham bo'lmadi», deb orqamga qaytdim va poyabzal saroyi oldi bilan rastaga chiqib, u yerdan Labi hovuzi Devonbegi tomoniga qarab yo'naldim...

* * *

Rastada deyarli hech kim qolmagan edi, eng kechgacha o'tiradigan haris do'kondorlar ham o'z do'konlarini yig'ishtirmoqda edilar. Kun yangi botgan bo'lsa ham usti yopiq chiroqsiz rasta butun qorong'ilashgan edi, shu vaqtda oldimdan bir odam chiqdi. Menga bir tikilib qaragandan keyin tez o'tib ketdi. Men uning Qori Ishkamba ekanligini zo'rg'a payqadim.

Men «Jannatmakoniy» saroyi oldiga yetganimda Rahimi Qand ham kigizchasini qo'ltig'iga qistirib, la'lisini qo'liga olgan ekan. U meni ko'rgan hamon kulimsirab, imlab chaqirdi.

– Nima deysiz? – dedim unga yaqinlashib.

U erinibgina la'lisini supacha ustiga qo'ydi, qo'ltig'idagi kigizchani supachaning labiga tashlab, unga yoni bilan suyangani holda mendan so'radi:

– Siz Qori Ismat masalasini nima qildingiz?

– Sizga «tuz» va «osh» yegizgan isqirtnimi?

– Ha!

– Hech narsa qilganim yoʻq. Qani, gapiring, oʻzi nima gap?

Rahimi Qand hamon kulimsirab soʻzga kirishdi.

– Shu kun siz bu yerdan turib ketgandan keyin qayerdandir u bu yerda paydo boʻlib, mendan: «U kim edi?» deb soʻradi. Men «gʻijduvonlik bir mullavachcha», deb javob berdim. U boshini qimirlata-qimirlata: «Shubham toʻgʻri chiqdi!» – dedi. «Qanday shubhangiz bor edi?» – deb soʻradim. U biroz oʻylab turgandan keyin: «Odamlar meni puldor deb gumon qiladilar, shuning uchun bundan bir qancha vaqt burun baʼzi oʻgʻri va chayqovchilar mening orqamga tushgan edilar. Ular mening uyimda bir sariq chaqa ham topilmasligini bilganlaridan keyin koʻngillari sovib mendan qoʻl yuvdilar. Sizning bu oshnangiz, yomon bir gʻaraz bilan boʻlsa kerak, mening orqamga tushipti», – dedi.

Men undan: «Qani, u qanday qilib sizning orqangizga tushdi, va nimalar qildi?» – deb soʻradim.

U menga javob berdi: «Necha kundan beri shu odam mening orqamdan yuradi, bir kun ertadan kechgacha mendan ayrilmadi. Maʼlumki, u mening qayerlardan qancha pul olganimni va pullarni qayerga qoʻyganimni kuzatmoqda, agar bir miqdor pulni uyimga qoʻyganimni bilib qolsa, kechlab borib mening ishimi bitkazib, u pulni olmoqchi», – dedi.

– Bu kishi unaqa odam emas, shubhangiz oʻrinsiz! – dedim.

– Ehtimol o‘zi to‘g‘ri odamdir, lek ajab emas-ki, uni tumandoshlari yo‘ldan ozdirib, mening orqamga qo‘ygan bo‘lsalar. Har holda g‘ijduvonliklardan qo‘rqulik, – dedi u va biroz jim turgandan keyin yana davom qilib: – Sen u bilan oshna ekansan, unga anglatib qo‘y, avvali shuki, mening pulim yo‘q, agar biroz pul topsam ham uni uyimga olib borib qo‘ymayman, uyimda hatto biron tuzukroq narsa ham yo‘q, eshakning to‘qimiga o‘xshagan bir-ikki ko‘rpa-yostig‘im bor, xolos, – dedi.

Rahimi Qand o‘zining Qori Ishkamba bilan mening to‘g‘rimda gapirgan gaplarini aytib bo‘lgandan keyin menga nasihat qilganday bo‘lib:

– Bunday odamga yaqinlasha ko‘rmangki, uning yuzidan tuhmat yog‘ilib turadi! – dedi.

Endi men Rahimi Qandning nima uchun kulimsiragani sababini anglagan edim. Bu uni iljaygan, kulgan holda ko‘rganimning ikkinchisi edi. Lekin o‘zim ich-ichimdan Qori Ishkambaning bunday shubha va qo‘rqishiga Rahimi Qanddan ortiqroq kuldim va bunday odam bilan tanishmoq fikrini butunlay ko‘nglimdan chiqardim...

VII

Oradan ko‘p vaqt o‘tib, men Qori Ishkamba bilan tanishishni xayolimdan chiqardim. Bu orada uni hech qayerda uchratmadim.

Kunlardan bir kun Buxorodagi Ko‘kaldosh madrasasi sahnida tuzfurushlik do‘konining

tomida oʻtirib allaqanday xayollarga choʻmib ketgan mahalimda boshimda bir odamning soyasi paydo boʻldi. Men xayol yuki ostida qolganimdan soya egasi tomonga qayrilib ham qaramadim.

Boshim ustidan bir kishining:

– Assalomu alaykum, – deb qarilarga xos tovuşda qiroat bilan salom bergani eshitildi.

Boshimni koʻtarib qaragam Qori Ishkamba ekan, u kulimsirab tishini kovlamoqda edi.

Hech bir vajdan asossiz shubhalangani uchun undan qattiq ranjiganim sababli yoqtirmas bir ohang bilan salomiga javob qaytarib, yana oʻz xayolimga shoʻngʻib ketdim.

– Koʻkaldosh madrasasining sahni ajab xushhavo joy-da, – deya mening yonimga oʻtirdi u.

Men uning bu soʻziga hech bir javob qaytarmadim.

– Uka, – dedi u yumshoqlik bilan, – menda biron ishingiz bormidiki, bir-ikki kun mening orqamdan yurdingiz, hovlimga ham borgan ekansiz?

«Hovlisiga borganimni bu shayton qanday bilib olgan ekan?» deb ajabsindim. Lekin oʻzimning avvalgi vaziyatimni buzmayin javob berdim:

– Men, sizning qancha pulingiz borligini va u pullarni qayerga qoʻyganingizni bilib olmoqchi, undan keyin gʻijduvonlik qaroqchilar bilan borib, ularni oʻgʻirlamoqchi edim.

– Tanimaganim bir odamning kutilmagan harakatlaridan shubhalanib, uning haqi-

da badgumon bo'lishim ayb emas. Lekin men tekshirib ko'rdim, siz to'g'ri odam ekansiz. Shuning uchun sizga uzr aytib ko'nglingizdan chiqaray deb, yoqtirmasangiz ham yoningizga o'tirdim, – dedi, keyin yanada yumshoqroq ohang bilan qo'shimcha qildi: – Sizga anglatib qo'ysam zarar qilmas, men odamlar o'ylagan-day puldor emasman. Agar «bola-chaqalarning nafaqasi uchun» deb to'rt pul-besh pul topsam haq, uni o'z uyimga olib bormayman, balki biron odamning qo'liga «omonat» topshirib qo'yib, kerak vaqtida undan olib xarajat qilaman.

Men uning bu keyingi so'zidan mening haqimdagi avvalgi shubhasi hali ham borligini sezdim. Shuning uchun bu o'jar odam bilan pachakilashib o'tirishni munosib ko'rmay, uni shubhadan butunlay chiqarish yo'liga tushdim. Undan hujra so'rash fikridan qachonlar qaytgan bo'lsam ham uni shubhadan chiqarish uchun yana o'sha hujra so'rash masalasini o'rtağa soldim:

– Men biror turar joy axtarmoqda edim, – deb gap boshladim, – eshitishimga ko'ra, sizning bir necha zarxarid hujrangiz bor ekan. Shuning uchun sizni tanimasam ham sizni uchratib biron hujra so'rab ko'ray deb, orqangizdan yurgan edim.

– Mening zarxarid hujram yo'q, bir-ikkita hujram bor, ular otamdan meros qolgan, o'zim pul berib, hujra sotib oladigan boylikka ega emasman, – degandan keyin mendan so'radi: – Hujra topdingizmi yoki hali ham turar joy izlab yuribsizmi?

- Hali ham hujra topganim yoʻq!
- Agar hujra topsangiz kunda qozon qaynatasizmi? – deb soʻradi u quvonch bilan.

Men uning bu savolidan «oʻchoqsiz, moʻrisiz biror hujrasi borgan oʻxshaydi, agarda men qozon qaynatmaydigan boʻlsam, oʻshani menga bermoqchi» deb oʻyladim-da, javob berdim:

– Men uchun oʻchoqsiz, moʻrisiz hujra boʻlsa ham boʻlaveradi: men qozon qaynatmasdan ham kun kechira beraman.

– Lekin menda shunday bir hujra borki, uning oʻchogʻi kunda ikki kishilik sergoʻsht va seryogʻ palov damlashni talab qiladi, – dedi hazillashgansimon va soʻngra jiddiy bir vaziyat olib izoh berdi: – Mening ikki hujram bor, ularning har birisini bir mullavachchaga berganman, shu shart bilanki, ularning har ikkalasi kunda ikki kishilik osh damlaydilar, biri tush vaqtida va birisi peshindan keyin. Men maʼlum vaqtlarda borib, ularning har qaysisi bilan palovlarini baham koʻraman.

U biroz jim turib, tishlarini yana bir karra kovlagandan keyin davom etdi:

– U mullavachchalardan biri qabul qilingan shartimizga muvofiq, kunda oʻz vaqtida palovni tayyorlaydi, ammo birisi goho gʻirromlik qiladi, hujrani qulflab qochadi. Ertasi kuni unga uchrab, bu «yaramas qiliq»ning sababini soʻrasam, «kecha osh xarajatini topolmadim» yoki «kecha oʻzim bir yerda mehmonda edim», deb sariq chaqaga arzimaydigan uzrlarni oldinga qoʻyadi. Shu yil toʻrt bor shunday hodisa yuz berdi...

Qori Ishkamba yana bir marta tishini kovlab, tishlarining orasidan chiqqan osh qoldiqlarini ko'cha tomonga tuflagandan keyin so'zini yana davom ettirdi:

– Men hozir shu va'dasiz mullavachchaning oshini yeb chiqdim. Tunov kun hujrani qulflab qochgan edi, bugun bo'lsa oshni kamgo'sht va kamyog' qilib pishiribdi. Shu bugun unga «bundan buyon shunday qilsang seni hujradan quvib chiqaraman», deb do'q urdim. Agar siz kunda sermasalliq palov pishirib, meni ziyofat qilishni bo'yingizga olsangiz, mayli, qadrdon bo'lsa ham uni quvib yuborib, hujrani sizga beraman.

Men bunday mumsik odamning oldida o'z qashshoqligimni izhor qilishni va «bu shartni ado etishga qurbim yetmaydi» deyishni orsanab, unga bunday javob berdim:

– Tunov kun menga bir odam o'z hujrasini tekin bermoqchi bo'ldi. Agar o'sha hujrani olmasam sizning hujrangizni olsam bo'ladi. Har kuni osh damlab, bir odamni ziyofat qilish uncha qiyin emas, lekin tekin hujra topilsa yana ham yaxshiroq.

– Albatta, har kim o'z manfaatini ko'zlaydi. Lekin mening hujram juda yaxshi, derazasiga oyna solish o'rniga qog'oz yopishtirilgan bo'lsa ham ustunlari tut yog'ochdan, o'ymakor qilib ishlangan, juda chiroyli, – dedi u va qo'shimcha qildi: – Xo'p, xoh o'zingiz uchun, xoh biron oshnangiz uchun turar joy kerak bo'lib qolsa, mening hujram haligi shart bilan tayyor. Hujra

berganim ustiga duo ham qilaman. Men bechora bir odamman, odamlar oʻylagancha puldor emasman...

Mening Qori Ishkamba bilan tanishligim mana shundan boshlanib, birinchi oʻtirishimiz shu musohaba bilan tugadi. Undan keyin u baʼzi vaqt koʻchada menga duch kelar va har bir duch kelganida mendan:

- Turar joyingiz bormi? – deb soʻrardi.
- Bor! – deb javob berardim men.
- Hujrasiz biron oshnangiz yoʻqmi?
- Yoʻq.

Yoʻl ustidagi suhbatimiz shu bilan bitar edi...

VIII

Ilgarigi zamonlarda Buxoroda har yili hamal oyi boshida Navroʻz sayli boʻlib, bu shaharga yaqin Shirbadan degan qishloqda boʻlar edi. U saylda osh damlab sotadigan oshxonalar qatorida qozon-tovoq va oʻchoq tayyorlab ijara qoʻyadigan «oshxonachilar» ham boʻlar edi. Bunday oshxonachilar usti ochiq bir yerda qator oʻchoq qazib, qozon qurib, oʻtin tayyorlab, xaridor kutib oʻtirardilar. Baʼzi odamlar masalliqni keltirib, shunday oshxonalardan bir qozonni olib, oʻzlari osh pishirardilar. Oshxonachiga qozon-tovoq va oʻtin uchun haq toʻlardilar.

Saylga borgan oshnalarimizdan bir nechasi shunday oshxonalarning birida osh qilmoqchi boʻldi, ular orasida men ham bor edim. Bunday vaqtlarda oshpazlik vazifasi mening boʻynimga

tushar edi, o'ртоqlar bu xizmatim muqobilida meni «xarifona» puli to'lashdan ozod qilar edilar.

O'ртоqlar osh masallig'ini sotib olib, men bilan birga haligi oshxonalarining birisiga bordilar, ular go'sht, yog', piyoz, sabzini to'g'rab bergandan keyin tomoshaga chiqib ketdilar. Men osh pishirish uchun u yerda qoldim.

Men yog'ni eritib, dog'lab, piyoz, go'shtni solib qovurdim, keyin sabzini bosib, biroz suv quyib qaynatib, go'shtining pishishini kutib o'tirdim...

Hali oshga guruch solmasimdanoq qayerdandir Qori Ishkamba paydo bo'ldi. U men bilan salomlashib, odati bo'yicha, «hujra kerakmi?» deb so'rab, mendan «yo'q!» javobini olgandan keyin sheriklik osh qilayotgan yo'ldoshlarimning kimlar ekanligini so'radi.

Men bir necha kishining nomini aytdim.

– Ha, hammalari o'zimizniki ekanlar-ku, – deb u mening oldimdan ketdi va qo'shnidagi oshxonaga kirib, oshlarning tayyor bo'lishini kutib o'tirgan bir to'da odamlar davrasiga joylashdi. Men guruch solib, oshni damladim. Biznikilar ham yetib kelib, davra olib o'tirdilar. Bu orada Qori Ishkamba joylashgan davraning oshi suzildi. Ular yemoqqa kirishdilar.

Qori Ishkamba har bir osham oshni lunjiga tiqqandan keyin bo'ynini cho'zib, bizning qozonimiz tomon ko'z tashlar edi.

Men ham oshni suzib, o'z davramizga keltirib qo'ydim. Qori Ishkamba bizning davraga osh kelganini ko'rgani hamon o'rnidan turdi.

Lekin u davradagi tovoqning tagida bir oshamcha osh qolgan bo'lib, allakim hazillashib, «Qori amaki, shuni ham yeng, uvol bo'lmasin», degan bo'lsa kerakki, u egilib tovoqdagi oshni sidi-rib oldi-da, yog'ini tomiza-tomiza oshni og'ziga tiqqani holda bizning davraga yugurdi.

Bizning davrada otasi o'rtacha boylardan bo'lgan bir kishi bor edi, shu kishi Qori Ishkamba bilan oshna va hazilkash ekan. U kelib bizning davraga o'tirgandan keyin haligi boyvachcha unga:

– Qori amaki, sizning qo'lingizdan qutulish kuni yo'q ekan-da, – dedi.

– Mashaqda, boshingizdan aylanay boyvachcha, mashaq. Bechora odamning ishi mashaq terishdir.

– Hovliga borib-ku, «navirasi» deb oshni yey-siz, endi bu oshni nima deb eysiz?

– Bu «avirasi», boshingizdan aylanay! – dedi Qori Ishkamba kulib.

Suyaklar tozalanib bo'lganidan keyin oshdan «oling-oling» boshlandi. Ammo Qori Ishkamba hech bir kishining «oling» deyishini va oshdan olishini kutib turmay, tovoq ustiga engashdi. Undan keyin na biron kishiga gapirar va na biron kishining gapiga javob qaytarar edi, besh barmog'ini yozib oshni go'sht va yog'i bilan chaqaloqning kallasiday qilib olib og'ziga tiqqani hamon yana oshga panjasini uzatar edi.

Qori Ishkambaning cho'zilib tovoqning tagi-gacha suqilayotgan barmoqlarini ko'rib, bizni-kilardan biri uning qo'liga ishorat qilib:

– Qori amaki, bu panjami, panshaxa? – deb soʻradi.

– Panshaxa-da, – dedi boshqa birisi. – Qori amakim mashaqchi boʻlganlaridan keyin toʻgʻri kelganda xirmonni sovura beradilar, shuning uchun oʻzlari bilan birga panja oʻrniga panshaxa olib yuradilar.

Ammo Qori Ishkambaning oʻzi bu soʻzlarga kulimsirashdan boshqa javob bermas va boshini tovoq ustidan koʻtarmas edi. Yolgʻiz ora-sira oʻng qoʻlini tovoqqa bosib turgani holda, chap qoʻli bilan kosani olib suv ichar edi.

Qori Ishkamba ogʻziga oshni shu qadar koʻp joylardiki, chaynayotgan vaqtida guruch donalari ogʻzidan tovoq ustiga sochilar edi. Men bu holni koʻrib, osh yemoqdan qoʻl tortdim, boshqa oʻrtoqlar ham oshning tagidan uning ogʻzidan sochilgan guruchlar tushmagan joyida oz-oz olmoqda edilar...

Kosadagi suv tugadi, Qori Ishkambaning ustma-ust ogʻziga joylashgan oshi tomogʻiga tiqilib qoldi. Men oshxonachiga qarab:

– Sunba keltiring, sunba! – dedim.

Oshxonachi taajjublanib:

– Menda sunba yoʻq! Sunbani nima qilasiz? – dedi.

– Axir birovning tomogʻiga osh tiqilib qolsa, nima bilan qorniga joylash kerak?

Oshxonachi tovoq tevaragida oʻtirganlarga qarar ekan, ogʻzi toʻla osh boʻlib, uni yutolmay turgan Qori Ishkambani koʻrib, birdan tushundi va kosani olib borib, suv toʻldirib keltirib uning oldiga qoʻyib:

– Tomogʻiga osh tiqilganlarning sunbasi suv boʻlsa kerak, – dedi.

Qori Ishkambaning yana biron joyda «iskab» topgan oshi boʻlsa kerakki, bizning tovoqni boʻshatganidan keyin tovoqni olishni va das-turxonni yigʻishtirishni ham kutmasdanoq oʻrnidan irgʻib turdi-da, qoʻlining moyini mah-sisiga artib, oshxonadan chiqib ketdi.

Bizning davradagilarning bu chaqirilmagan jirkanch «mehmon»ning qiliqlaridan taʼblari tir-riq boʻlgan va dimogʻlari kuygan, men boʻlsam tamom asabiylashib ketgan edim, oʻzim mehnat qilib pishirgan oshdan mahrum boʻlganim usti-ga, uning osh yeyishidan koʻnglim shunday aynidiki, och boʻlsam-da, koʻnglim osh tusa-may qoʻydi.

Men Musoning alamini Isodan olmoqchi boʻlib, boyvachchadan soʻradim:

– Bu itning sen bilan qanday aloqasi bor edi-ki, sening isingni iskab kelib, bizning davrani bulgʻatib ketdi?

– Bu odamning men bilan qanday aloqa-si borligining hikoyasi uzun, uni boshqa vaqt aytib beraman! – dedi u.

– Men u bilan sening orangda gapirilgan «navirasi», «avirasi» degan soʻzlarning maʼnosi-ni anglamadim. Agar sen shu ilmoqli soʻzlarni menga ochib bersang, hammasini bagʻishlay-man! – dedim.

– Bu odam sudxoʻr, – dedi boyvachcha, – pul-ni orttirib olish sharti bilan qarzga beradi, pul-ning tagidan orttirib olgan foydasini pulning «bolasi» deydi: pulning foydasining foydasini

«navirasi», foydasining foydasining foydasini «avirasi» deydi.

Boyvachcha sudxoʻrlarga xos bu iboralarni aytib berganidan keyin izohga kirishdi:

– Har kim bu odamdan qarzdor boʻlsa, albatta, bu odamdan pulning tanini shart qilingan foydasi bilan birga biratoʻla oladi, bundan boshqa u odamning qarzdorlik muddati orasida kunda yoki kun ora oqshomda uning uyiga borib, ovqat qiladi. Mana shu ovqatini «navirasi» deb ataydi.

Boyvachcha u bilan oʻz aloqasining hikoyasini boshqa vaqtga qoldirgan boʻlsa ham oʻzi sezmasdan u hikoyaning bir qismini aytib yubordi:

– Mening ham undan bir mablagʻ qarzim bor, shu munosabat bilan u tunov kun oqshom bizning uyga kelib, «navirasi» deb osh yegan edi. Ammo bugungi oshni «avirasi» deb atadi, yaʼni menga qarz bergan pulining foydasining foydasi deb hisobladi.

Shirbadan sayli voqeasidan taxminan toʻqqiz oy oʻtgan edi. Bir kecha shomdan keyin boyvachcha mening hujramga keldi. U salomlashib soʻrashgandan keyin dedi:

– Bu kecha mening Qori Ishkambada bir ishim bor. U menga soat oʻnlarda uyimga bor-sangiz, meni koʻra olasiz, deb vaʼda bergan edi.

– Eshitishimcha, u hech bir kishini kechqurun uyiga yoʻlatmas ekan-ku, – deb uning soʻzini boʻldim.

– Avvali shuki, bu ish mendan koʻra unga foydaliroq, shuning uchun kechqurun ham

meni uyiga qabul qilishga majbur; ikkinchidan, uning mendan ko'ngli to'q, mendan hayiqmaydi, – degandan keyin boyvachcha o'z so'zini davom ettirdi: – Kechqurun soat o'nda, ayniqsa, havo bulutli bu kechada ko'chada yolg'iz yurish qo'rqinchli. Agar bemalol bo'lsa, siz menga hamroh bo'lsangiz!

– Men u odamning shum betidan bezorman va unga duch kelishni o'lim bilan baravar bilaman. Lekin modomiki, sizga hamroh bo'lmoq uchun bir odam kerak ekan, mayli, boraman, «do'stlar bilan birga o'lmoq to'y-tomoshadir», deganlar.

– Unga duch kelish, ayniqsa, uning uyiga borish o'limdan battarroq bo'lsa ham u yerda qiziqtiradigan ishlar bo'lishi ham mumkin, tomosha qilasiz, – deb boyvachcha menda havas uyg'otib qo'ydi.

* * *

Biz ikkovlashib va'da vaqti yaqinlashgan chog'da ko'chaga chiqdik. Havo bulut, oysiz bir tun edi. Bunday kechada Buxoroning chiroqsiz, egri-bugri, tor ko'chalarida yurish juda qiyin bo'ladi, xayriyatki, qor yog'moqda va hamma joyni oqartirib, ko'chaga ko'r oydin kabi g'ira-shira yorug'lik bergan edi. Bo'lmasa bunday kechada yo'lni ko'rolmay peshanamizni biron devorga urub, boshimizni yorib olishimiz ham hech gap emas edi.

Biz Ko'kaldosh madrasasi sahnining g'arb tomonidagi zinasidan tushib, o'ng qo'lga bu-

rilib madrasa bilan Shayxshona machitining orasidagi ko'cha bilan shimol tomonga qarab yo'naldik.

Madrasaning g'arbi-shimoliy burchagiga kelganimizda chap qo'lga burilib, somon yo'li bilan g'arb tomonga qarab bora berdik.

Ko'chada hech bir jon asari, hech qanday tovush va harakat yo'q, qorning shivirlashidan ovoz eshitilmas edi. Faqat shu orada g'arb tomondan kelayotgan mirshabning dovil sasi eshitildi. Biz «u usti yopiq rasta bilan o'tib o'z postiga borar» deb yo'limizda qaytmay ketaverdik. Lekin biz Kemo'xtgaron ko'liga yaqinlashganimizda mirshab ham o'z dastasi bilan poyabzalfurushlik rastasidan chiqib bizga qarshi kela berdi. Mirshabning o'zi otliq, odamlari piyoda edilar. Buxoro mirshablarining odati – o'g'ridan qochmoq, o'g'rini tutmoq edi. Agar qochsak, bizing to'g'riligimizni bilib, albatta, quvib tutarlar, agar qochmasak mirshab bilan yuzma-yuz kelib, o'z-o'zimizdan qo'lga tushar edik.

Boyvachcha bu holdan juda qattiq qo'rqdi, uning qo'rqishi shu jihatdan ediki, mirshab qo'lga tushib qolsa, Qori Ishkambaga to'lash uchun tayyorlangan pulidan bir qismini berishi, shu bilan bu kecha uning hisobini baravar qilolmay qolishi yoki mirshabxonada ertagacha yotishi, erta baribir yo o'zi, yo otasi pul to'lab qutulishi kerak edi. U yalingan ohang bilan:

– Endi nima qilamiz? – deb so'radi mendan.

– Qo'rqma, hech narsa bo'lmaydi, – deb men unga dadillik bergandan keyin aytdim: – Orqaga

qaytamiz, siz mening orqamdan devorning osti bilan shoshmasdan ogʻir qadam bosib kelave-ring va orqangizga – mirshab kelayotgan tomon-ga sira qaramang!

Biz orqaga qaytib sekin-sekin yura bordik, mirshab ham bizning oʻgʻrimi, toʻgʻrimi – kim-ligimizni aniqlay olmay, orqamizdan qora olib kelmoqda edi. Biz Poyi ostona guzariga boradi-gan ranguborfurushlik rastasining burchagiga kelganimizda, mirshab yaqinlashayozgan edi.

Biz chap qoʻldagi timli rastaga burildik va rastaning boshidagi birinchi doʻkon supachasi-ga chiqib, rastaning tomini koʻtarib turgan yoʻgʻon ustunning orqasiga yashirindik.

Bizning chap qoʻlga burilganimizni koʻrgan mirshab va uning odamlari bizning qanday odam ekanimizni bilmasdan, qoʻldan qochir-maslik uchun boʻlsa kerak, ulardan birisi:

– Kim u! – deb tovush berdi.

Men uning javobiga doʻkon supachasidan parcha gʻishtni qoʻporib olib, ustun orqasiga chiqdim-da, u gʻishtni ularga tomon otdim va yana oʻzimni ustun panasiga oldim.

Shu bilan mirshab bizning «oʻgʻriligimizni» aniqlagan boʻlsa kerak, biz turgan tomon ke-lishni «xatarli» bilib, orqaga qaytdi va dovilini chalmasdan kelgan yoʻli bilan ketaverdi.

Mirshab borib poyabzalfurushlik rastasi-ga kirib ketgandan keyin biz ustun orqasidan chiqib, tagʻin qaytgan tomonimizga qarab yoʻl soldik va bir necha daqiqada Qori Ishkamba hovlisiga borib yetdik.

* * *

Boyvachcha Qori Ishkambaning eshigini taqillatdi. Biroz fursatdan keyin darvoza orqasidan:

– Kim u? – degan ovoz eshitildi, bu Qori Ishkambaning tovushi edi.

– Men, oshna, Qori amaki, eshikni oching! – dedi boyvachcha unga.

Qori Ishkamba darvozani ochdi, ammo boyvachchanning yonida boshqa bir odamning qorasini koʻrgan hamon qaytadan darvozani yopmoqchi boʻldi.

Ammo boyvachcha bunga yoʻl qoʻymadi: kifti bilan darvozaning bir tabaqasiga tiralib bir oyogʻini boʻsagʻadan ichkari qoʻygan holda:

– Qoʻrqmang, Qori amaki, bu kishi oʻzimizniki, – degandan keyin menga qarab:

– Marhamat qiling, kiring! – dedi.

Biz darvozadan ichkari kirishga muvaffaq boʻldik.

Yoʻlakcha qorongʻi va tor edi. Ichkari hovlining kirish yoʻli boʻlsa kerak, ochiq turardi, eshikka oʻng tomonim bilan turtindim, Qori Ishkamba roʻparamizdagi bir zinaga oyoq bosib:

– Kelinglar, yuqori chiqinglar, – dedi.

Biz uning orqasidan qoʻlimiz bilan devor paypaslay-paypaslay yuqori chiqa boshladik, torgina bir sahncha va uning narigi boshida bir tabaqali eshik bor edi. Eshik oldida bir metrcha keladigan bir ayvoncha, ayvonchanning osti boloxonaning qor-yomgʻirdan saqlaniladigan yoʻlagi sanalardi.

Qori Ishkamba oldin borib boloxonaning eshigini ochdi, biz ham uning orqasidan bordik. U boloxonaga kira turib: «Marhamat qilinglar!» dedi. Biz ham boloxonaga kirdik, ammo qorongʻilikda qayerga oʻtirishimizni bilmay, tikka turdik. U boʻlsa boloxonaning tepasida gʻivir-lab yurmoqda edi.

– Qori amaki, nima qilyapsiz? – deb soʻradi boyvachcha undan.

– Lampani axtarib topdim, qani, gugurtlarin-giz bormi?

– Menda gugurt yoʻq ekan, – dedi boyvachcha choʻntaklarini axtarib koʻrgandan keyin.

– Menda ham gugurt yoʻq, – dedim men.

Qori Ishkamba oyoq oʻyini qilayotganday boloxonani gumburlatib tepa boshladi.

– Boloxonaning osti – ichkari hovlidagi uyim, ular «gum-gum»ni eshitib ichkaridan chiqadi, – dedi.

Haqiqatan ham koʻp vaqt oʻtmasdan zina tomonidan oyoq sharpasi eshitildi.

– Lampani chiqar, undan bu lampani yondiray! – dedi Qori Ishkamba zina boshiga chiqqan kishiga.

– Lampani yondirish uchun gugurt soʻramay, nega lampa soʻradingiz? – dedi bola Qoriga.

– Hisob yuzasidan, – dedi Qori Ishkamba, – har kecha uyimda bir dona gugurtdan ortigʻi sarf boʻlmasligi kerak, xoh oʻchoq boʻlsin, xoh chiroq, bir-birovlaridan yondirishlari lozim, har holda mening qoʻlimdagi besh-oʻn tanga pulni odamlar «foydaxoʻrlik»dan topgan deb oʻylaydilar. Holbuki, men har bir narsamni

tejashtan, xarajatda isrof qilmasdan topganman.

– To‘g‘risi, «chiqim qilmaslik»dan deng! – dedi boyvachcha.

– Agar lampani chiqarib tushirishda uning shishasi sinsa, «mumsikning xarji baravar» degan maqol to‘g‘ri bo‘lib qoladi, – dedim men.

– Singan shishaning zarari menga emas, u lampaning egasi bo‘yniga tushadi, – dedi Ishkamba, – uning uchun bu lampani yondirishga ichkariga berib yurmay, u lampani bu yerga olib chiqishini buyurdim.

– Ichkari hovlingizdagi lampa sizniki bo‘lmay, kimniki bo‘ladi? – deb taajjub bilan so‘radim.

– Xotinlarimniki, – dedi Qori Ishkamba va izoh berishga kirishdi, – xotinlarim do‘ppi tikadilar, bu ishdan tushgan foydaning barisi o‘zlariniki. Bu ishga bo‘lgan xarajat, shu jumladan, lampa, uning shishasi va kerosin ham o‘zlari hisobidan bo‘ladi, ichkari hovlida lampa ham kerakmas, uning yorug‘i ham.

– Unday bo‘lsa do‘ppilarning narxi uchun shuncha tortishuvingiz xotinlaringiz manfaati uchun ekan-da, – deb men do‘ppi bozoridagi voqeani eslatdim.

– Yo‘q, u tortishuvlar o‘z manfaatim uchun edi, – dedi-da, izoh berdi. – Xotinlarim tikkan do‘ppilarni men ulardan ko‘tarasiga baholab olaman. So‘ngra bozorga olib borib oshnalarim orqali chakana narxda sotaman, ko‘tara narx bilan chakana narx orasida bo‘lgan farq mening cho‘ntagimga kiradi.

Bu orada birov yongan bir lampani keltirib zina ustiga qo'ydi. Qori Ishkamba men bo'layotgan gapini tugatgandan keyin qo'lidagi lampani olib borib eshik oldiga qo'ydi, borib zina boshidagi lampani olib keldi. Yonayotgan lampaning piligini pastlatib, yengi bilan shishasini olib, yerga qo'ydi.

So'ngra boloxona palosi ostidagi bo'yradan bir cho'p sug'urib olib uni boyagi lampadan yondirdi va lampasini yoqib olgandan keyin hovlidan chiqqan lampaning shishasini qo'yib, uni eltib zina yoniga qo'ygach, qaytib kelib, boloxona lampasini olib keltirib sandalga qo'ydi.

Bu lampa mozorlarda yoqiladigan piliklarday xiragina yorug'lik beradigan «uchinchi» lampa edi; shunday bo'lsa ham, biz uning yorug'ida boloxonadagi «mebellar»ni ko'ra oldik: u terilarni oshlaganda chiqadigan jun qirindilaridan bosilgan va Buxoro istilohicha «ohoki» deb ataladigan bir kigiz to'shalgan, sandalning ustiga, o'zi aytgancha, eshak terisiga o'xshagan bir ko'rpa yopilgan edi, ammo sandal tevaragidagi ko'rpachalar undan ham isqirt, ya'ni eshak to'qimiga yoki qo'tir tuyaning juniga o'xshar edi.

– Marhamat qilinglar, sandalga o'tiringlar, – dedi u.

Biz ust kiyimimizga yaxshilab o'ralganimizdan keyin sandalning ikki tomoniga sezgir oyoqlarimizni sandalga uzatgan hamon qaytib tortib olishga majbur bo'ldik.

– Bu sandalmi yoki muzxonami, Qori amaki?
– deb so'radi boyvachcha undan.

– Hali shu havoda ham oyogʻingiz sovqotdimi? – dedi Qori Ishkamba, – boyvachchalar oyogʻi shunaqa nozik boʻlar ekan-da.

– Qishloqi mullavachchanning oyogʻi ham ishdan chiqadi, – dedim men, – bir qarich qor kavushga kiradigan boʻlganda fil ham koʻchaga chiqsa sovqotadi. Oʻzingiz shu vaqt koʻchaga chiqib bir kezib kelsangiz-chi!

– Men hozir koʻchadan keldim, – dedi u, – necha mahalla-koʻylarni kezdim, necha joyda choy ichdim, bir necha hovlida osh yedim. Agar boyvachchaga vaʼdalik boʻlmasaydim tagʻin ikki kun koʻchalarda yurar, oshlari juda kech tayyor boʻladigan oshnalarimning ham ovqatlarini yeb kelardim.

– Siz oʻz uyingizda ham osh yeganmisiz? – deb soʻradim.

Qori Ishkamba sira oʻylamasdan hozirjavoblik bilan:

– Sira yemaganman. Modomiki, oshnalar uyida tayyor osh topilar ekan, nega oʻz uyimda qozon-tovoq qilib oʻtiray? Nega yuz ming mashaqqat bilan topgan pulimni bekorga isrof qilaman, – deb biroz jim turgandan keyin, yana davom etdi. – Gapim yolgʻon boʻlmasin, yilda ikki marta oʻz uyimda osh yeyman.

– Ishonmayman, – dedi boyvachcha, – sira aqlim bovar qilmaydiki, sizday odam xarjlab uyida osh pishirtirib yesin!

– Men pul xarjlab osh pishirtib yemayman-n-n, – dedi u choʻzib va izoh berib: – xotinlarim yilda ikki marta – muharram va rajab

oylarida osh qilib uchta qori chaqirtirib, otalarining arvofiga qurʻon xatm qildiradilar. Oʻsha vaqtda oshni qorilarning oldiga olib chiqaman va ular bilan birga oʻtirib yeyman.

– Oʻzingiz-ku, qori, – dedim men unga, – nega xotinlaringizning pulini begona kishiga berasiz, shuning oʻrniga oʻzingiz qurʻon xatm qilib, pul-larini olsangiz boʻlmaydimi?

– Xotinlar unamaydi, «siz Xudoni ham alday-siz, qurʻon oʻqimasdan pulni olasiz» deyishadi, – dedi Qori Ishkamba, – lekin men hisobini topdim: xotinlar har bir qoriga yetti tangadan qogʻozga oʻrab, uch qoriga yigirma bir tangani menga topshirib, «qorilarga chiqarib bering», deyдилar. Men yoʻlakda turib har bir qogʻozdan ikki tangasini choʻntaginga uraman-da, qol-ganini qorilarga chiqarib beraman. Natijada har bir qoriga besh tangadan tegib, menga boʻlsa olti tanga oʻlja boʻladi.

– Yaʼni olti tangani oʻgʻirlyman deng, – dedi boyvachcha.

– Nega bu ish oʻgʻirlik boʻlsin? – dedi Qori Ish-kamba biroz zardalanib, – men chetdan chaqiril-gan qorilardan koʻproq va yaxshiroq Qurʻon oʻqib qaynatarim arvofiga bagʻishlayman. Buni ah-moq xotinlarim bilmasalar ham xudo biladi.

– Qori amaki, – dedi boyvachcha, – agar puldan umidingiz boʻlsa, darrov bir bogʻ olov keltiringki, oyoqlarim muzlab ketdi, qoʻllarim ham tarasha boʻlib qoldi.

Qori Ishkamba oʻrnidan turib, yana yerni gumburlatib tepdi. Bir daqiqadan keyin ikkin-chi hovlidan uning oldiga bir odam chiqdi.

– Ichkaridagi sandaldan bir xokandoz olov olib chiq! – dedi Qori u odamga.

Bir daqiqadan keyin u odam «olov»ni chiqarib, zina boshiga qoʻydi. Qori Ishkamba xokandozni olib keldi. Xokandoz ichida ozgina qoʻr aralash kul bor edi. U oʻsha qoʻr kulni xokandozi bilan sandal ichiga qoʻydi.

– Nega xokandozni boʻshatmasdan u bilan qoʻydingiz? – deb soʻradim.

– Buning hikmati bor! – dedi u.

– Qanday hikmati?

– Soʻngra anglaysiz!

Biz oyoqlarimizni qoʻr aralash kul ustiga uzatdik, issiqligi juda oz boʻlsa ham saldan keyin maxsilarimizga yopishib qolgan muzlarni erita boshladi.

– Sandalingiz burun «yaxdan» boʻlsa, endi «yaxodan» boʻldi, – dedim unga.

– Zarari yoʻq, mening uyimda koʻnglingizga sovuq suv oʻrniga «yaxob» urib ketasiz, – deb u hali ham mening haqimda shubhasi borligini anglatdi.

– Qani, boʻling, daftaringizni tezroq keltiring, hisobingizni toʻgʻrilab, tezroq joʻnaylik, boʻlmasa bu yerda muzlab qolib, ajalimizdan besh kun burun oʻlamiz, – dedi boyvachcha.

Qori Ishkamba oʻrnidan turib, boyvachchani buruti¹ bilan imlagani holda eshikdan chiqdi. Boyvachcha ham bir koʻzini qisib menga qaragandan keyin uning ketidan chiqdi. Ular boloxonaning sahnida bir-birovlari bilan bi-

¹ Moʻylov.

roz pichirlashganlaridan keyin Qori Ishkamba zinadan tushib ketdi va boyvachcha iljayib mening oldimga kirdi.

– Qanday gap ekan? – deb soʻradim boyvachchadan.

– Hech bir gap yoʻq, sudxoʻrlarning odati shu, – dedi. – U aytadiki, «Men pulni qoʻlingizdan kechasi olib, bir begona odamning oldida uyimga kirgʻizib qoʻymayman, borib bir kishini oʻzim bilan birga boshlab kelaman. Undan keyin sizning qoʻlingizdan olib, birgalashib koʻchaga chiqamiz. Siz yoʻldoshingiz bilan oʻz tomonlaringizga ketasizlar, men u odam bilan birga pulni olib borib, oʻzimga maʼlum bir joyga qoʻyaman. Toki siz, yoʻldoshingiz, «Qori pulni oʻz uyida saqlar ekan», deb gumon qilmanglar.

Bir odamning koʻnglidagi shubha, ishonmovchilikning bu darajasi, albatta, jinniga oʻxshagan bir kasallikdir. Jinnidan hech kim ranjimagandek, men ham undan ranjimadim va uning mening haqimdagi shubhasining bu darajaga yetgani va uyalmasdan uni boyvachchaga maʼlum qilgani boshida menga qattiq taʼsir qilgan boʻlsa ham tezda koʻnglimdan chiqardim.

Qori Ishkamba ikki daqiqadan keyin qaytib keldi. Uning yolgʻiz kelganini koʻrib, boyvachcha undan:

– Aytgan odamingizni topmadingiz shekilli? – deb soʻradi.

– Hali u odamniig oldiga borganim yoʻq, bir zarur ishni eslab yoʻlimdan qaytdim, – Qori Ish-

kamba va izoh yoʻli bilan soʻzini davom ettirdi:
– Siz ikkovingiz-ku birovlarinigizni yaxshi taniy-sizlar, qorongʻida boʻlsa ham bir-birovlaringizni tovushlaringizni eshitasizlar. Hozir gaplashib oʻtirishdan boshqa ishlaringiz ham yoʻq. Buning uchun chiroq kerak boʻlmasa kerak. Men lampani zina boshiga eltib qoʻyib, oʻchirib ketaman. Kelganimdan keyin uni yoqib hisob-kitobimizni qilamiz. Tuzukmi?

Biz kuldik. Ammo u bizning «tuzuk» yoki «tuzuk emas» deyishimizni kutmasdanoq lampani koʻtarib chiqarib, zina boshiga qoʻydi va puf-lab oʻchirganidan keyin zinadan tushib ketdi.

– Xoʻp! – dedim men boyvachchaga, biroz jim turganimizdan keyin, – modomiki, ikkalamiz bir-birovlarimizni yaxshi tanir ekanmiz, qorongʻida boʻlsa ham bir-birovimizni tovushimizni eshitar ekanmiz va gapirishib oʻtirish uchun chiroq ham kerakmas ekan, bas nega jim oʻtiramiz?

– Unday boʻlsa gapiring! – dedi u.

– Men shuni sizdan soʻramoqchi edimki, otangiz tirik chogʻda va hamma oldi-berdilari uning nomidan boʻlib turgani holda, siz nega qarzdor boʻldingiz va sudxoʻrlar bilan murosa qilishgacha borib yetdingiz?

– Sizga maʼlumki, men otam bilan bir doʻkonda oʻtiranman, otam xat-savodsiz boʻlganligi sababli, uning butun hisob-kitobi mening qoʻlimda. Lekin men baʼzan otamdan yashirib pulidan oʻz orzu-havasimga xarjlayman, bu xarj baʼzida besh yuz, hatto baʼzan ming tangaga borib ye-

tadi. Ba'zan shunday xarjimdan keyin bankka yoki boshqa biron kishiga kattaroq mablag' to'lash kerak bo'lib qoladi. Shu vaqtda men qarz ko'tarib unday muomalani to'g'rilayman, bo'lmasa otam oldida sir ochilib qoladi. Shundan saqlanish uchun yo'l topib pul olaman, buni esa do'kondan kam-kam pul to'plab kishi bilmas uzaman.

– Xo'p, bunday ishlar boyvachchalar hayotida uchraydigan narsa. Ammo siz shunday vaqtda nega boshqa biron sudxo'r yoki sudxo'r hindilardan pul ko'tarmay, shu isqirtidan qarzdor bo'lasiz? Bu odam bilan bir nafas bir joyda o'tirishning o'zi odamning bir yillik umrini qisqartiradi.

– Isqirtlikda va boshqa xususiyatlarda hamma sudxo'rlar va sudxo'r hindilar baravardirlar. Ammo bu odamning boshqa sudxo'rlardan farqi shundaki, foyda uchun bir tanga ortiq bersam yoki biron yog'lik palov damlab yegizsam, sirimni o'lguncha yashirin saqlaydi.

Boyvachcha bilan bizning gapimiz shu yerga yetganda Qori Ishkamba e'tiqodli odamini boshlab keldi. U zina boshida turib u odamdan gugurt so'radi. Xayriyatki, u odamning gugurti bor ekan, o'sha bilan lampani yoqib, boloxonaga olib chiqdi. U odam ham uning orqasidan biz bilan salomlashdi. Biz lampaning yorug'ida u odamni tanidik: u «Kavkaz-Merkuriy» nomli naqliyot shirkatida joylashgan «Kavkaz» saroyining saroyboni edi.

Qori Ishkamba lampani sandal ustiga qo'yanidan keyin ichkari hovlisidan daftarini olib chiqdi.

Boyvachcha ichki choʻntagidan Buxoroning ming tangasi bilan baravar boʻlgan bir yuz ellik qogʻoz aqchani chiqarib, Qori Ishkambaning oldiga qoʻydi. Undan keyin ustki choʻntagidan tanga chiqarib, undan yigirma besh va oʻn besh tiyinlik tangani sanab:

– Bu «bolasi», – deb uni ham Qori Ishkambaning oldiga surdi.

Qori Ishkamba pullarni ikki martaba sandi va qogʻoz aqchalarni bitta-bittadan chiroqqa tutib, ichidagi nishonlarni koʻzidan kechirgandan keyin pullarni yana bir martadan sanab choʻntagiga soldi. Undan keyin daftarini ochib bu hisobni yozdi va daftarining jiltidan boyvachchanning tilxatini chiqarib, uning qoʻliga berdi.

Biz joʻnamoqchi boʻldik.

– Biroz tura turinglar, birga chiqamiz, – dedi Qori Ishkamba, bir qoʻliga daftar, ikkinchi qoʻliga sandaldagi xokandozni oldi.

– Bu kulni nima qilasiz? – deb soʻradim Qori Ishkambadan.

– Bu hali butunlay oʻchgani yoʻq, oz boʻlsa-da orasida qoʻri bor, ichkaridagi sandalga solaman. Agar xokandoz bilan qoʻymasdan sandalning ichiga boʻshatsaydim, butunlay kul boʻlar edi. Endi xokandoz bilan qoʻyganimning hikmatini anglagan boʻlsangiz kerak.

– Angladim! – dedim kula-kula.

Qori Ishkamba daftar va xokandozni ichkari hovliga qoʻyib chiqqandan keyin yoʻlakchada turib:

– Qani tushinglar! – deb bizga tovush berdi.

Saroybon lampani ko‘tarib zina boshida turdi, biz uning yorug‘ida zinadan tushdik. Qori Ishkamba saroybonga lampani o‘sha yerga qo‘yib, o‘chirishni buyurdi.

Biz ko‘chaga chiqdik. Qori Ishkamba ham saroybonni ergashtirib, bizning orqamizdan chiqdi. Darvoza ichkaridan berklandi.

Biz hammamiz poyabzalfurushlik saroyigacha birga bordik. U yerdan Qori Ishkamba bilan saroybon «Xo‘ja Muhammadiy Parron» tagiga qarab yo‘naldilar, biz Kemuxtgaron tomoniga qarab burildik. Hali ham yog‘moqda bo‘lgan qorning qalinligi to‘piqqa yetgan edi.

* * *

Kunlardan bir kun Qori Ishkamba Buxoroning Mag‘oq machitida bomdod namozini o‘qib, namozdan keyin bo‘ladigan masnaviyxonlikni eshitdi, so‘ngra machitdan chiqib, eshik oldida supachaga o‘tirib, qandaydir duolarni o‘qib tasbeh o‘gira boshladi.

Shu vaqtda oddiy dehqon kiyimida bir odam kelib, qo‘l qovushtirib unga salom bergandan keyin machit eshigining boshqa bir supachasiga o‘tirib, Qori Ishkambaga qaray boshladi.

Qori Ishkamba u odamni Mag‘oq machitga nazr atagan va o‘zini machitning nazrxo‘r gumon qilgan bir dehqon deb o‘yladi va undan ko‘proq nazr undirish uchun bir necha daqiqa yana ham balandroq ovoz bilan duo o‘qib, tasbeh donalarini hisob cho‘tiday shaqirlatib o‘tir-

gandan keyin qo'lini yuziga surtib, uning salomiga javob qaytardi va unga:

– Xo'sh, nazr-niyozingiz bo'lsa chiqaring, uka! – dedi.

– Mening nazr-pazirim-ku yo'q, lekin sizdan qarz so'ramoqchiman, – dedi u dehqon.

– Qancha qarz olib, qancha foyda bermoqchisiz va zarkafilingiz kim? – so'radi dehqondan.

Qori Ishkamba bilan dehqon gaplashayotgan chog'da Mag'oq machiti oldida do'konlardan attorlar kela boshladilar, ular o'z do'konlarini ochishdan burun bularning nimalar to'g'risida gaplashayotganlariga qiziqib, gaplashuvchilarning oldilarida to'plana berdilar.

Pul muomalasini va umuman pul to'g'risidagi ishni hammadan yashirishni istagan Ishkamba odamlar oldida o'zining boyagi so'roqlariga javob olishni o'zicha munosib ko'rib dehqonga:

– Turing, men bilan yuring, boshqa biron xilvatroq joyga borib gaplashamiz, – o'rnidan turdi va dehqonni ergashtirib shonataroshlik tor ko'chasidagi tahoratxonaga kirgizdi.

Namoz vaqti bo'lmaganidan u yer tahorat oluvchilardan xoli va biron odamning kelib-ketish ehtimoli ham yo'q edi. Shunday bo'lsa ham Qori Ishkamba ehtiyot yuzasidan tahorat eshigini ichkaridan zanjirladi va dehqon bilan birga supachaga o'tirib, unga savollarni qayta boshdan berdi.

– Qancha pul qarz olib, qancha foyda bermoqchisiz va zarkafilingiz kim?

– Qori amaki! – dedi dehqon, – avval siz mening dardimni eshiting, u vaqtda men qan-

cha pulga muhtojligim oʻz-oʻzidan maʼlum boʻlib qoladi va qancha foyda berish kerakligim ham oʻshanda aniqlanadi.

– Xayr, gapiring!

– Men Galaosiyoga qarashli Boʻlmaxoʻron qishloqlik, yer-suvli, uy-joyli dehqonman. Sangsabz qishlogʻining oqsoqoli Arbob Roʻzi oʻz yeri yonidagi yerlarimni qoʻlga kirgizish uchun ustimdan bir janjal chiqardi. Qishlogʻimizning oqsoqoli Arbob Hamid ham unga yon bosdi. Oʻn besh kunga qamalib chiqib, keyin qozixonona eshigiga qatnay-qatnay bu janjal tugagan boʻlsa ham shu oʻn besh kunda qozixonada boʻlgan besh yuz tanga xarajatni qozikalon mening boʻynimga yukladi. Janjal ustida turgan qozikalon odami bu pulni har kunda besh tanga foyda bilan qozixonona samovarchisidan qarz koʻtartirib, xarajatni toʻlattirdi. Mana shu namozi bomdodda besh yuz tanga qarzim – besh yuz yigirma besh tanga boʻldi, agar peshin namozigacha topib berolmasam, besh yuz oʻttiz tanga, xuftongacha bera olmasam, besh yuz qirq tanga, ertaga qolsa besh yuz ellik tanga boʻladi va shunday bora bersa oʻn besh kun oʻtmasdan butun yer-suvim va uy-joyimdan ajralaman. Shuning uchun arzonroq foyda va uzoqroq muddat bilan hojatimni chiqararmikansiz deb, oldingizga boʻyin egib keldim.

Qori Ishkamba «Bunday yogʻliq oʻlja qanday boʻlib qishloq oʻlimsaxoʻrlari changaliga tushmay menga kelibdi, bu orada biron tuzoq yoʻqmikin», deb shubhalanib dehqondan soʻradi:

– Qishlog‘ingizda holingizni biladigan, hallovingizga ko‘ngli to‘ladigan biron savdoyi boy yo‘qmidiki, siz ularga bormay, menga keldingiz?

– Bor! – dedi dehqon, – mening boshimda o‘sha janjalni qo‘zg‘agan Arbob Ro‘zi va unga yon bosgan Arbob Hamid, qishloqning sudxo‘r boylari, lekin ular qarzga bergan pullarining foydasiga qanoat qilmaydilar, balki yer-suvni garovga olib, foyda ustiga foyda zamlab, oz vaqtda meni yerdan mahrum qiladilar. Boya sizga aytganimday, ularning bu janjaldan maqsadlari yerimni qo‘limdan tortib olishdir.

– Men ham, – dedi Qori Ishkamba, – yeringizni garovga olmasdan turib, sizga pul bera olmayman.

– Tuzuk, – dedi dehqon, – siz ham yerimni garovga olib qarz bersangiz, lekin eshitishimcha, siz qishloqqa chiqib yer-suv egallab, dehqonchilik qiladigan odam emas ekansiz. Shuning uchun qishlog‘imizdan bir kishi: «Agar shu kishidan qarz olsang, yering o‘z qo‘lingda qoladi», deb meni sizga yubordi.

– Xo‘p, – dedi Qori Ishkamba rozilik ohangi bilan, – har yuz tanga uchun oyda qancha foyda berasiz?

– Besh tanga?!

Haligacha har yuz tanga uchun oyda ikki yarim tangadan ortiq foyda yuzini ko‘rmagan Ishkamba «besh tanga»ni eshitib, yuragi yorilar darajada shodlangan bo‘lsa ham yana pul orttirish umidi bilan:

– Yo'q, – dedi, – har yuz tanga uchun oyda o'n tanga bersangiz, bu ishni qilaman, bo'lmasa yeringizga ko'z tikkan o'sha qishloq sudxo'rlari oldiga bora bering!

– Qishloq sudxo'rlari, – dedi dehqon, – jumladan, Arbob Ro'zining o'zi ham mening yerlarimni garovga olish sharti bilan har yuz tanga uchun oyda o'n tanga taklif qildilar. Yerim qo'ldan ketadi deb, bu taklifni qabul qilmadim. Sizni menga insofli sudxo'r, besh tanga uchun oyiga ikki yarim tangaga rozi bo'ladigan sudxo'r, deb darak berdilar. Shunday bo'lsa ham men insof qilib, qishloq boylari taklif qilgan bahosining yarmisini, ammo o'sha shahar xalqidan olib turgan foydaning ikki baravarini taklif qildim. Agar bunga unamay, o'sha qishloq sudxo'rlari talab qilganday oyda o'n tanga talab qilsangiz, siz bilan ular orasida qanday farq qoladi? Natijada bari-bir mening yerim oz vaqtda qo'limdan ketadi. Chunki bu og'ir foydani to'lay olmayman, siz darrov mening yerlarimni o'sha boylarga sottirib olasiz, lekin o'shanda ham shart qilingan hamma foyda unmaydi. Bir ish qilingki, na six kuysin, na kabob, na mening yerlarim qo'ldan ketsin, na siz shahar xalqidan oladiganingiz foydaning ikki baravari bo'lgan foydadan mahrum qoling!

Qori Ishkamba o'zining manfaatiga muvofiq bo'lgan bu so'zga qarshi ayta oladigan javobi bo'lmasa ham boshqa yo'l bilan foydani yana biroz orttirmoqchi bo'ldi.

– Xayr mayli, boring, baraka toping, faqat mening namozxon pokiza odamligimni nazarga olib, duolarimdan umid qilib, yuz tanga uchun oyda olti tanga foyda bering, bir oyda bir tanga qayerga ketmaydi! O‘shanda ham siz uchun besh yuz tanga, har oyda qozixona samovar-chisiga beradiganingizga ko‘ra yetti yuz yigirma tanga arzon tushadi.

– Xayr mayli, boring, siz ham baraka toping!
– dedi peshin vaqti yaqinlashib qozi samovar-chisiga beriladigan pulning yana besh tangaga orttishidan qo‘rqqan dehqon, – unday bo‘lsa, pulni darrov bering, men olib samovarchiga to‘lay.

– Ey, qiziq gapirasiz-ku, – dedi Qori Ishkam-ba, – men sizni tanimasdan qanday sizga pul beraman? Avval borib yer-suvingizni aniqlashim, uni xatlashim kerak, bundan siz biror inobatli, yerli-suvli zarkafil topishingiz kerak. Undan keyin men pul bera olaman.

– Xo‘p, – dedi dehqon, – boring, o‘z ko‘zingiz bilan yerlarimni ko‘ring, qo‘shnilardan mening qanday odamligimni tekshiring. Lekin zarkafil top deb o‘tirmang, birinchidan, zarkafil – qarzdor pul bera olmagan vaqtda naqd pul chiqarib berish uchun kerak. Mening do‘stlarim orasida unaqangi puldor odam topilmaydi, ularning hammalari qo‘l mehnatlari bilan kun ko‘rib yurgan odamlar, ikkinchidan, zarkafil pul egasining ko‘nglini to‘ldirish uchun kerak, men o‘z yerlarimni sizga xat qilib berganimdan keyin agar men bu pulingizni bera olma-

sam, siz darrov yerlarimni sottirasiz. Bu orada zarkafilning nima keragi bor?

– Xoʻp, – deb Qori Ishkamba bu shartga ham rozi boʻldi.

– Endi yerlarimni tekshirish va vasiqa qilish uchun qachon borasiz?

– Shu ikki-uch kun orasida.

– Jon Qori aka, erta-indin boring, samovarchi-ning gardanimdagi qarzi ogʻirlashib ketmasin, – deb dehqon oʻrnidan qoʻzgʻaldi.

– Tez borish uchun harakat qilib koʻraman, – deb Qori Ishkamba ham oʻrnidan turdi va tahoratxonadan chiqq turib, dehqondan soʻradi:

– Boʻlmaxoʻranga borsam sizni kim deb soʻroqlay?

– Hamrohrafiq, – dedi dehqon va Qori Ishkambadan tezroq borishini yana bir bor yalinib soʻragandan keyin taroqchilik koʻchasidan oʻtib rastadan chiqib ketdi. Qori Ishkamba boʻlsa katta rastaga chiqib, kundalik ishlari orqasidan tushdi.

* * *

Qori Ishkamba Hamrohrafiq bilan qilgan suhbatining ertasiga erta bilan shaharga chiqib, Galaosiyo tomoniga qarab piyoda yoʻlga tushdi.

Piyoda yurishda semizligi, qornining kattaligi azob bersa ham u iloji boricha yugurmoqda va terga botib, nafasi qisilsa ham yoʻrtib loʻkillamoqda edi. Uning bu shoshilishidan maqsadi Galaosiyodagi qozikalon noibi qishloqlarga

chiqib ketmasidan burun borib noibxonadan topmoq va uning vositasi bilan Hamrohraqning ahvolini tekshirmoq edi. Qori Ishkamba Galaosiyoga yetishib, noibxonaga kirayotganida noibni ot ustida uchratdi. Qori Ishkamba kutganday qishloqlarga chiqayotir edi.

Qori Ishkambaning kirib kelishini koʻrgan noib otdan tushdi-da, u bilan quchoqlashib koʻrishdi.

Qori Ishkamba bilan noib koʻrishayotgan chogʻda noibxonadagi mulozimlar, sayislar va otboqarlar qiqirlashib kulishdan oʻzlarini tiya olmadilar, chunki bularning koʻrishishi ikki odamning quchoqlashib koʻrishishidan koʻra koʻproq yonma-yon qoʻyilgan ikki xumga oʻxshar edi – noib ham Qori Ishkambaday qorni katta va semiz bir odam edi. Noibning Ishkambadan farqi faqat boshi va yuzining kichikligida, kamsoqolligida edi, boshi shu darajada kichkina ediki, uzoqroqdan uni koʻrganlar «gʻalla toʻldirib ogʻzi bogʻlanib qoʻyilgan qanor boʻlsa kerak», deb oʻylar edilar. Haqiqatan ham uning yoʻgʻon gavadasi ustidagi kiyim-bosh tutamlab bogʻlangan toʻla qanorning ogʻziga oʻxshar edi. Bir-birovlariga yopishganlari holda qoʻllari bir-birovlarining qoʻltiqlariga yetmagan bu besoʻnaqay ikki doʻst oʻz ahvollaridan oʻzlarining ham kulgilari qistab, koʻrishib boʻlgach, qoʻl ushlab kula-kula mehmonxonaga kirdilar.

Noib ovqat yeyishda ham Qori Ishkambaning oʻzginasi edi, bu toʻgʻrida uning farqi yolgʻiz shu ediki, Qori Ishkamba qornini oʻz hujranishinlari

va qarzdorlar dasturxonlaridan «to'ldirsa», noib o'ziga ishi tushgan qishloq boylarining yog'liq ziyofatlarini yeyish bilan birga kambag'al dehqonlarni talab, to'plagan qo'y, qo'zi va so'qimlarini so'yib, o'z uyida ham yer, kambag'alroq odamlarni o'z dasturxoni boshiga yo'latmas ham, o'zi va Qori Ishkambaga o'xshagan qorni kattalardan ziyofatini ayamasdi ham.

Mehmonxonaga kirib o'tirishlari bilanoq noib o'z mahramini chaqirib, dasturxon buyurdi.

– Hozircha dasturxon bilan birga bir tovoq yaxna go'sht keltir va darrov ikki tovuqni qovurishga buyur, – dedi-da, Qori Ishkambaga qarab so'radi:

– Qanday sabab bilan shahardagi javob muomalalaringizni tashlab qishloqqa chiqdingiz?

– Choy buyuring, bir-ikki piyola choy ichib, ham hordig'imni chiqaray, ham qorinni siz dasturxoniga qo'yadigan taomlarni shipirish uchun tayyorlay, biroz dam olganimdan keyin qishloqqa chiqishimning sababini aytib beraman. Bir tosh yo'lni piyoda bosib, jonim halqumimga kelayozdi.

– E, hali piyoda keldingizmi? Shunday vaqtlarda foydalanish uchun nega biron ulov saqlamaysiz?

– Men tishi bor arrani uyimga yo'latmaymanu, ot yoki eshak saqlaymanmi? – dedi Ishkamba va mahram olib kirgan choy bilan dasturxoniga ko'zi tushgan hamon gapdan to'xtadi.

Dasturxon yozildi, yaxna to'g'ralib o'rtaga qo'yildi va choy quyildi.

Qori Ishkamba ovqatdan burun choy ichmoqchi bo'lsa ham yaxna go'shtni ko'rdi-yu, choydan kechib yaxna solingan tovoqning ustiga butun gavdasi bilan egildi.

Uy egasi ham yog'liq parchalarni olib og'ziga tiqishda o'z mehmonidan qolishmasdi.

Qori Ishkamba ovqat vaqtida gapirishga odat qilgan bo'lsa ham uy egasining ovqat yeyishdan kunlashib bo'lsa kerak:

– Siz ham haligacha ovqat yemagan edingizmi? – deb so'radi.

– Yegan edim, – dedi noib, – lekin yolg'iz yeyilgan ovqatning mazasi bo'lmaydi va ishtaha ham yaxshi ochilmaydi.

– Ishtahangizni ochish uchun sizga hamtovoq kerak ekan, nega o'z odamlaringizdan bi-rortasini dasturxonga chaqirmadingiz.

– Doimiy hamtovog'im bor – u mahramim, u har mahal dasturxon boshida men bilan o'tiradi. Lekin u ovqatni juda oz yeydi, «chimxo'r ho'kiz ochlikdan o'ladi» deganlariday, «chilp-chilp» qilib ovqatlanishi mening ishtahamni bat-tarroq bo'g'ib qo'yadi, – dedi noib izoh berishga kirishdi. – Chunonchi shu bugun erta bir dona qovurilgan tovuq bilan bir bo'lak to'g'ralgan yaxnani dasturxonga keltirib qo'ydilar, ham-tovog'im bo'lgan mahramim bilan bir burda non bilan bir-ikki parcha yaxna go'shtdan ortiq yeya olmadi. Buni ko'rib mening ishtaham bo'g'ildi. Ko'ngil tilar-tilamas zo'rga tovuqni yeb tugatdim, ammo yaxnadan bir parchadan ortiq yeya olmadim.

Qori Ishkamba oʻz odatining aksi oʻlaroq, ovqat vaqtida bir-ikki ogʻiz gapirib, u tovoqdan ovqat olishi birmuncha keyinga qolgan boʻlsa ham bunda ziyon koʻrmadi, ovqat yeyishda dunyoda birdan-bir raqib boʻlgan hamtovogʻini gapga solib qoʻyib, oʻzi goʻshtlarini chaynamay berdi, noib oʻz chimxoʻrligini gapirib boʻlguncha yaxna tovogʻi boʻshadi va uning oʻrniga qip-qizil qilib qovurilgan ikkita tovuq keltirildi, bir oxurdan kunjara yeyayotgan bir juft hoʻkizday ikki doʻst tovuq goʻshti ustiga engashdilar. Endi uy egasi ham indamasdan yeyishga kirishdi, u «oling-oling» deydigan manziratga ham oʻrin qoldirmay, tovoqdan parchalarni koʻtarayotgan hamtovogʻini mehmondorlik nazokati uchun ora-sira boshi va qoʻli bilan «oling» degan maʼno-da imlab qoʻysa ham, biron ogʻiz gapirmasdi.

Tovuqlar ham yeyilib boʻlib, dasturxon yigʻishtirilib olingandan keyin choy ichish navbati keldi va choy vaqtida Qori Ishkamba oʻzining qishloqqa chiqish sababini aytib berib, noib uning qoʻl ostida boʻlgan Boʻlmaxoʻron qishlogʻidagi Hamrohraqning ahvolini soʻradi va:

– U bilan oldi-berdi qilsam kuyib qolmasmikanman? – dedi.

– Yoʻq, kuymaysiz, – dedi noib, – birinchidan, oʻziga tinch bir dehqon, besh tanob milk yeri¹, bir toqa² hoʻkizi va bir sigiri bor ogʻa-inisi yoki qoʻlidan ish keladigan katta oʻgʻli boʻlmasa ham, oʻzi ishchan odam boʻlganidan yerlarini

¹ Amir zamonidagi Buxoro istilohi boʻyicha «milk yer» deb podshohlikka soliq bermaydigan yerni aytar edilar.

² Toqa – dona.

gulbog'chaday obod qilgan va betanob o'n tanob, balki undan ham ko'proq yerning hosilini oladi, ikkinchidan, u to'g'ri va kishi haqidano qo'rqadigan odam, uchinchidan, juda sodda, sofdil va ishonuvchan bir kishi, shuning uchun yomg'irdan qochib, qorga tutilgan odamday qishloq sudxo'rlaridan qochib, sizning tuzog'ingizga ilinibdi.

Qori Ishkamba noibning bu gapidan zavqlanib kuldi va noib o'z so'zini davom ettirib dedi:

– Mana shunday mulkli, asbob-uskunali, o'ziga tinch, to'g'ri va soddadil dehqonda sizday odamning puli kuymaydigina emas, balki u sizga govmish sigirday bir necha yil sut, qaymoq bera oladi.

– Birov uni yo'ldan ozdirib, niyatidan qaytarsa nima qilaman?

– U vaqtda, – dedi noib, – qozi kalon muhri bilan muhrlatib sizga beriladigan parcha xat sizning qo'lingizda «o'tkir pichoq» vazifasini bajaradi va u pichoqni ish uning terisini shilib, sizga topshiradigan «qassob» men bo'laman.

– Demak, Hamrohraqqa pul qarz berishim maslahat?

– Maslahat, – dedi noib, – lekin u qishloqqa borib, u yerning katta-kichiklari orasida gaplashib, vasiqa tayyorlashimiz kerak.

– Unday bo'lsa o'sha yerga boraylik.

– Boramiz! – deb noib otlarni tayyorlashga buyurdi.

* * *

Noib bilan Qori Ishkamba Boʻlmaxoʻron qishlogʻiga yetib bordilar. Umrida biror marta boʻlsin ot minmagan Qori Ishkamba ot ustida qiziq koʻrinar edi: uning qavatma-qavat kiyingan choponlarining barlari ot ustiga yoyilib ketgan, sallasi oldin tushib, qosh-koʻzini bosgan, pechlari ochilib har tomonga osilgan, oʻzi ikki qoʻllab egar qoshini mahkam tutgan, noibning mulozimlaridan boʻlgan bir otliq u mingan otning yuganidan yetaklab borardi.

Kulgi uchun boʻlsa kerak noib uning umrida ot minmaganligini bila turib, joʻrttaga sovutilmagan, yosh, chars va asov bir otga mingizgan edi, u mingan ot oʻz yonida, oʻzini yetaklab borayotgan otliqning otini tishlamoqchi boʻlib, har zamonda bir unga ogʻiz solardi, biror otning kishnashini eshitganida – ikki-uch kishnab unga javob berardi yoki sal narsadan hurkkan boʻlib, bir tomonga olib qochmoqchi boʻlardi yoki chiroqpoya¹ boʻlib olib oyoqlarini osmonga koʻtarardi...

Otning bunday harakatlarining har birida shoʻring qurgʻur Qori Ishkamba oʻn marta oʻlib, oʻn marta tirildi, «voy, oʻlaman» deb dod dedi, ammo noib va uning odamlaridan kulgidan boshqa «yordam» ola olmadi, oʻzini otdan tashlamoqchi boʻldi, ammo tashlay olmadi. Agar otini yetaklab borayotgan yigitning chaqqonligi,

¹ Chiroqpoya – chiroq yogʻi, bu yerda tippa-tik turish maʼnosida.

ustaligi bo'lmaydi, haqiqatan ham u yiqilib o'lar, hech bo'lmaganda boshi yorilib va qo'loyog'i singan bo'lardi.

Bo'limaxo'ron qishlog'ining aholisi noibni hech vaqt shu kungiday kulgi va qiyg'os bilan qarshi olmagan edi, ular har vaqt noib qishloqlariga kirib kelganda «boshimizga yana ne balolar keltirdi ekan?» deb qayg'uga tushardilar. Bu safar ham ularning yuraklari shu qayg'udan xoli bo'lmasa-da, Qori Ishkambani otga mindirib kelish manzara-si ularni kuldirmay qo'ymadi. Qishloqning katta-kichigi, keksa chollarigacha ko'chaga chopib chiqdi! Qishloqqa kirib kelgan «maymunboz»ning tevaragiga yig'ilganday uning atrofini o'rab oldilar.

Bu tasodifiy qarshi oluvchilarning oldilarida haqiqatni shodlik bilan qarshi oluvchi bo'lib qishloq oqsoqoli Arbob Hamid turar edi. Arbob Hamid otda kelgan noib bilan va uning ishorasi bo'yicha Qori Ishkamba bilan ko'rishgandan keyin otdan tushib, ularni boshlab borib, o'z hovlisiga tushirdi.

Noib va uning yo'ldoshlari shohsupa ustiga chiqib o'tirishlari hamon oqsoqolning odamlari bir semiz qo'zini keltirib, supa oldida – noibning ko'zi tushadigan joyda so'yidilar.

Bu endi oqsoqolning noibini qanday shodlik bilan qarshi olganining amaliy alomati edi.

* * *

Dasturxon yozildi, meva-cheva tortildi, qishloq kattalari ham noib oʻtirgan supaga kelib, dasturxon boshiga oʻtirdilar. Eski toʻn faqirlar boʻlsa daraxtlarning tubiga, devorning tagiga oʻtirib, «noib boshimizga yana qanday baloni olib keldi ekan?» deb bir-birovlari bilan pichirlashmoqda edilar. Qori Ishkambaning koʻrinishidan paydo boʻlgan kulgi va shodlikdan endi asar qolmagan edi.

Xalq orasida Hamrohraqini koʻrmagan noib uning qayerdaligini oqsoqoldan soʻradi.

– U yavonda¹ bugʻdoy oʻrayotgan boʻlsa kerak, – deb javob berdi oqsoqol.

– Biron odam yuborib, uni chaqirtirib keltiring! – dedi noib.

Oqsoqol pastda oʻtirgan bir bolani chaqirib, Hamrohraqini aytib kelishga buyurgandan keyin:

– Unda nima ishingiz bor? – deb soʻradi noibdan.

Noib oqsoqolning javobiga Ishkamba bilan Hamrohraq oralardagi boʻlajak oldi-berdining xomchoʻtini hikoya qilib bergandan keyin:

– Bugun sizlarning huzuringizda mana shu ishni uzil-kesil hal qilib, vasiqa tayyorlash uchun keldik, – dedi.

– Koʻp yaxshi, xush kelibsizlar! – dedi oqsoqol, noib va Qori Ishkamba tomonga qarab qoʻlini koʻkragiga qoʻydi-da, boshini hurmat bilan eggandan keyin gapini davom ettirdi:

– Lekin biror yer, bogʻ yo hovli sotiladigan yoki garovga qoʻyiladigan va qanday yoʻl bilan

¹ Qirda, dalada.

bo'lsa bo'lsin, boshqa biror odamning qo'liga o'tkaziladigan bo'lsa, shariat yuzasidan hammadan burun u mulkni qo'shnisida bo'lgan mulklarning egalariga taklif qilish kerak, agar «bizga kerakmas» desalar, undan keyin chetdan kelgan odam mulkka qadam bosa oladi. Ammo yer oluvchi Qori akam bo'lsalar, bu savdoning ustida oqsoqollik qilib, bizning vazifamizni yengillashtiradigan siz bo'lsangiz, biz hech bir so'zsiz bunday ishni qutlaymiz.

– Qori akam bo'lsin, yo boshqa shaharlik boy bo'lsin, shahardan uzoq bo'lgan bu qishloqqa kelib dehqonchilik va mulkdorlik qila olmaydi. O'zining hamqishloqlarini, o'z ko'zi oldida, o'z yeriga ega qilib qo'yish alamiga chidayolmasligini chamalagan Hamrohrafingning o'zi bu ishni topgan. Hozircha uning yerini Qori akamning nomlariga xatlaymiz, bu qish beradigan qarzlari foyda tug'ib, yerning arziydigan narxiga yaqinlashgandan keyin albatta uni sottirib, o'z pullarini undiradilar. U vaqtda bu yerni qo'shni bo'lgan mulk egasiga o'tkazasizlarmi, boshqa biron kishiga berasizlarmi, ixtiyor sizlarda. Har holda Qori akamning qadamlari o'z qishlog'ingizga tegishidan siz va qishloqning boshqa kattalari ziyon ko'rmaysizlar. Bu kishi qo'llari uzun, barakali odam, – dedi noib va oqsoqoldan so'radi:

– Hamrohrafing yerlarining yonidagi yerlar egasi kim?

– Sangsabz qishlog'ining oqsoqoli Arbob Ro'zi, – deb javob berdi oqsoqol, – ana o'zlari ham kelib qoldilar!

* * *

Supaning oldiga kelgan Arbob Roʻzining hurmatiga supadagilar oʻrinlaridan turdilar. U supaga chiqib, noib, Qori Ishkamba va noibning odamlari bilan koʻrishgandan keyin uy egasi Arbob Hamiddan yuqoriga oʻtirdi-da, Boʻlmaxoʻron qishlogʻining kattalariga qarab:

– Koʻrganimiz – koʻrishganimiz, – dedi.

Arbob Hamidning odamlari Arbob Roʻzi noibga tortiq qilib keltirgan bir qop qovunni hovuz boʻyiga terib qoʻydilar, ustiga toʻrtta qovurilgan tovuq qoʻyilgan bir dasta moyli issiq patirni boʻlsa har joy-har joyga tashlab va ikkita patir bilan tovuq noibning oldiga eltib qoʻydilar.

Noib tovuqlardan ikkitasini dasturxonning quyi tomoniga itarib, qolgan ikkitasini oʻzi bilan Qori Ishkambaga yaqinroq joyga qoʻydi.

Noibning tovuqlarning ikkitasini oʻz oldidan uzoqlashtirganidan jahli chiqqan Ishkamba achchigʻlangan bir vaziyatda unga qaradi va shu qarash bilan goʻyo undan bu «yaramas» ishning sababini soʻraganday boʻldi.

Qori Ishkambaning bu qarashi maʼnosini tamoman tushungan noib yuzini burishtirgani holda uning koʻziga bir tikilib oldi. Goʻyo shu tikilish bilan shahar xalqiga koʻra toʻqroq boʻlgan qishloq aholisi oldida bunday ochkoʻzlik koʻrsatish yaramasligini tushuntirmoqchi boʻldi.

Lekin Qori Ishkamba parchalab supadagilarning oldiga qoʻyilgan ikki tovuqni qoʻlga kiri-

tishdan umidini uzgan bo'lsa ham ko'zini undan uzmas va qo'li o'z oldidagi tovuq go'shtini olib, og'ziga solayotgani holda, nazarini boshqa odamlar og'ziga kirayotgan tovuqlarning go'shtidan uzmasdi.

Noib va Qori Ishkamba oldilaridagi tovuq qovurmasi yeyilib tugatilmasdanoq dasturxon-ga qo'zi qovurmasi keltirildi. Qo'zi qovurmasi tovoqlari bo'shayotgan chog'da tovoqdagi palovlarni keltirdilar.

Supadagilar qorinlari yorilar darajasiga yetguncha ovqatlanib turganda, supadan naridagi daraxt va devor tublarida o'tirgan faqir-fuqaroni hech bir kishi esga olmas edi, noibning maxsus chaqirig'i bilan kelgan va bu moyli ziyofatlar uning ustidan va uni talash munosabati bilan bo'layotgan Hamrohrafiqqa ham hech kim qaramasdi. U ham eski to'nlar qatorida bir daraxt tubida pisib o'tirar edi.

Nihoyat bo'shagan tovoqlarni yig'ishtirdilar, sarqit ovqatlar haligi faqirlarga berilib, dasturxon tovuqlar oldiga qoqildi, chaynalgan suyaklar itga tashlandi, qovunlar to'latilgan barkashlar qator qo'yildi.

Qovun yeyilib bo'lgandan keyin uning qirilgan, qirilmagan po'choqlari ham «sadaqa» qilindi.

Oxiri Qori Ishkamba tomonidan o'qilgan bir duo bilan dasturxon-ga fотиha berildi.

* * *

Noib Qori Ishkamba bilan Hamrohrafiq oralarida bo'lgan kelishuvni hikoya qildi. Ham-

rohrafiq yerlariga shafilik¹ daʼvosida boʻlgan Arbob Roʻzining ruxsatini olgandan keyin Arbob Hamidga qarab:

– Hamrohraqini bu yerga chaqiring, oqsoqol! – dedi.

Oqsoqolning imlab chaqirishi bilan Hamrohraqi supaga chiqib, kattalarga salom bergandan keyin bir burchakda pisib oʻtirdi. Noib unga qarab Qori Ishkamba muhtojlikka tushgan odamlarga «xayrixohligi»dan, lekin uni tanimagani uchun uning bu ishidan shubhada boʻlganidan, bu toʻgʻrida oʻzi uning koʻnglini toʻldirib «Hamrohraqi yaxshi odam» deb taʼrif qilib oʻzi boshlab uni bu yerga olib kelganini gapirganidan keyin:

– Shu ishni bitkazsak menga yaxshigina xizmatona berasan-da, – dedi.

Hamrohraqi uning bu «xizmatlari» muqobiliga «qulluq» deganday qilib, qoʻlini koʻksiga qoʻyib boshini egdi.

– Bular oʻzaro kelishganlari juda yaxshi, – dedi Arbob Hamid. – Biz-ku bu savdo ustida yoʻq edik, siz aytib bering, noib eshon, qishloqning katta-kichigi bularning orasida qanday muomala boʻlayotganini eshitsinlar.

Noib Hamrohraqi huzurida u bilan Qori Ishkamba oralarida boʻlgan kelishuv shartlarini – foydaning miqdorini va besh tanob yerni xat qilib berishni yana bir hikoya qilgandan keyin:

– Bizning vazifamiz mana shu shartlarga binon, sharʼiy vasiqa qilib, muhrona, kotibona,

¹ Shariat boʻyicha birovning yeri yoki uy-joyi sotiladigan boʻlsa, birinchi xaridorlik huquqi qoʻshniga berilar, qoʻshni olmasa, boshqalar olaberadilar.

xizmatona va shirinkoma olishdir, – dedi va o‘z juzgiridan¹ qog‘oz va qalamdonidan qalam chiqarib, Hamrohrafiqqa qarab so‘radi:

– Qancha pul qarz olmoqchisan?

– Bilmasam... – dedi Hamrohrafiq, – samovarchidan besh yuz tanga qarzim bor, kunlik foydasi bilan besh yuz ellik tanga bo‘ladi.

– Ya’ni besh yuz ellik tanga qarz olmoqchimsan? – deb so‘radi noib.

– Ha!

– Xatni muhrlatib, qori akaga berib, u kishidan pul olganinggacha samovarchining foydasi yana yigirma besh tanga ortib, undan qarzing besh yuz yetmish besh tanga bo‘ladi. Shu mablag‘ni olsang bo‘ladimi?

– Bo‘ladi!

– Boshqa xarajatlar uchun naqd puling bormi?

Hamrohrafiq «yana qanday xarajatlar ekan?» deb biroz o‘ylab turib:

– Yo‘q, biron qora pulim ham yo‘q! – degandan keyin: – Yana qanday xarajat bo‘ladi? – deb so‘radi.

– Ey, sen dunyodan butunlay xabarsiz ekan-san-ku, – degandan keyin noib unga xarajatlarini sanay boshladi.

– Axir sening ishing ustiga qadam ranjida qilib, la’lida to‘qqiz non olib kelgan oqsoqol – Arbob Ro‘ziga yigirma besh tanga qadam haqi bermaysanmi? Bu bilan senga bo‘lgan pul – tappa-taxt olti yuz tanga bo‘ladi, shuncha zi-

¹ Charmdan tikilgan papka.

yofatlar qilgan va oʻlik-tirigingni bajaradigan oʻz qishlogʻingning oqsoqoli Arbob Hamidga qirq tanga bermaysanmi? Janobi shariatpanoh qozi kalonga muhrona, menga kotibona va mulozimlariga xizmatona – hammasi ichida qilib ellik tanga bermaysanmi?

Arbob Hamid noibning soʻzini boʻlib:

– Bu oz, hech boʻlmaganda qozixona xarajati uchun yuz tanga berishi kerak, – dedi.

– Yuz tanga berish kerak, lekin biz shu ellik tangaga qanoat qilamiz, qolgani uchun duo qilsin, – dedi noib va oʻz gapini davom qildir-di: – Mana shu oz-oz hisoblangan xarajatlarni samovarchiga toʻlaydigan pulga zam qilsang, hammasi boʻlib senga yetti yuz tanga kerak boʻladi.

Noib Hamrohrafiqqa kerak boʻladigan pulning miqdorini aniqlagandan keyin Ishkambaga qarab dedi:

– Siz mana shu yetti yuz tangani naqd berasiz, buning bir yillik foydasini hisobi ustiga zam qilib oʻsha mablagʻga Hamrohrafiqning besh tanob yerini sizning nomingizga shaʼriy xat qilamiz, bir yil oʻtgandan keyin agar Hamrohrafiq foyda bilan tani pulini sizga taxlab toʻlasa, sizlarning oralaringiz ochiq boʻladi, agar yolgʻiz foydasini toʻlasa, shu xatning hukmi ikki yilga ham choʻziladi va uchinchi yilida ham gap shunday: qachonki Hamrohrafiq foydani vaqtida toʻlamasa yoki umuman toʻlovdan bosh tortsa, uni quvib yuborib, yerni butunlay egallab yoki yerni sotib, oʻz pulingizni undirishga haqingiz bor.

– Xo‘p, – dedi Qori Ishkamba, – yetti yuz tanganing bir yillik foydasi jamlangandan keyin qancha bo‘ladi?

– Qancha bo‘lishini siz mendan yaxshiroq bilasiz, – degan holda noib yozish-chizishga kirishdi va hisoblab bo‘lgandan keyin: – Yetti yuz tanga, har yuz tanga oyida olti tangadan, bir yilda besh yuz to‘rt tanga tug‘ar va agar buni tani pulga zam qilsak, bir ming ikki yuz to‘rt tanga bo‘lar ekan, – dedi.

– Bu hisobingizda men ko‘p zarar tortaman, – dedi Qori Ishkamba.

– Qanday zarar? – deb so‘radi ajablanib noib va davom etdi: – Axir kelishuvlar har yuz tangaga oyda olti tangadan emasmi?

– To‘g‘ri, olti tangadan, – deb javob berdi Qori Ishkamba.

– Shu hisob yuzasidan yetti yuz tanganing foydasi oyda qirq ikki tanga bo‘lmaydimi?

– Shunday.

– Axir, o‘n ikki qirq ikki – besh yuz to‘rt tanga bo‘lmaydimi?

– Bo‘ladi!

– Unday bo‘lsa, bu hisobda qanday zarar yoki aldov bor? – dedi noib g‘olibona bir qarash bilan.

– Bu yerda boshqa bir nozik nuqta borki, uni bu kabi kunda shunday hisoblar bilan boshini qotirib yurganlardan boshqa odamlarning tushunishlari qiyin, – dedi Qori Ishkamba kulimsirab.

– Unday bo‘lsa bizga ham o‘sha «nozik nuqta»ni tushuntiring! – dedi noib avvalgi jiddiy

ohang va o'z qilgan hisobiga butunlay ishongan vaziyatda.

– Mana bunday, – deb izoh berishga kirishdi Qori Ishkamba, – men shahar xalqiga qarz bersam foydasini oyma-oy olaman va har oy foydadan undirgan pullarimni birovning «hojatini» chiqarish uchun qarzga berib, undan ham foyda olaman. Ammo Hamrohraqiq ukamga beradigan pulimning foydasini bir yil o'tgandan keyin oladigan bo'lsam, mening foydadan unadigan pullarim uning qo'lida bekor yotgan bo'ladi. Bu men uchun katta zarar.

– Xo'p, foydalaríngízning foydasi bir yilda qancha bo'ladi? – deb so'radi noib bo'shshib.

– Masalan, – dedi Qori Ishkamba bir necha daqiqa barmoqlarini bukib-ochib turgandan keyin, – kasrlarni hisobga olmay dehqonlar tushunadiganday qilib aytsak, bir oyda unadigan qirq ikki tanga o'n bir oyda yil oxirigacha (har yuz tanga oyda olti yuzasidan) yigirma yetti yarim tanga foyda tug'adi. Ikkinchi oydagí qirq ikki tanga o'n oyda yigirma besh tanga foyda tug'adi va hokazo; agar bularning hammasini yil oxirida hisoblasak bir etak pul bo'ladi.

– Xo'p, endi tushundim, – dedi noib tamoman qanoatlangan holda, – lekin buning umumiy xulosasini men chiqara olmayman, o'zingiz hisoblab bering!

– Jonim bilan, – degan holda Qori Ishkamba noibning oldidagi qalam-qog'ozni hisoblay boshladi va biroz yozib-chizgandan keyin: – Bir yilda yetti yuz tanga foydasining foydasi (o'zim-

cha aytganda «navirasi») bir yuz oltmish besh tanga boʻladi, – dedi.

– Demak, bu mablagʻni avvalgi bir ming ikki yuz toʻrt tangaga zam qilsak, – dedi noib, – Hamrohraqning Qori akamdan bir ming uch yuz oltmish toʻqqiz tanga qarzdor boʻlishi kerak boʻladi. Shunday emasmi, Qori aka?

– Shundayku-ya, – dedi Qori Ishkamba, – lekin bunaqa hisoblarda kasrlarni koʻp hisobga olib oʻtirmaydilar, shuning uchun dehqonlar tushunadigan qilib toʻppa-toʻgʻri bir ming toʻrt yuz tanga yozing-qoʻying!

Haligacha natijasini kutib jim turgan Hamrohraq bu gapni eshitishi bilan tutun chiqarib kuyib turgan oʻtning birdan alangalanganiday oʻrnidan irgʻib turib:

– Uyimni kuydirmoqchi boʻlsanglar, oʻt qoʻyib birdan yondiringlar, yerimni ham sotib boʻlib olinglar, oʻzimni qishloqdan quvib yuboringlar, bular bilan ham koʻngillaringiz tinchimasa oʻzimni tutib olib, amir zindoniga qamatinglar yoki dorga ostiringlar, ammo oʻz ixtiyorim bilan bunday savdoga rozi boʻla olmayman, – dedi.

Majlisdagilar Hamrohraqning bu qiligʻiga piqirlashib kulib boʻlgandan keyin Hamid unga qarab:

– Hamro uka, rozi boʻlmasang, mayli, – dedi, – yuking qoningni buzmasdan joyingga oʻtir va mening gaplarimga javob ber!

Hamrohraq oʻtirdi, oqsoqol undan soʻradi:

– Shu balolarni sening boshingga men keltir-dimmi?

Hamrohrafiq bu savolga javob bermagach, oqsoqol soʻzini davom ettirdi:

– Sen Arbob Roʻzi akamning yetimlari – Toʻramurod bilan Bahovuddingami, boshqa joygami bording, ikki kundan keyin sen sogʻ-salomat kelding, ammo undan darak boʻlmadi. Arbob sendan soʻrganlarida, sen «Men ishlamayman, unga nima boʻlgan, mendan ajralib, allaqaysi tomonga ketdi», deb mujmal javob berding. Lekin doʻst-dushman orqa-oldingda Toʻramurod-ni Hamrohrafiq oʻldirgan deb gap tarqatdilar. Buni eshitgan hokimlar javobgarlikka tortdilar. Shukrki, tekshirishdan sen oqlanib chiqding, boʻlmasa seni oʻldirardilar yoki oʻn ming tanga xun pulni berarding. Lekin sening boshingga tushgan janjalga boʻlgan xarajatni men yoki Arbob Roʻzi akam, yo boʻlmasa boshqa birov berarmidi? Mana oʻshanday katta balodan sen besh yuz tanga bilan qutulding. Bu yergacha loaqal boshqa biron kishini bu ishda gunohkor qila olmayсан. Bundan buyoni boʻlsa, oʻzing qilgan ish.

Hamrohrafiq bu gaplarni eshitmaganday boʻlib yerga qarab oʻtirar edi. Arbob Roʻzidan keyin noib gapga kirishdi:

– Hamro, menga qara, Qori akani senga men topib berdimmi? – deb soʻradi.

Hamrohrafiq javob bermagach, noib doʻq urib:

– Menga qarab gapimga javob ber deyman, – dedi.

– Yoʻq! – dedi koʻzini yerdan uzmasdan Hamrohrafiq.

– Kim topib berdi?

– O‘zim.

– Qori akaning oshnalari bo‘lgan domla imomim darak bergan va buning o‘zi borib topgan, – dedi Arbob Hamid.

– Domla imom qayerda? – deb so‘radi Qori Ishkamba oqsoqoldan.

– Bu ishga aralashgani uchun koyib edik, achchig‘lanibmi, uyalibmi machitni tashlab qayoqqadir ketgan.

– Domla imomingizning ham aqli yo‘q ekan-da, shunday tuhmatchining ishiga aralashibdi, – degandan keyin noib yana Hamrohraqidan so‘radi:

– «Har yuz tangaga oyda olti tanga foyda ber», deb men senga dalolat qildimmi?

– Yo‘q.

– Bu kungi majlisda bo‘lsa men senga yon bosdim, Qori aka bilan talashdim, shunday bo‘lsa ham sen meni o‘zingga zulm qilganlar qatorida sanaysan.

Noibdan keyin Qori Ishkamba gap boshladi:

– Hamro uka, – dedi u yumshoq ohang va kulimsirab turgan vaziyatda, – men seni kelib topmadim, sen meni axtarib bording, boshqalar sendan talab qilgan o‘n tanga o‘rniga men olti tangaga rozi bo‘ldim, «tezroq borib ishni bitkazing», deb o‘zing yalinding-yolvording, keyin men keldim. Xo‘sh, shu ishda mening qanday gunohim bor?

Hamrohraqidan hech bir sado chiqmagach, Qori Ishkamba yana davom qildi:

– Ehtimol senga mening foydaga foyda zam qilganim yoqmagandir. Agar shunday bo'lsa yetti yuz tanga uchun har oy boshida qirq ikki tanga naqd pul olib borib menga beraverganing bilan sen yilda yana bir yuz oltmish besh tanga to'lashdan qutulasan.

– Mehnatkash dehqon har oy boshida naqd pul topolmaydi, – dedi Hamrohraqiq, – dehqonning qo'liga pul har yil yig'im-terimdan keyin kiradi.

– Unday bo'lsa bu savdoning bahridan o't, mendan xafa bo'lma, men jo'nayman, – deb Ishkamba joyidan qo'zg'ala boshladi.

Lekin Hamrohraqiq bu savdoning bahridan o'tolmasdi, kunda yigirma besh tanga tug'ayotgan samovarchining besh yuz tangasi tegirmon toshiday uning boshida aylanmoqda, shuning uchun u Qori Ishkamba bilan kelishuv fikriga tushib:

– Kechirasiz, Qori amaki, – deb yumshashib, so'zga kirishdi.

Ketish uchun o'rnidan qo'zg'algan Qori Ishkamba go'yo uning so'zini eshitmoqchi bo'lib o'rniga o'tirdi. Hamroh davom qildi:

– Men boshingga tushgan bu og'ir kunlarning hammasini taqdirimdan ko'raman, lekin u qadar og'ir yukning ustiga sizning tomondan hech bir sababsiz, bahonasiz qo'shilgan o'ttiz bir tangani men dard ustiga chipqon deyman, hech bo'lmasa shu o'ttiz bir tanga siz uchun arziyas bir narsadir, ammo men kabi botqoqqa botgan odam uchun juda og'ir bir yuk.

– U o‘ttiz bir tanga ham sababsiz emas edi, – dedi Qori Ishkamba biroz jiddiyat bilan, – faqat uning sababini bu yerda aytishni munosib ko‘rmagan edim.

– Qanday sababi bor ekan? – deb so‘radi Hamrohraq ajablanib.

– Men, – dedi Qori Ishkamba, – shahar xalqining birisiga agar yetti yuz yoki ming qarz bersam, qarzdor pulimning foydasini oyma-oy, o‘z vaqtida to‘lash bilan birga kunda, kun oralab meni ziyofat ham qilib turadi. Sen mendan bir ming yuz tanga qarzdor bo‘la turib, hech bo‘lmaganda bir yilda o‘ttiz bir tanga ziyofat puli bermaysanmi?

– Ammo siz bu gapni menga bir-birovimiz bilan kelishgan vaqtimizda aytmagan edingiz.

Hamrohraqning bu gapiga javob topolmay shoshib qolgan Qori Ishkambaning yordamiga Arbob Hamid yetib kelib, so‘zga kirishdi:

– Xayr, Qori aka, gap ziyofat ustida qolgan bo‘lsa oson, dehqon odamning ziyofati nonchoy, qovun-tarvuz, meva-cheva bo‘ladi. Siz Hamro ukamning hojatini chiqaring, u har safar shaharga borganida qovun, tarvuz yoki boshqa xil mevalardan olib borib sizni yo‘qlab turadi.

Oqsoqolning bu bitimiga Hamrohraq bosh qimirlatish bilan rozilik alomatini ko‘rsatganidek, Qori Ishkamba ham rozilik o‘rnida iljayib qo‘ydi.

Bu holni ko‘rgan noib qalam-qog‘ozni qo‘lga olib:

– Aftidan, kelishdingizlar chogʻi, endi qarzdorlik mablagʻini bir ming uch yuz oltmish toʻqqiz tanga yozaymi? – deb Qori Ishkambaga qaradi.

– Mayliku-ya, – dedi Qori Ishkamba, – lekin bir ming uch yuz oltmish toʻqqiz tanga degan gapni aytish juda qiyin – odamning tiliga ogʻir keladi. Bir ming uch yuz yetmish tanga yozsangiz, aytishga bir oson boʻlardi, Hamro ukam ham bir tanganing sarbozoriga bormasin? Agar koʻzi qiymasa, men uchun olib boradigan qovundan toʻrtga kamroq olib borsin.

Majlisdagilar Qori Ishkambaning bu gapiga piqillashib kulib yubordilar, kutmagan vaqtda bunday ogʻir qarz ostida qolgan Hamrohrafiq qaygʻu togʻi ostida qolganday ezilgan boʻlsa-da, u ham Qori Ishkambaning bu darajaga yetgan ochkoʻzligiga iljayishdan oʻzini toʻxtata olmadi.

Noib vasiqani yozib boʻlganidan keyin Hamrohrafiqdan soʻradi:

– Besh tanob mulk yeringni Qori Ismatilla janoblariga bir ming uch yuz yetmish tanga badaliga sharʻiy bay bilan sotdingmi?

– Sotdim.

– Puli tegdimi?

– Hali pulini olganim yoʻq-ku!

– Hozir sen oldim deb iqror qil, sharʻiy tomoni toʻgʻri boʻlsin. Vasiqani shariat janoblari-ga muhrlatib, Qori akaga topshirgan vaqtda u kishi pulini oqsoqol huzurida senga beradilar.

– Xoʻp, oldim! – dedi Hamrohrafiq.

Shu bilan Hamrohrafiq qoʻliga biror pul kirmay va bundan buyon ham kirmasligi aniq

bo'lgan holda Qori Ishkambadan bir ming uch yuz yetmish tanga qarzdor bo'lib, yerdan ajraldi va o'zi shu kundan boshlab unga qul bo'lib qoldi.

Majlisdagilar tarqalishga hozirlandilar, supadagi kattalar joylaridan turib, hovliga chiqdilar va «mehmonlar»ni uzatish uchun yo'ning bir tomonida qatorlandilar. Daraxt va devorlar ostida o'tirganlar ham ko'chaning boshqa bir tomonida saf tortdilar.

Noib supadan tushib, otga mindi, uning ko'rsatishi bilan Qori Ishkambani ham kelishda mingani chars otga ko'tarib mindirdilar, bir otliq u otning yuganidan tutdi. Ot o'ynamoqda, Qori Ishkamba «voy, o'ldim» deb dodlamoqda edi.

Noib to'dasi shunday «tantana» bilan darvozadan chiqayotganda omma orasidan bir kishi yugurib kelib noibga:

– Hamroh akamning shuncha xonavayron bo'lishiga sabab bo'lgan yo'qolgan To'ramurod keldi, – dedi.

Noib bu gapga uncha e'tibor bermagan bo'lsa ham hamma: «Keldi-keldi, Hamroh qutuldi» deb vag'irlashib shodlik ko'rsata boshladi. Oradan ko'p vaqt o'tmay To'ramurod hammaning ko'ziga ko'rindi, u odamlar bilan bir-bir ko'rishib-so'rashib kelmoqda edi.

Ammo Hamrohrafiq uning bunday sekin yurishiga yo'l bermadi:

– Tez bo'l, men bilan birga yur, noib eshonga o'zingning o'ldirilmaganligingni, seni yo'qolishingdan mening xabarsizligimni aytl! – deb uning qo'lidan tutib, ot ustidagi noib oldiga olib keldi va unga qarab:

– Ana, bundan oʻzingiz gap soʻrab koʻring! – dedi.

Noib istar-istamas Toʻramuroddan:

– Sen qayoqqa yoʻqolib ketgan eding? – deb soʻradi.

– Men, – dedi Toʻramurod, – amakim Arbob Roʻzining eshiklarida besh yil ishladim, eski kiyim va mogʻorlagan nondan boshqa narsani koʻrmadim. Bundan uch hafta burun Azizobod qishlogʻiga tushgan singlimning betob boʻlib yotganini eshitdim, unga issiqqina bir-ikki bozori non olib borish va agar kerak boʻlib qolsa eshon, tabib va folbinga berish uchun ogʻa amakimdan besh tanga soʻradim, bermadilar, u kishining bu ishlari nafsinga juda ham tegdi. «Bundan buyon u kishining eshigiga oyoq bosmayman», deb chiqib ketdim. Hamroqrafiq Bahovuddinga borayotgan ekanlar, u kishi bilan yoʻlga tushdim. Lekin Bahovuddinga boranimizdan keyin Oqsoqol eshitib qolib orqamdan odam yubormasinlar deb, borishimni Hamroh akamga ham aytmay, sekingina qochdim. Singlimning qishlogʻida Hamroh akamni «Toʻramurodni oʻldirgan» deb qamoqqa tiqqanlarini eshitgan boʻlsam ham singlimning kasali ogʻirlashganidan oʻz vaqtida kelolmadim. Axir bechora singlim oʻldi.

Toʻramurod keyingi jumlani aytganida koʻzidan mildirab oqa boshlagan yosh tomchilarini yengi bilan artganidan keyin yana oʻz gapini davom ettirdi:

– Uning oʻligini koʻmib, xudoyi-mudoyini oʻtkazanimdan keyin bu tomonga shoshildim.

To'ramurod o'z so'zini tugatgani hamon Arbob Ro'zi noibga yaqinlashib:

– Arzim bor, taqsir! – dedi.

– Gapiring.

– Bu bolaning (To'ramurodni ko'rsatib) o'tanasini men ko'mdim, bunga ikki yuz tanga sarf bo'ldi, o'zini boqib o'stirdim, bunga ham taxminan ikki yuz tanga xarj bo'lgandir. Qo'li-dan ish keladigan bo'lib menga ishlab, o'z qar-zini to'laydigan vaqti kelganda mendan qochdi va bu gunohini sizning oldingizda o'z tili bilan iqror qildi. Shariatpanoh janoblarining, noib-lari bo'lgan siz janobdan bu bolani qamoqqa olib, boshqa yetim-yesirlarga ibrat bo'lar dara-jada tanbeh berishingizni, boshi devorga tegib, yalinib-yolvorganidan keyin mening qo'limga topshirishingizni so'rayman.

Noib Arbob Ro'zining gapiga:

– Durust, – deb javob berganidan keyin o'z odamlaridan biriga qarab:

– Bu bolani bog'la, – dedi.

Noibning odami qo'lini orqasiga bog'layot-ganda To'ramurod pisand qilmay kular edi.

– Tanida joni bor har bir kishini yig'latadi-gan bu ahvolga nega kulasan? – Hamrohraqif To'ramuroddan so'radi.

– Men bu kun o'ttiz yashar bir odam bo'lganimda Arbob Ro'zining eshigiga kelganim-da yigirma yashar yigit edim. Lekin taqdir meni soqol-mo'ylovsiz – ko'sa yaratgan – Arbob «bola» deganday noib eshon ham «bola» deyayotirlar. Boylar, zo'raonlar bechora odamning molini,

yerini tortib olib, kuch-quvvati mehnatidan foydalanish bilan qanoatlanmay, lozim koʻrsalar uning yoshini ham oʻgʻirlab oladilar. Men ana shu ahvolga kulaman, – dedi Toʻramurod.

– Ona suting ogʻzingdan ketgan emas-ku, sen oʻzingni qanday oʻttiz yashar deyayotirsan, – dedi Qori Ishkamba.

– «Ikki odam guvohlik bersa, shariat boʻyicha, bu odamni oʻldirtira oladi», deyдилar. Sening bolaligingga ikki odamgina emas, uch «moʻtabar» zot guvohlik berdi. Sen jimgina oʻzingni bola deb keta ber, – dedi oyoq yalanglardan biri piching qilib, u odamning gapiga xalq piqirlab kulib yubordi.

– Koʻp vaysama, ahmoq! – degach, noib haligi oyoq yalangga qarab otini sura boshladi.

Noibni kuzatish uni qarshi olishday shovqin-suron boʻlmadi. Bu gal Qori Ishkam-baning ustidagi vaziyati ham odamlarni kuldir-madi, xalq qoʻli orqasiga bogʻlanib noib toʻdasi-ning oldida olib borilayotgan Toʻramurodning ahvolidan qattiq qaygʻuga tushgan edi va odatiy oʻzaro gurunglashib Arbob Roʻzini qargʻab, noibni soʻkmoqda edilar.

XI

Bir kuni Qori Ishkamba Buxoroning choyfu-rushlik rastasidan oʻtib hovlisiga ketayotgan-da koʻmir bozorining tor koʻchasiga kirganda ot, eshak bogʻlanadigan sayisdan «Qori amaki, amaki» degan tovush eshitdi. Avval «Biron kishi,

boshqa biron qorini chaqirayotgandir», deb unga e'tibor bermasdan o'tib ketmoqchi bo'ldi, lekin sokin takrorlangan bu chaqiriq tovushi qulog'iga tanish eshtilganidan yo'lidan qaytib, darvozasi oldiga kelib saroyning ichiga qaradi.

Chaqiruvchi otini saroybonga topshirayotgan Arbob Ro'zi edi.

Arbob Ro'zi saroybonga «Otni boshqa otlardan uzoqroq bog'la, urishib bir balo qilmasin» deb tayinlashdan keyin kelib saroy darvozasi oldida turgan Qori Ishkamba bilan salomlashib ko'rishdi.

Arbob Ro'zi Qori Ishkambadan hol-ahvol so'ragandan keyin:

– Mening sizga bir zarur ishim bor edi, shu kun qishloqdan siz bilan uchrashish uchun kelgan edim, u kishini «qayerdan toparkanman» deb o'ylab turganimda, o'zingizga ko'zim tushib xudo ishimni o'ng keltirdi, – dedi.

– Ko'p yaxshi, – dedi Qori Ishkamba, – Xizrni yo'qlagan uni ko'rar, deganlar.

– «Ayiqni yo'qlasang, tayoqni qo'lingga oll!» ham deganlar, – dedi Arbob Ro'zi kulib, – har holda ko'p ovora bo'lib yurmasdan sizni uchratdim.

– Lekin mening hovlimda ot bog'larlik va mehmon tunarlik joy yo'q, – dedi Ishkamba Arbob Ro'zi aytgan maqoldan kulgisini to'xtatgandan keyin.

– Mayli, – dedi Arbob Ro'zi, – agar kechga qolsam, otimga joy topib bergan saroybon o'zimga ham joy topib berar.

– Xoʻp, ishingizni gapiring!

– Men sizdan besh-olti tanga qarz soʻramoqchiman.

– Jim, – dedi Qori Ishkamba Arbobning ogʻzidan «tanga qarz» degan gapni eshitgach, – bunday joyda bunaqa gapni gapirish munosib emas.

– Unday boʻlsa biror samovarxonaga boraylik, – dedi.

– Samovarxonada ham gapirib boʻlmaydi, unda doʻst bor, dushman bor, odamlarni tanib va ularga ishonib boʻlmaydi.

– Xoʻp, qayerda oʻtirishib gaplashamiz?

– Men bilan birga yuring, biror xilvat joy topaman, – deb Qori Ishkamba oldin tushdi va orqasidan ergashgan Arbob Roʻzini boshlab borib, yanada torroq bir koʻchaga kirdi.

Qori Ishkamba borayotib oʻz koʻnglida «bu odamni men koʻp katta boy deb oʻylagan edim, qanday boʻlib qarz olishga muhtoj boʻldi? Yoki meni biror tuzoqqa tushirmoqchimi?..» deb oʻylardi.

Ikki yoʻldosh jim borayotib bir dolon – usti yopuq yoʻlakka yetishdi. U yoʻlakning oxirida birgina xona boʻlib, uning ham eshigi tashqi tomonidan qulflangan edi. Undan narida koʻchaning boshi berk boʻlib, biron oʻtkinchining kelish-ketish ehtimoli yoʻq edi.

– Ana shu yer juda soz, – deb Qori Ishkamba yoʻlakning tag sinchiga oʻtirdi-da, Arbob Roʻzini ham yoniga oʻtqazib:

– Xoʻp, endi gapiring! – dedi.

– Men sizdan besh-olti tanga qarz so‘rab kelgan edim.

– Ko‘p yaxshi, qancha kerak?

– Ming tanga.

– Bu pul kinga kerak?

– O‘zimga.

– Siz Hamrohraqqa pul qarz berib, uning dardini o‘z nomingizga xat qildirgan edingiz, qanday voqea yuz berdiki, o‘zingiz pulga muhtoj bo‘lib qoldingiz?

– U yoqlarini tekshirib o‘tirmang, Qori aka! Agar menga ishonsangiz, men so‘ragan pulni berasiz, men olib borib, u pulni xoh o‘zimning biror dardimga darmon qilay, xoh biror hovuz yoki ko‘lga tashlay, u meni ishim. Siz mendan oy boshida foyda olishni va va‘da boshidagi tani pulingizni to‘latishni biling! – dedi Arbob biroz achchig‘i kelganday bo‘lib.

– Durustku-ya, – dedi Qori Ishkamba yumshoqlik bilan, – mening qishloqqa qadam bosishimni yoqtirmagan bir odam o‘zi kelib, meni qishloqqa qarab tortsa, men shubhalanib tekshirishga haqliman.

– Bu gapingiz to‘g‘ri, – dedi Arbob avvalgi shashtidan tushib, – haqiqatan ham sizning Hamrohraqqa qarz berganingizni yoqtirmagan edim. Chunki mening og‘zimga tushgan yog‘liq luqmani tortib olgan edingiz, so‘ngra bir voqea yuz berdiki, men siz bilan kelishib birlashmoqchi bo‘ldim.

– Qanday voqea yuz berdi?

– Bir kun bozordan saroyda qoldirib kelganim haligi otni olib keldim. Uyda boshqa

uloqchi yaxshi bir otim ham bor edi. Lekin u chimxoʻr edi – yemni yaxshi yemas edi, yemning yarmisini qoldirardi. Men bu ikki ot qiziqib yemni yaxshiroq yesin deb, ikkalasini bir-biroviga yaqin yerga bogʻladim. Lekin ular bir-biroviga qiziqib yemni yaxshiroq yeyish oʻrniga, bir-birovi bilan tepishib, tishlasha boshladi. Natijada har ikkalasining ham yemi yeyilmay qoldi yoki juda oz yeyildi.

– Bagʻishlang, Arbob, – dedi Qori Ishkamba, – men sizning bu uzun hikoyangizning maʼnosini tushuna olmadim, boshim ogʻriy boshladi, qisqa qilib, biz ikkalamizning oramizdagi munosabatga daxldor joyni aytib bering!

– Hammasi ham bizga daxldor, shoshilmang, hozir tugataman, – degandan keyin Arbob hikoyasini davom ettirdi: – Otlar ikki kunni mana shunaqa tepishish, urishish bilan oʻtkazdilar, yemdan har ikkisi ham goʻyoki butunlay mahrum boʻlib qoldilar. Lekin uchinchi kun kelishibdilar, oxurni yalaganday qilib yemni yebdilar, undan keyin har qancha koʻp yem bersam ham toʻymaganday tugata berdilar.

– Xoʻp, bu hikoyaning bizga daxlli yeri qayda? – deb Qori Ishkamba oʻz suhbatdoshining soʻzini yana boʻldi.

– Mana shunday, – deb Arbob yana gapira boshladi, – bizning qishloqlarda pulga muhtoj dehqonlar juda koʻp, mening oʻzim, yolgʻiz oʻz sarmoyam bilan ularni qanoatlantirib, ularning hammasidan foydalana olmayman! Yaʼni chimxoʻrlik qilaman, oldimdagi «taom» ortib

qoladi. Siz kabi shahar kishisi ham qishloq bilan ko'p oldi-berdi qila olmaydi, chunki qishloq past-balandini bilmaydi. Qishloqqa chiqib sudxo'rlik havosiga tushib, o'z pulini ko'mib qaytgan bir necha shaharlikni ko'rganman, qishloq xalqidan foydalanish uchun qishloqi bo'lish kerak, «tuya go'shti uchun it tishi kerak», deydilar. Agar it tishiga bo'ringning tishi ham qo'shilsa, tuya go'shti juda ham pokiza qilib osonlik bilan yeyiladi.

– Demak, siz mendan pul qarz olib boshqalarga tarqatasiz, shundaymi?

– Albatta shunday.

– Xat sizning nomingizdan bo'ladimi, yo o'sha haqiqiy qarzdorning nomidan?

– Sizga beriladigan xat, albatta, mening nomimdan bo'ladi va siz bergan pul uchun sizga men vaj aytaman.

– Xo'p, har yuz tangaga oyda necha tanga foyda berasiz?

– Uch tanga!

– Yo'q, – dedi Qori Ishkamba, – men o'zingizning ko'zingiz oldida Hamrohraqiqqa har yuz tangaga oyda olti tangadan qo'ydim, siz undan ozroq bering, ha, yuz tanga uchun oyda besh tanga bering!

– Bunaqa gaplaringizni borib Hamrohraqiqday odamlarga ayting, mening ikki oyog'im hali bir etikka tiqilgan emas, – dedi Arbob Ro'zi, – siz shahar xalqiga har yuz tangani oyda ikki yarim tangadan foydaga qo'yayotirsiz, men buni juda yaxshi bilaman, shunday

bo'lsa ham sizga har yuz tanga uchun oyda uch tanga bermoqchiman, – deb o'rnidan tur-di va o'zini ketib bo'lganday qilib ko'rsatib: – Bu «qatiqli osh», tilasangiz ichasiz, tilama-sangiz qaytarasiz, – dedi.

Bunday ishtahani keltiruvchi «qatiqli osh»dan mahrum qolish qo'rqinchi bilan Ishkamba Arbobga:

– Qayoqqa ketyapsiz? O'tiring, axir, ishni bit-kazaylik, – dedi.

– Bilmasam, siz unamaganday bo'lib ko'rindingiz. Kech bo'lmasdan qishloqqa qay-tay deb turgan edim, – dedi Arbob va istama-ganday bo'lib, qaytib o'z o'rniga o'tirdi.

– Xo'p, xatni qachon berasiz?

– Siz rozi bo'lsangiz, ertaning o'zidayoq xatni tayyorlab muhrlatib olib kelaman.

– Qancha yerni xat qilasiz?

– Ikki tanob.

– To'rt tanob yerni xatga solsangiz yaxshiroq bo'lardi.

– Agar mendan ko'nglingiz to'lgan bo'lsa, shu ikki tanob yerni xat qilganim bilan pulni be-ring, gapni ko'p cho'zib o'tirmang, mening bir tanob yerimni ikki ming tangaga oladilar. Men Hamrohraq emasman, – deb Arbob arazlanib o'rnidan turmoqchi bo'ldi.

Qori Ishkamba uning tizzasidan bosib o't-qazdi:

– Xayr, mayli, boring, xatni tayyorlang, – dedi, – lekin ziyofat to'g'risida ham bir o'ylab ko'rishingiz kerak.

– Ziyofat men uchun juda yengil narsa, – dedi Arbob, – shahar xalqi sizni bir tovoq bilan ziyofat qilsa, men borganingizda qo‘y so‘yaman.

– Men bunday uzoq yo‘lga qanday qilib piyoda boraman.

– Ot yuboraman.

– Ot minishga qo‘rqaman.

– Arava yuboraman.

– Bu durust! – dedi Qori Ishkamba.

– Endi bir-birimiz bilan butunlay kelishdik shekilli, xo‘p kech botmasdan men jo‘nay, – deb Arbob o‘rnidan turdi.

Qori Ishkamba ham o‘rnidan turdi, o‘z «do‘sti»ni saroy oldigacha kuzatib bormoqchi bo‘ldi. U bilan birga yo‘lga tushgach tayinladi:

– Biz kelishdik, ish bitdi. Endi aytib beringchi, bu pulni kimga berasiz?

– Bu to‘g‘rida sizning ishingiz bo‘lmasin, boya aytganimday, siz har oy boshida ming tanga uchun o‘ttiz tanga foyda olishingizni biling! «Uzumini yeginu, bog‘ini surishtirma», deganlar.

– Xo‘p, kimga berishingizni so‘ramayman, ammo o‘sha odamni har yuz tanga uchun oyda necha tangadan foyda berishga unatdingiz?

– Hali bu to‘g‘rida biror kishi bilan uzil-kesil bir qarorga kelgan emasman, har holda siz uchun quruq xizmat qilmayman, har yuz tanga uchun oyda to‘rt tanga berarlar, besh tanga berarlar.

– O‘n tanga, hech bo‘lmaganda, sakkiz tanga olarsiz, – dedi Qori Ishkamba.

– Qori aka! – dedi Arbob jiddiy ohangda, – muomalada ot boʻling, it boʻlmang! Otlar oʻzaro kelishgandan – hingillashgandan keyin «u koʻp yedi, men oz yedim» deb qaygʻurib oʻtirmaydi. Birisi yem eya bersa, ikkinchisi uning boʻynini oʻpib, qashib turadi, ammo itlar qancha inoq boʻlsalar ham koʻzlariga biror suyak koʻringan hamon darrov doʻstlikni unutib, bir-birlari bilan olishadilar-talashadilar va urishadilar.

– Men shundaygina soʻrab edim-da, boʻlmasa qancha foyda olganingiz bilan mening nima ishim bor, har qancha foyda olsangiz oʻzingizga nasib qilsin! – dedi vaziyatni noziklashtirmay Qori Ishkamba.

Ikki «doʻst» jim keta berdilar va saroy oldiga yetganlarida xayr-xoʻshlashib ajraldilar.

* * *

Kuz fasli... Qishloqlarda yigʻim-terim ishi qizgʻin ketayotgan edi, har bir dehqon qor yogʻish va qirov tushishdan burun oʻz hosilini yigʻib-terib olishga harakat qilmoqda, hatto qishloqlarda yigʻim-terim ishini tugatib tuyoqli mollarni dalaga haydamoqda edilar.

Faqat Sangsabz bilan Boʻlmaxoʻron qishloqlari yavon dala toʻla hosil boʻlgani holda, yigʻim-terim ishida oz kishi ishlar edi, xalqning koʻpchiligi boʻlsa Arbob Roʻzi darvozasi oldida birovning janozasiga kelganday qaygʻuli bir vaziyatda oʻtirar edi.

Ammo Arbob Roʻzi hovlisida biror kishi oʻlgan emas – u yerda yigʻi-sigʻi ovozi ham eshitilmas edi,

aksincha, u yerdan odatda to'yxonalarda bo'ladiganday shodlik, kulgi-ashula, qiziq tovushlari eshitilar edi.

Haqiqatda Arbob Ro'zi hovlisida to'y bo'layotgan bo'lmasa ham, «to'y» deyishga arziydigan bir katta ziyofat barpo bo'lgan edi, bu ziyofatdagi mehmonlarning ulug'i Qori Ishkamba bilan qozi kalonning Galaosiyodagi noibi bo'lib, ularning atrofida to'planganlar ularning «sharofati» bilan ziyofatga chaqirilganlar va Sangsabz va Bo'lmaxo'ron qishloqlarining «kattalari» edilar.

Mehmonlar yeyishib-ichishib, o'ynashib-kulishib bo'lgandan keyin noib uy egasiga qarab:

– Kech bo'lib qoldi, endi ishni boshlaymizmi?
– deb so'radi.

– Ixtiyor sizda, boshlasangiz boshlang, – deb Arbob Ro'zi o'rnidan turdi va mehmonxonaning tokchasida turgan sandiqchani ochib, undan bir kichkina tugunchani olib noibning oldiga qo'ydi. Noib tugunchadan bir qog'oz olib, ko'zdan kechirdi-da:

– Bu vasiqalarga daxldor ishlarning hammasini shu kun ko'ramizmi? – deb Arbobdan so'radi.

– Hammasini shu kun bir yoqlik qilish kerak, bo'lmasa ertagacha bularning ham bu yerda qolish ehtimoli bor, lekin Muhsin bilan Nazarning nomlaridan yozilgan vasiqalarni anavi bir chekkaga qo'ying. Boshqalarning ishlarini bitkazgandan keyin ularni chaqirib so'raysiz,

boʻlmasa ular murofaa¹ vaqtida past-baland gapirib, boshqalarning ham buzilishlariga sababchi boʻladilar.

Noib vasiqalarni bir-bir koʻzdan kechirayotganda qishloq kattalaridan biri Arbob Hamidga qarab:

– Muhsin-ku koʻp vaqtdan beri «Men Arbobning pulini foydasi bilan toʻlaganman» deb, ochiqdan-ochiq muttahamlik qilib yuribdi. Nazarni nima jin urdi? U-ku yuvoshgina, bechoragina bir odam koʻrinadi, – deb soʻradi.

– Odamni odam buzadi, ariqni suv deganlar, uni ham shu Muhsin buzgan, – dedi Hamid va izoh berishga kirishdi. – Muhsin rivoyat-mahzar orqasidan yugurib, oʻzi uchun yoʻl topgan. Mana shu yoʻlni Nazarga ham oʻrgatgan. Ammo biz bu igʻvogarliklarni eshitib, ishni tezlatib yubordik. Nazar oʻz qoʻliga biror dastak kirgizish uchun fursat topolmaydi, shunday ham boʻlsa «men pul topaman, men Arbobga na pul toʻlayman, na unga yer beraman», deb yuripti.

– Oʻta muttahamlik, – dedi ziyofatdan tishida qolgan goʻsht maydalarini kovlab chiqarayotgan haligi «katta» odam.

Noib Muhsin bilan Nazarning nomlaridan yozilgan vasiqalarni ajratib qoʻygandan keyin boshqa vasiqalarni qoʻlida tutib turib:

– Bulardan qaysilarining ishlarini avval koʻramiz? – deb soʻradi Arbob Roʻzidan.

– Avval Shodmonning ishini koʻring – dedi va Qori Ishkambaga qarab, – sizdan pul olib qarz berganlarimning eng avvalgisi shu, – deb goʻyo-

¹ Sud majlisi.

ki hammadan burun uning ishini ko'rdirishning sababini anglatdi.

Noib o'z qo'lidagi vasiqalardan birini ajratib o'z odamiga:

– Shodmonni olib kel, – dedi va Arbob Ro'ziga qarab: – Keyingi uch yil orasida topgan davlat va hashamatingizning bosh bulog'i bo'lgan Shodmonni hammadan burun quritar ekansiz-da, – deb kuldi.

Noibning odami Arbobning xizmatchilaridan bo'yracha olib kelib, supaning ustiga, mehmonxonaning noib o'tirgan yuqori eshikning ro'parasiga yoydi va Shodmonni chaqirish uchun supadan tushib ketdi.

U ko'chada – Arbob Ro'zining darvozasi oldida o'tirgan odamlar orasida Shodmonni imlab chaqirib «shariat bo'yra» ustiga o'tqazayotganida, noib o'z oldida o'tirgan Arbob Ro'ziga qarab:

– Siz ham chiqing, shariat bo'yra ustida javobgaringiz bilan baqamti o'tiring! – dedi.

– Hali shundaymi – men ham chiqaymi? – degani holda Arbob o'rnidan turdi.

– Albatta, – dedi noib, – shariat yuzasidan kim bo'lsa bo'lsin, murofaa vaqtida javobgar da'vogar bilan baqamti o'tirishi lozim.

Arbob shariatning bu qoidasini va uni ijro qilayotgan noibni masxara qilganday kulimsirab, mehmonxonadan chiqdi va Shodmonning yoniga borib o'tirdi. Noib qo'lidagi vasiqaga qarab:

– Shodmon Yusuf o'g'li kim? – deb so'radi.

– Men, taqsir! – dedi Shodmon.

– Sen bundan uch yil burun Arbob Ro'zidan ming tanga qarz olib ekansan, to'g'rimi?

– To'g'ri.

– Shu ming tanga badaliga to'rt tanob yeringni shar'iy bay bilan xat qilib bergan ekansan, to'g'rimi?

– To'g'ri.

– Shu to'rt tanob yerni o'zing Arbobdan har oyda sakson tangadan ijaraga olgan ekansan, to'g'rimi?

– To'g'ri.

Noibning keyingi savoli va Shodmonning javobini eshitgan Qori Ishkamba ilonday bir to'lg'anib oldi va o'z ko'nglida, «sen har bir yuz tanga uchun oyda uch tanga olganing holda, bu noinsof Arbob mening pulimning ustidan har yuz tanga uchun besh foyda olgan ekan» dedi va Arbobning o'zining haqida «jar» qilgani uning yuziga darhol urmoqchi bo'lib, bo'yni eshik tomonga cho'zdi. Lekin Arbobning o'zi bilan kelishganida: «aka, muomalada ot bo'ling, it bo'lmang», degan gapi esiga kelib, o'zini kuch bilan to'xtatdi va davom qildi:

– Yana shu vasiqa yozilganida sen, «agar Arbob o'z pulini talab qilsa, darhol to'layman, agar talab qilgan vaqtida yerning ijara pulini yoki tani pulini to'lay olmasam, shu to'rt tanob yerni Arbobga topshirishga majburman», deb iqror qilgan ekansan, to'g'rimi?

– To'g'ri.

– Hozir Arbob o'z pulini yerning keyingi bir yillik ijara puli bilan birga undirib berishni

mendan soʻrab arz qildi. Oʻsha pullarni toʻlashing kerak.

– Taqsir, – dedi Shodmon, – men shu uch yillik qarzdorlik muddatimda Arbobning pullarini oʻz vaqtida toʻlab keldim. Bundan boshqa Arbobning dehqonchilik ishlariga oʻz hoʻkizim, eshagim va ketmon hamda oʻrogʻim bilan yordam berib turdim. Oʻzim ham shu yil qutuladigan yilim deb oʻylagan edim. Lekin pullarni tayyorlab berish uchun Arbob amakimdan oʻn besh kun muhlat soʻrayman, hali aytib oʻtganim xolis xizmatlarimni nazarga olib, menga besh kun muhlat berarlar deb umid qilaman.

– Nima qilasiz, Arbob, oʻn besh kun muhlat berasizmi? – deb Arbob Roʻzidan soʻradi.

– Yoʻq, – dedi Arbob, – bir kun ham muhlat bermayman, hozir pulimni bersangiz bering, boʻlmasa yerini menga topshirsin.

– Xoʻp, – deb noib Shodmonga qarab gapga kirishdi:

– Modomiki, oʻn besh kundan keyin pulini toʻlamoqchi ekansan, hozir toʻla qoʻy-da, janjalni choʻzib nima qilasan.

– Hozir naqd pulim yoʻq.

– Oʻn besh kundan keyin qayerdan pul topasan?

– Bundan uch yil burun – Arbobdan qarzdor boʻlgan kunlarimda shu qarzni toʻlash niyati bilan oʻsha toʻrt tanob yerning bir tanobiga roʻyon¹ ekib edim. Mana shu roʻyonni qazib olaman, agar Xudo bersa, undan bir ming yuz

¹ Ildizidan qizil boʻyoq yasaladigan oʻsimlik.

tangalik hosil chiqadi, bundan tashqari, bir tanob terilmagan paxtam bor.

– Sen birovning qarzini to‘lash niyatida bo‘lsang, nega bu kungacha o‘sha paxtani terib bermading? – deb noib Shodmonning so‘zini bo‘ldi.

– Men paxta ochila boshlashi bilanoq terib sotib, Arbobga topshirmoqchi bo‘lgan edim, ammo bu kishining o‘zlari «paxtani bebaraka qilma, qarab tur, hammasi ochilsa, birdan o‘lchab, baholab o‘zinga berasan, paxta ko‘tarib bozorga borib ovora bo‘lib yurishning keragi yo‘q» dedilar. Shuning uchun paxta shu kungacha terilmay qoldi.

Murofaachilar ustida tikka turgan Arbob Hamid Arbob Ro‘ziga xitob qilib, Shodmonga eshittirib aytdi:

– Keling Arbob aka, o‘n besh kunlik gap ekan, muhlat bering, «yuziga chidagan yuz biriga ham chidar», deganlar. Uch yil chidagan odam o‘n besh kunga chiday olmaydimi?

– Yo‘q, endi bir kun, bir soat, hatto bir daqiqaga ham chidamayman, hozir, shu vaqtning o‘zida, shu shariat bo‘yrasi ustida, qozi kalon o‘rinlarida o‘tirgan noib eshonning huzurida pulimni bir yillik foydasi bilan to‘lasin.

– Nima deysan? – deb noib yana so‘radi Shodmondan.

– Hozir bera olmayman. O‘n besh kundan keyin to‘layman.

– Bo‘lmasa o‘sha to‘rt tanob yerni Arbobga topshirishing kerak.

– Yerlarni topshirish uchun ham o‘n besh kunlik muhlat kerak, – dedi Shodmon.

– Nega, yerni ham biron narsani sotib tayyorlaganingdan keyin topshirasanmi? – dedi masxaralab.

– Axir yerni topshirish uchun uning ichidagi yetilgan hosillarini yig‘ishtirib olish kerak emasmi?

– Siz nima deysiz? – dedi noib Arbobga qarab, Arbob rad alomati bilan bosh chayqagani-dan keyin:

– Noib eshon, yana bir marta o‘sha qo‘lingizdagi xatga qarang, qani unda «yer topshirilgan vaqtda uning ichidagi hosillar yig‘ishtirilib olinadi» degan gap yozilganmi? – dedi.

Noib qo‘lidagi vasiqaga ko‘z tashlab olib:

– Yo‘q, bunday gap yozilmagan... – dedi.

– Unday bo‘la, shu soatning o‘zidayoq yerni menga ichidagi hosillari bilan topshirishing kerak, – dedi Arbob Shodmonga qarab.

«Arbobning bu talabiga siz nima deysiz?» – deganday qilib Shodmon noibga qaradi.

– Arbobning gaplari shariatga muvofiq, – dedi noib, – agar yerning ichida omoch, tish, ketmon va shular kabi u yoq bu yoqqa ko‘chiriladigan asboblarning bo‘lsa, yig‘ishtirib olasan, ammo yerdan o‘sgan va haligacha yerdan ajratib olinmagan paxta, ro‘yon va jo‘xori kabi ekinlarni yer bilan Arbobga topshirasan.

– Topshirmayman, – dedi Shodmon jiddiy-lashib, – bunday haqsizlik, insofsizlik, talon-chilikka men bo‘ysunmayman.

– Nima deding? – dedi noib oʻrnidan bir koʻtarilib oʻtirib, jahli chiqqan holatda, – haqsizlik, insofsizlik va talonchilik deb mening hukmimni aytasanmi, shariat hukmiga aytasanmi yoki Arbobning talablarini aytasanmi?

– Kimning hukmi boʻlsa boʻlsin, haqsizlik, insofsizlik va talonchilik, – dedi Shodmon avvalgi gapini taʼkidlab.

– Toʻgʻri, haqsizlik, insofsizlik va talonchilik, – degan ovoz koʻchadan kirib, devor ustida tomoshabin boʻlib turgan dehqonlarning ogʻzilaridan ham chiqdi.

– Bular kim? – deb soʻradi noib oʻz odamlaridan Shodmonni yoʻqlab ovoz bergan odamlar toʻdasini koʻrsatib.

– Bular ham Arbobdan qarzdor boʻlib, bugun ishlari koʻriladigan odamlar.

– Urrib chiqaringlar bularni, oʻz navbatlari yetgandan keyin kelib javob beradilar. Boshqalarning ishi ustida oqsoqollik qilinglar, deb bularni hech kim chaqirgan emas, – dedi noib oʻz odamlariga.

Noib odamlari u dehqonlarning oʻzlariga hujum qilishlaridan qoʻrqdilar, shuning uchun ularni urmadilar, soʻkmadilar va turtmadilar, faqat yumshoq gaplar bilan supadan tushirib, darvozadan chiqarib yubordilar.

Tomoshabin dehqonlar supadan tushirilgandan keyin noib Shodmonga qarab:

– Sen xoh boʻysun, xoh boʻysunma, yerdagi hosillari bilan birga Arbobniki boʻldi. Ammo sen shariatni, qozi kalon noibi boʻlgan meni va yurt-

ning mo‘tabar odamlaridan Arbobni so‘kkaning uchun gunohkor sanalib, qamoqqa olinasan, – dedi va o‘z odamlariga qarab: – Buni vaqtinchalik Arbobning otxonalariga qamab qo‘yinglar. Kechqurun qaytishda olib borib xat yozib shariatpanoh ixtiyoriga yuboraman, – dedi.

Noibning odamlari Shodmonni shariat bo‘yirasi ustidan tushirib, Arbobning otxonasiga qamadilar va navbat boshqa javobgarlarga keldi.

Shodmonning boshiga kelgan balo va falokatdan «ibrat olgan» boshqa qarzdorlar Arbobning talabi va noibning hukmiga ko‘p qarshi turmadilar va u bilan talashib-tortishib o‘tirishni foydasiz, balki o‘zlari uchun zararli bilib, Arbobning nomiga xatlangan yerlardagi terilmagan paxtalari, o‘rilmagan tarqo‘noqlari, qayirilmagan jo‘xorilari, qazib olinmagan sabzi, piyoz, sholg‘om, lavlagi va ro‘yon kabi hosillari bilan birga topshirdilar.

Endi navbat Muhsin bilan Nazarning ishiga kelgan edi. Noib o‘z odamiga:

– Muhsin bilan Nazarni olib kel! – deb buyruq berdi.

Noibning odami Nazar bilan Muhsinni olib kelib Arbobning ishorati bo‘yicha Muhsinni shariat bo‘yirasi ustiga o‘tqazdi va uning yoniga Arbob Ro‘zi ham joylashdi.

Noib vasiqaga qarab Muhsindan:

– Sen bundan ikki yil burun Arbob Ro‘zidan bir ming besh yuz tanga olib, shu mablag‘ badaliga olti tanob yeringni shar‘iy bay bilan sotib edingmi? – deb so‘radi.

– Bir ming besh yuz tanga badaliga Arbobga olti tanob yerimni shar'iy bay bilan sotib edim va yerni o'z ijaramga olib, ijara pulini to'lab kelgan edim, lekin bundan bir oy burun Arbobning tani pullarini ham berib, yerni butunlay bu kishining qo'lidan qutqazdim, – javob berdi.

– Tani pulni to'lagan bo'lsang, nega yerning vasiqasini Arbobning qo'llaridan olmading, – deb yana savol berdi noib.

– Pulni kechalab berib edim, Arbob «erta kunduzi kuni vasiqangni topib beraman», deb meni ishontirgandilar. Men ham bu kishiga ishonib ketdim, ertasiga kelib, bu kishidan vasiqani so'raganimda pulni olganlaridan munkir bo'ldilar¹ va «sen niyatingni uzding, sendan ko'nglim cho'chidi, endi yo pulimni topib ber yoyinki yerni topshir», deb meni qiynay boshladilar.

– Pulni berganingga guvohing bormi?

– Qorong'i kechada pulni topshirdim, xudodan boshqa guvohim yo'q, – degan holda Muhsin o'z qo'yin cho'ntagidan bir xat chiqarib, murofaa ustida tikka turgan noibning odamiga uzatdi, u odam xatni Muhsinning qo'lidan olib, noibga berdi.

Noib u xatni boshidan oxirigacha ko'zdan kechirganidan keyin Arbob Ro'ziga qarab:

– Bu rivoyat-mahzardaf'i mahzari. Bu mahzari bilan Muhsin sizga qarshi: «Arbobning pulini berib edim, ammo vasiqam uning qo'lida qolgan, o'sha vasiqam berilsin», deb qozidan ta-

¹ Tan olmadilar.

lab qilgan va bu talabning shariatga muvofiqligi to'g'rilab mahrning bir chekkasiga rivoyat yozib, Buxoroning bir juda mo'tabar muftilari o'z muhrlarini bosganlar, – dedi va o'z gapini davom qildirib Arbobdan: – Siz buning da'vosiga nima deysiz, darvoqe u sizning pulingizni berganmi, vasiqasi sizning qo'lingizda qolganmi? – deb so'radi.

– O'limdan xabarim bor, bunday ishdan xabarim yo'q, – deb javob berdi Arbob.

Noib Muhsinga qarab:

– Shu da'voingni isbot qilish uchun qasam ichasanmi? – deb so'radi.

– Isbotdan ojizman, Arbob Ro'zi qasam ichsin, men uning pulini ikkinchi marta to'lab yoki yerni topshiraman, – dedi.

– Bu janjal kelajak jumagacha mavquf¹ tur-sin, Nazarni o'tqaz, – dedi noib o'z odamiga.

Muhsin bo'ya ustidan turdi va Nazar o'tirdi. Noib uning vasiqasiga qarab:

– Sen Arbob Ro'zidan bir ming ikki yuz tanga qarz olib, besh tanob yeringni unga shariat bay bilan sotib edingmi? – deb so'radi.

– Ha, – deb iqrar bo'ldi Nazar.

– Xo'p, – dedi noib, – hozir Arbob o'z pullarini qaytarib berishingni yoki o'sha tanob yerni topshirishingni talab qiladilar. Sen nima javob berasan?

– Men pul ham bermayman, yerimni ham bermayman, – dedi Nazar uzil-kesil qilib.

– Sababi? – noib so'radi.

¹ To'xtatib qo'yilgan.

– Chunki men Arbobning tani pulini butunlay va foydasini orttirib toʻlaganman.

– Murofaa ustida «pulning foydasi...» dema, chunki shariat yuzasidan durust boʻlmaydi. «Yerning ijara pulini...» de, – deb noib Nazarga tanbeh qilgandan keyin, – xoʻsh, sen Muhsin kabi qorongʻi kechada yolgʻiz oʻzing guvohsiz berdingmi? – deb piching qilib soʻradi.

– Yoʻq, men qorongʻi kechada emas, kunduz kuni, guvohsiz emas, balki Boʻlmaxoʻron qishlogʻining oqsoqoli – Arbob Hamidning oldida berdim, – dedi Nazar.

– Siz nima deysiz? – deb soʻradi noib Arbob Hamiddan.

– Men, – dedi Arbob Hamid, – Nazarning Arbobga bir ming toʻrt yuz qirq tangani besh tanob yerni bir yillik ijara puli deb berganini bilaman, boshqasidan xabarim yoʻq, – dedi.

– Oʻtgan qishda, – dedi Nazar boshi ustida tikka turgan Arbob Hamidga qarab, – bunga bir bogʻ beda ikki tanga boʻlgan vaqtda mening ikki yuz bogʻ bedamni Arbobga olib berib, «pulini kuzda hisoblaymiz», demaganmidingiz?..

– Xoʻp, bedang ham ikki yuz tanga, bu bilan sen Arbobga bir ming olti yuz qirq tanga toʻlagan boʻlsang, Arbobning sening boʻyningda yana ming tangalari qoladi, – dedi Hamid.

– Yoʻq, mening pulim ortadi, – dedi Nazar kulimsirab.

– Qanday qilib? – deb soʻradi noib.

– Mening eshitganimga qaraganda, Arbob menga bergan bir ming ikki yuz tangani sha-

harlik foydaxo'r qorni katta qoridan har yuziga oyda uch tanga foyda bermoqchi bo'lib olgan, bu hisobga bir ming ikki yuz tanganing yillik foydasi uch yuz yetmish ikki tanga bo'ladi. Bu pulni tani pulga qo'shsak, bir ming besh yuz yetmish tanga bo'ladi. Holbuki, men Arbob Ro'ziga Hamidning guvohligi bo'yicha, bir ming olti yuz qirq tanga to'laganman, demak, mening oltmish sakkiz tangam Arbobga ortiq ketgan.

– Hamyoningni kengroq tiktirib qo'y, mendan oltmish sakkiz tangani qaytarib olasan, – dedi Arbo Ro'zi piching qilib.

– Muttahamlik! – dedi noib o'z-o'ziga va Nazarga qarab: – Gapni cho'zib o'tirma! Hozir shariat bo'yirasi ustida Arbob Ro'ziga ming tanga berasanmi yo besh tanob yerni topshirasanmi? – deb so'radi.

– Arbob Ro'zidan qarzim yo'q, yerimni ham hech bir kishiga bermayman.

– Olib borib qamab qo'y bu muttahaman! – dedi noib o'z odamiga.

– Muttahamsizlar, o'g'risizlar! – degani holda Nazar Arbob Ro'zining otxonasiga sudraldi.

– Sizga ham, shariatingizga ham kishining ko'ngli ishonmay qoldi, – dedi bo'yradan turib mehmonxonaga kirgan Arbob Ro'zi noibga qarab.

– Qani, qani, nega? – deb so'radi noib.

– Siz doim, – dedi Arbob Ro'zi, – menga «shariat bizning qo'limizda, uni har vaqt sizning foydangizga ishlataman», der edingiz, bugun butunlay Muhsinning foydasiga ishlatib yuboridingiz-ku.

– Durust, men shariat bizning qo‘limizda deb edim, ammo «mening qo‘limda» degan emasman, – dedi noib, – mendan boshqa ham shariat peshvolari bor. Ular muftilar, ular Muhsinga yo‘l topib berganlar. Albatta, ular bu «yo‘l»ni unga arzonga sotmaganlar, ular ham shariat ustidan non yeyishi kerak. Agar men ular yozib bergan rivoyatni yirtib tashlasam, ular meni o‘ldirmasdan qo‘ymaydilar.

– Demak, juma kuni bo‘ladigan murofaada ham men uchun biron yo‘l yo‘q-da, – dedi umidsizlik bilan.

– Bor, – dedi noib, – agar qasam ichsangiz ishni siz yutasiz.

– Men qasam ichmayman.

– Nega? Holbuki boshqa vaqtlarda kerak bo‘lmagan joylarda kunda necha marta qasam ichasiz-ku.

– U boshqa gap, – dedi Arbob, – agar men shariat bo‘yrasi ustida qasam ichsam, qasam urgan deb hamma mendan qochadi.

– Men bir yo‘l-yo‘riq bilamanki, – dedi Qori Ishkamba, – u yo‘lga qarshi na muftilar rivoyatmahzar qilib bera oladilar va na sizga qasam ichishga to‘g‘ri keladi.

– O‘sha yo‘lni menga ko‘rsating! – dedi Arbob Ro‘zi quvongan holda Qori Ishkambaga, – men bu yo‘l bilan borib, bu muttaham Muhsindan o‘chimni olay.

– Muhsinning ishini endi yutqazdingiz, lekin agar bundan buyon dehqonlar bilan qiladigan

muomalalaringizda meni o'zingizga teng sherik qilsangiz, u yo'lni sizga o'rgataman.

– Mayli, teng sherik qilaman, ayting-chi, u qanday yo'l?

– Qozixona vasiqasi o'rnida «veksel», – dedi Qori Ishkamba va ketmoqchi bo'lib o'rnidan turdi.

Bu kungi majlis shu bilan tugadi.

XII

Murofaa voqeasidan o'n-o'n ikki kun o'tgandan keyin Buxoro ko'chalarining birida Ishkamba gangib yurgan Muhsinga duch kelib, bi-ror qalin oshnasini ko'rganday u bilan ko'rish-di va undan Arbob Ro'zi bilan bo'lgan keyingi murofaasining natijasini so'radi.

– Nima bo'lar edi, unga qasam ichishga to'g'ri keldi, u bundan bosh tortdi, noib eshon pulini to'langan deb hisoblab, yerni mening foydamga hukm qildi, – dedi.

– Yaxshi bo'libdi, – dedi Qori Ishkamba quvon-gan ohang bilan va Arbob Ro'zidan istihola qila boshladi.

– U uying kuygur meni ham aldagan ekan, o'zing ham eshitgandirsan, o'sha senga qarz bergan bir ming besh yuz tangani har yuz tan-gasiga oyda uch tangadan mendan ko'targan edi. Eshitishimcha, senga yetti tangadan foy-daga qo'ygan.

– Yetti tangadan qo'ysa go'rga edi, – dedi Muhsin, – menga har yuz tangaga oyda to'qqiz tangadan qo'yib edi.

– Obbo xudo bexabar-ey-y-y! – dedi Qori Ishkamba, – xoʻp boplading-da, necha tanga xarjlading? – deb soʻradi.

– Toʻrt muftiga ikki yuz tangadan sakkiz yuz tanga berdim.

– Noibga ham biron narsa...

– Albatta, «moylanmagan arava yurmaydi» deganlaridek, ikki yuz tanga bilan u kishining tomogʻini ham moyladim.

– Demak, ming tanga bilan ming besh yuz tangalik daʻvodan qutulibsanda, juda soz.

– Gap pulda emas, gap yerni Arbobning qoʻliga oʻtishdan saqlab qolishda edi. Boʻlmasa ming tanganing oʻzi ham hozir ming besh yuz tangaga yetishayozdi.

– Ey, qanday, qanday? – deb Qori Ishkamba afsuslanganday boʻlib soʻradi.

– U ming tangani menga, meni muftilar bilan tanishtirib ishimni toʻgʻrilab bergan bir kishi bir oyda toʻlashim sharti bilan kunda oʻn tangadan foydaga topib bergan edi. Tunov kuni bir oy toʻldi, ming tanga ming uch yuz tanga boʻldi, lekin hali men pul topolmay ovora yuribman.

– Voy noinsof-ey-y-y. Bu odam Arbob Roʻzidan ham battarroq chiqipti-ku. Toʻgʻri menga kel-sang boʻlmasmidi, men arzon foyda bilan senga qarz berar edim?

– Qaydan bilay, siz Arbob Roʻzi bilan juda inoqlashib ketgan edingiz, unga zaril boʻladigan pulni siz topib bermassiz, deb oʻyladim.

– Avvali shuki, sudxoʻr sudxoʻr bilan inoqlashmaydi, bular bir-biriga it-u mushukdek

dushman bo'ldi. Ikkinchisi shuki, Arbobning mendan har yuzi uch tangadan olgan pulni boshqalarga sakkiz tangadan, o'n tangadan foydaga qo'ygani bilib, undan juda ham ranjidim, u xudo bexabar ham mening haqinga, ham kambag'al dehqonlar haqiga insofsizlik qilgan.

– Menga ko'nglingiz ishonib qarz bermoqchi bo'lsangiz, hali ham vaqti o'tgan emas, agarda otalik qilsangiz, men yaqin kunda o'n tanga to'lanadigan og'ir foydadan qutular edim.

– Mayli, – dedi Qori Ishkamba, – hozir senga necha tanga kerak?

– Shu kunning o'zida qarzim haligi odamdan bir ming uch yuz o'n tanga bo'ldi, siz pulni necha kundan keyin bersangiz har kun o'n tangadan pulga qo'shiladi.

– Hisobga to'g'ri bo'lsin, bir ming to'rt yuz tanga kerak de, ortganini yana biror dardingga davo qilarsan.

– Xo'p, mayli. Foydasini qanchadan, qanaqa qilasis?

– Har yuz tangasi sen uchun oyda besh tangadan, Arbobdan olgan narxingdan to'rt barobar arzonroq.

– O'zingiz Arbobga bergan narxingiz bilan – oyda uch tangadan bermaysizmi?

– Yo'q, – dedi Qori Ishkamba, – hali ham shu ishni Arbobni xafa qilish uchun qilayotirman, bo'lmasa men Hamrohraqqa har yuzi olti tangadan qo'yib edim.

Hamrohraqning nomini eshitgan Muhsin uning voqeasini eslab qayg'uga cho'mib qoldi,

chunki Qori Ishkambaning necha yillab Hamrohraqídan foyda yeganini, u to'lay olmay kasod bo'lgandan keyin uning yerini Arbob Ro'ziga sottirib olganini bilar edi. Shunday bo'lsa ham uning Qori Ishkambadan qarz olishdan boshqa chorasi yo'q edi. Shuning uchun biroz o'ylanib turgandan keyin:

– Xayr, mayli, qancha yerni qancha muhlatga xat qilib keltiray? – deb so'radi.

– Menga qozixonada yoziladigan vasiqang ham kerakmas, yering ham kerakmas.

Muhsin Qori Ishkambaning bu gapidan, ayniqsa, «yering ham kerakmas» degan gapidan qancha quvongan bo'lsa, shuncha ajablanib so'radi:

– Yerni xatlash kerak bo'lmasa, bu mening yer to'g'risida qo'rqib bezonglab turgan yuragimni tinchlantiradigan sizning unutilmas bir yaxshiligingiz bo'ladi. Ammo xat kerakmas deganingiz boisi nimada, menga pulingizni hech bir hujjatsiz berasizmi?

– Senga rahmim kelganidan hujjatsiz ham beraveraman. Lekin hozir butunlay hujjatsiz emas, qozixona vasiqasi o'rnida, «veksel» degan ruscha hujjat bilan beraman, – dedi Ishkamba va Muhsinning «ruscha hujjat» nomini eshitib shubhalanib, ikkilanib turganini sezganidan, so'zini izohlashga kirishdi: – Yering Arbob Ro'ziday nuqul yerga ko'z tikkan kishiga kerak. Menga yer kerakmas, aksincha, qishloqqa chiqib dehqonchilik qila olmayman, ammo veksel mening uchun kerak.

– Nega? – deb so‘radi Muhsin shubhali ohang bilan.

– Chunki men boshqalar bilan oldi-berdi qilmoqdaman agar yuz ming tangalik qog‘oz vasiqasini bankka olib borsam, bir pulga ham olmaydi. Ammo kim bo‘lsa-bo‘lsin, biror kishi qo‘l qo‘ygan vekselni olib borsam, uning ustidan menga qarz beradi, – dedi Qori Ishkamba. Muhsin beradigan vekselni misolga olib, so‘zini davom qildi:

– Masalan, sen menga ikki ming tangalik veksel bersang, men uni olib borib bankka qo‘yib, uning ustidan ming tanga qarz olib, yana biron dardinga davo qila olaman.

– Xo‘p, qachon kelay? – deb so‘radi Muhsin ko‘ngli biroz tinchlangan vaziyatda.

– Ertaga, vaqtliroq kel, – dedi Qori Ishkamba, – vekselga qo‘l qo‘yish uchun xat-savodning bormi? – deb so‘radi.

– Yo‘q.

– Mayli, zarari yo‘q, notariusning oldiga boramiz, biror xat-savodli odam sening iltimosing bilan qo‘l qo‘yadi...

* * *

Qori Ishkamba Muhsin bilan gaplashib kelishganining ertasiga uni o‘zi bilan Kogonga olib bordi. Kogonda undan:

– Sen mening pulimni qachon to‘lamoqchisan? – deb so‘radi.

– Yanagi yig‘im-terimda.

– Bir yildan keyin degin.

– Ha, bir yildan keyin bera olaman.

– Unday bo'lsa bir ming to'rt yuz tangananing bir yillik foydasini hisoblab, tanini qo'shamiz, qanchaki bo'lsa o'shanga yarasha veksel berasan.

– Mayli, hisoblab qo'shing.

Qori Ishkamba bir ming to'rt yuz tangananing foydasini har yuzi bir oyda besh tangadan hisoblab, sakkiz yuz qirq tanga chiqardi va:

– Buni bir ming to'rt yuz tangaga qo'shsak, ikki ming ikki yuz qirq tanga bo'ladi, – dedi.

– Demak, shu mablag'ga yarasha veksel berishim kerak bo'larkan-da.

– Bundan ko'proq mablag'ga veksel berishing kerak bo'ladi.

– Nega?

– Chunki notariusning xarji bor, veksel qog'ozini sotib olish kerak, sening iltimosing bilan qo'l qo'yadigan odamga biror narsa – «choy puli» deb berish kerak.

– Bularga qancha xarj bo'ladi?

– Taxminan bir yuz oltmish tanga.

– Hammasi qancha bo'ladi?

– Ikki ming to'rt yuz tanga, – dedi Qori Ishkamba va Buxoro tangasini Rusiya so'miga aylantirib, – uch yuz oltmish so'mlik veksel olishimiz kerak bo'lar ekan, – deb bankka ketdi.

Qori Ishkamba vekselni olib chiqqandan keyin bir xat-savodli odamni topib, Muhsin bilan uchovlashib notariusning oldiga kirdilar. U yerda u odam Muhsinning iltimosi bo'yicha tarixsiz oq vekselga qo'l qo'yib berdi.

Qori Ishkamba notariusxonadan chiqib Muhsinga pul berdi. Muhsinni qishloqqa kuza-tayotib:

– Mana bu veksel degan narsa juda tashvishli hujjat, men bu hujjat sizlarning qishlog‘ingizdagi pulga muhtoj bo‘lgan hamma dehqonlarni, ularning yeriga ko‘z tikkan Arbob Ro‘zi kabi odamlarning qo‘llaridan qutqazaman, kimki pulga muhtoj bo‘lsa mening oldimga boshlab kela bering, – dedi.

– Xo‘p! – dedi Muhsin va o‘z qishlog‘iga jo‘nadi.

* * *

Muhsin Qori Ishkambaga veksel berganidan ikki oy o‘tgandan keyin Sangsabz qishlog‘ida, Arbob Ro‘zining hovlisida uncha katta bo‘lmagan bir yig‘in barpo bo‘lgan edi; yig‘inda ko‘p vaqtdan beri bu hovliga kelib-ketib yurganlardan noib, uning odamlari va Ishkamba bo‘lsa ham Bo‘lmaxo‘ron va Sangsabz qishloqlarining kattalari yo‘q edi. Lekin ularning o‘rinlariga bundan burun bu hovlida ko‘rinmagan, bu yerga sira kelib-ketmagan ikki kishi ko‘rinar edi. Bu odamlardan birisining ust kiyimi va boshidagi sallasi amaldorlarnikiday bo‘lsa ham kiyimi ruslarnikiday kostyum edi, u birisi bo‘lsa tamoman yevropacha kiyingan edi.

Bu kungi ziyofatda dasturxon usti burungilarday turli ovqatlar – qovurilgan tovuqlar, qaynatilgan qazilar, qobuliy palovlar bilan to‘la bo‘lsa ham bu ikki odamning oldida bu dasturxon ustida bundan burun ko‘rilmagan ikki tovoq ovqat turar edi, tovoqlardan birida kartoshka bilan qovurilgan kotlet bo‘lib, ikkinchisi jarkop bilan to‘la edi.

Bu ikki odam ovqatni boshqalarday bir tovoqda birgalashib qoʻl bilan yemay, oldilariga kichkina tovoqchaga katta tovoqdan suzib olib, pichoq bilan kesib, vilka bilan yemoqda edilar.

Bu ikki odamning oldida ikki ryumka bilan ikki shisha ichkilik ham bor edi. U odamlardan salla-chopon kiygani shishalardan birisini qoʻliga olib, shishaning qorniga yopishtirilgan qogʻozga qarab, oʻz-oʻzicha:

– Konyak, – dedi choʻzib.

– Konyak nima? – deb soʻradi Qori Ishkamba u odamdan.

– Konyakmi? Dori, – dedi u odam, – ayniqsa, siz kabi keksaygan va koʻproq ovqat yeyishni sevgan odam uchun birdan-bir dori. – U odam shishani ochdi va oldidagi ikki ryumkaga quygandan keyin:

– Sizga ham bir piyola quyib beraymi, Qori aka? – deb Qori Ishkambadan soʻradi.

– Yoʻq, mening ishtaham uchun unaqa dorilar kerakmas, agar ruxsat bersangiz oldiniga gʻalati kaboblarga sherik boʻlayin, – dedi Qori Ishkamba. Lekin u odamning «marhamat qiling» deb ruxsat berishini kutmasdan, ikki tovoqdagi jarkop va kotletlarning yarmidan koʻprogʻini olib, oʻz oldidagi palov tovogʻi ustiga bosdi va undan keyin hech kimga qaramay va hech kimning gapiga javob bermasdan pishillab yeya boshladi.

Ovqat va qovun-tarvuzlar yeyilgandan keyin dasturxonni yigʻishtirib olib choy keltirdilar va

choy ichilayotganda noib yevropacha kiyingan odamga qarab:

– Ishga kirishmaymizmi? – deb so‘radi.

– Kirishamiz, javobgarlarni chaqiringlar! – dedi u odam.

Noib o‘z odamiga:

– Muhsin, Safarali, Po‘lod va Temirlarni chaqirib kel! – deb buyurdi.

Ichdan yevropacha kiyinib, ustidan chopon kiyib, boshiga salla o‘ragan odam portfelini ochib, uning ichidagi o‘nlarcha vekseldan bir nechasini ajratib tizzasiga qo‘ydi.

Noibning odami chaqirilganlarni supaga olib chiqib, noib o‘tirgan eshikka to‘g‘ri qilganida portfelli kishi noibning odamiga qarab:

– Bu yer qozixona emas, bularni mehmonxonaning ichkarisiga – bizning oldimizga olib kiring! – dedi.

Javobgarlar mehmonxonaga kirib o‘tirganlaridan keyin portfelli odam bir vekselni qo‘liga olib:

– Muhsin kim? – deb so‘radi.

– Men!

– Sen Qori Ismatillodan uch yuz oltmish so‘m qarz olib veksel bergan ekansan. Qori o‘z pullarini talab qilganlar. Mana, o‘sha pulni to‘lashing kerak.

– Men, – dedi Muhsin, – Qori amakidan bir ming to‘rt yuz Buxoro tangasiga teng bo‘lgan ikki yuz so‘m qog‘oz aqchani naqd olganman, qolgan bir yuz ellik so‘mi bo‘lsa pulning bir yillik foydasi va veksel berish xarajati hisoblangan edi.

– Gapni koʻp choʻzib oʻtirma, – dedi portfelli odam, – bu yer qozixona emas. Uch yuz oltmish soʻm pulni hozir berasanmi, yoʻqmi? Bitta javob ber! Ha yo yoʻq.

– Bir yil vaʼda bilan olib, ustiga bir yillik foydasi ham qilingan qarzimni qanday qilib ikki oy oʻtar-oʻtmas toʻlayman? – dedi Muhsin.

– Vekselga qoʻl qoʻyib bergan vaqtingda, – dedi portfelli odam, – unga muddat yozilmagan ekan, qarz berib oq veksel olgan odam, veksel qoʻl qoʻyilgan kundayoq oʻz pulini talab qilib undirishga haqi bor, hali ham Qori aka senga rahmdillik qilib ikki oy kutganlar.

– Axir men ikki oyda bir yillik foyda toʻlaymanmi? – dedi Muhsin.

– Uning bizga daxli yoʻq. Biz shu uch yuz oltmish soʻmni shu kundayoq undirishimizni bilamiz. Zakon shu.

– Bu qanday bedodlik, qanday insofsizlik...

Noib Muxsinning soʻzini boʻlib:

– Ogʻzingni yum, sen oq podshoh hazratlarining zakonlarini insofsizlik deyotgan boʻlayotir-sanmi?

– Bu qozixona emaski, pora berib muftilardan rivoyat olib qarz beruvchiga qasam bersa. Bu oq podshohning zakonlari, bu zakon muftilarning rivoyati u yoqda tursin, toshni kesadi, – dedi Arbob Roʻzi.

– Xoʻp, uch yuz oltmish soʻm pulni hozir berasanmi yoʻqmi? – deb portfelli odam soʻradi.

– Men bunday tuhmat bilan boʻynimga yuklangan pulni bera olmayman.

– Vaqtни o‘tkazmay to‘rgni¹ boshlash kerak, – dedi yevropacha kiyingan odam portfelli odamga qarab.

– Yana biroz sabr qilinglar, men bunga tushuntiray, – deb noib Muhsinga qarab gapga kirishdi:

– Sen bergan veksellarni Qori aka bankka qo‘yib, ustidan pul olgan, Qori olgan pul va‘dasi yetganda, bank veksellarni notariusga yuborgan, notarius undirish uchun Kogondagi sudyaga yuborgan, sudya: «Yo pulni undirib bering yoki qarzdorning mol-mulkini sotib bunga to‘lating», deb qozi kalonga o‘z ijrochisini yuborgan. Qozi kalon janoblari veksellar va ishlar bo‘yicha o‘z tilmochlari bo‘lgan bu ukamni (portfelli odamni ko‘rsatib) bu yerga yuborgan. Endi uch yuz oltmish so‘mni naqd qilib berish, agar buning uddasidan chiqmasang, mol-mulking «bormi oshuvchi» savdosi bilan sotilishga ko‘nib jim o‘tirishdan boshqa ilojing yo‘q.

– Men bunday savdoga ko‘na olmayman.

– Ko‘nsang, ko‘nmasang, bo‘ladigani shu, – dedi tilmoch va boshqa «qarzdor»larning ishi ustiga o‘tdi...

– Safarali, Po‘lod va Temirlar bilan ham Muhsin bilan bo‘lganiday, ularning ham mulklarini «bormi oshuvchi» savdosi bilan sotib, Qori Ishkambaning «qarzi»ni undirishga qaror berdilar.

Undirish kunidan bir hafta burun bir ming tanga naqd pul qarz olib, u pulning yillik foy-

¹ «Bormi oshuvchi» savdosi.

dasi bilan birga ikki ming yuz tanga qarzdor boʻlib, oq vekselga qoʻl qoʻyib bergan Temirning shovqin-suroni osmonga oʻrladi.

– Sen kabi vahshiylarga zakon bilan emas, vahshiylarcha muomala qilish kerak, – tilmoch Temirni urib, qamashga buyurgandan keyin hammalari «bormi oshuvchi» savdosi uchun dalaga yer boshiga chiqdilar.

«Bormi oshuvchi» savdosi boʻladigan joyga koʻp odam toʻplangan boʻlsa ham, savdoga oz odam qatnashdi va tanobi ikki ming, ikki ming besh yuz tanga turadigan yerlar uch yuz, toʻrt yuz tangalik baho bilan Arbob Roʻzi qoʻliga oʻtdi.

Savdo tugab, «qarzdorlar»ning yerlari Arbob Roʻzi qoʻliga va u yerlarning pullari Ishkambaning choʻntagiga kirib boʻlgandan keyin tilmoch noibga qarab:

– Xargoʻsh qishlogʻiga borib, u yerdagi ishlarimizni saranjom qilganimizdan keyin qaytishda yana Arbobnikiga kiramiz, ungacha sizlar oʻzaro hisoblarni aniqlab qoʻyinglar! – dedi va oʻzi sud ijrochisi bilan birga faytonga minib, Xargoʻsh qishlogʻiga joʻnadi...

* * *

– Xoʻsh, – dedi Qori Ishkamba Arbobga qarab, uning mehmonxonasiga kirib oʻtirgandan keyin, – endi oʻzaro hisobni aniqlang, men tezroq shaharga qaytay, kun kechikib qoldi.

– Men bilan sizning qanday aniqlanmasdan qolgan oʻzaro hisobimiz bor? – dedi ajablanib, – siz oʻz pulingizni bir yillik foydasi bi-

lan, Temirdan bo'lsa ikki yillik foydasi bilan to'la undirdingiz, men bo'lsam ko'p vaqtdan beri ko'z tikib yurgan yerlarni qo'lga kirgizdim. «Noma tamom, vassalom», o'rtada bo'lishi lozim bo'lgan boshqa xarajatlarni ham men ko'taray. Yana nima deysiz?

– Yana qanday boshqa xarajatlar bor? – deb so'radi Qori Ishkamba o'zini bilmaslikka solib.

– Xo'p, ziyofatni hisobga olmaylik, lekin o'z odamlari bilan birga necha kundan beri bizning ishimiz ustida ovora bo'lib yurgan noib eshonga tuzukroq hadya matona berishimiz kerak emasmi?

Arbobning bu gapini noib bosh qimirlatib tasdiqladi. Qori Ishkamba ham noibning oldida bu gapga qarshi chiqishga botinolmadi va Arbob o'z gapini davom ettirdi:

– Bundan boshqa tilmoch bilan sud ijrochisiga ham araq puli berish kerak bo'ladi.

– Bu yerda ichgan konyaklari kifoya qilmaydimi? – dedi Qori Ishkamba.

– Yo'q, kifoya qilmaydi, – dedi noib, – shuning uchun... «Biz qaytishda kiramiz», dedi. Bu gapning ma'nosi «biz uchun pul tayyorlab qo'yinglar» deyishdan boshqa narsa emasdir.

– Siz ularning gaplarining ma'nosini yaxshi tushunar ekansiz, – dedi Qori Ishkamba!

– Albatta, – dedi noib, – bo'rilar tilini bo'rilar tushunadi, demaganlarmi?..

– Xo'p, bularga ham ming tanga ketdi deng, qolgani nima bo'ladi? – deb so'radi Qori Ishkamba.

– Yana qanday qolgani bor? – dedi Arbob hech narsani bilmaydigan boʻlib ajablanib:

– Axir siz mening «vekselbozligim» natijasida, – dedi Qori Ishkamba, – oʻttiz ming tangaga arziydigan yerlarni oʻn ikki ming tanga sarflab qoʻlga kirgizingiz. Mana shu sizning qoʻlingizda ortiqcha qolgan oʻn sakkiz ming tanga nima boʻladi, deyman.

– U mening halol haqim, – dedi Arbob.

– Sira unday emas! – dedi Qori Ishkamba. – Siz vaqtida meni oʻzingizga teng sherik qilib, vekseldan ungan foydaning yarmisini menga bermoqchi boʻlgan emasmidingiz?.. Oʻsha oʻzingiz aytganicha, muomalada ot boʻling, it boʻlmang.

– Qori akaning gaplari toʻgʻri, oʻn sakkiz ming tangadan xarajatlarni chiqarib, qolganini ikkiga boʻlib ikkalangiz olishlaringiz kerak, – deb noib bu «it boʻlayozgan» ikki «odam» oralarini kelishtirdi.

* * *

Yoz vaqti – qovun pishigʻi chogʻlari edi. Shoʻrkoʻllik bir dehqonning oʻgʻli – bizning hamsaboqlarimizdan bir necha sheriklarini oʻz qishlogʻiga qovun sayliga chaqirdi. Chaqirilganlardan biri men edim.

Biz chaqirilganlar oʻzaro kengashib, Shoʻrkoʻlga piyoda borishni, lekin kunning issigʻida azob tortmaslik uchun tong vaqti Buxoro shahar darvozasi ochilgan vaqtda yoʻlga tushishga ahd qildik.

Lekin va'dalashgan kunimizdan bir kun burun mening oyog'imga «rishta»¹ chiqib, shishib ketdi, qishloqqa piyoda borolmaydigan bo'ldim.

Ammo ular meni qoldirib ketmasliklari va men uchun qayerdan bo'lsa bo'lsin, biror arava topajaklarini aytdilar, ham va'dalashgan kundan bir kun keyin yo'lga chiqishga qaror berdilar.

Ammo ot-aravaning topilishi juda qiyin bo'ldi.

Sheriklarim xo'p harakatdan keyin zo'rga bir ot va bir eski arava topdilar, chorabzal topilmadi, shu sababdan tirkish va bo'yinchasiz otning gardaniga bir eski choponni o'rab, aravaga qo'shib, mening turar joyim Ko'kaldosh madrasasining oldiga olib keldilar va mening hujramdan bir ko'rpa-yostiq chiqarib aravaga solgach, o'zimni ham suyab olib chiqib otga mingizdilar. Men kasalxonaga olib borilayotgan bemorday ko'rpa ustiga cho'zilib yotib suyandim. Boshqalar ham aravaga o'tirdilar.

Sheriklarimizdan biri aravakashlik qildi. Lekin uning ko'cha muyulishlarida va oldindan ot, eshaklar chiqqan vaqtlarda ot-aravani eplab boshqara olmaganidan bu ishda sira tajribasi yo'qligi bilinib turardi. Sheriklar unga bu ishni eplay olmagan uchun gap otib tursalar ham hech birisi aravakashlikni uning qo'lidan tortib olishga botina olmas edi.

¹ Buxoroga xos kasallik edi. Bu bilan og'rigan odamning badanida – belidan pastda irsimon qurt paydo bo'lardi. Hozir bu kasallik yo'qolib ketgan.

Biz yuz balo va uqubat bilan shaharning tor ko'chalaridan o'tib, Samarqand darvozasi orqali shahardan chiqdik.

Bizning aravakashimiz shahardan chiqqandan keyin shahar qal'asi bo'ylab o'ng qo'lga burildi. Chap tomonimiz amir sarbozlari mashq qiladigan keng maydon edi.

Arava maydonning sharqi-janubiy burchagiga yetganda aravakashimiz otni chap qo'lga burib, Sho'rko'lga boradigan yo'lga tushdi. Endi o'ng tomonimizda amirning «Dilkusho» chorvog'ining devori cho'zilib borar va chap tomonimizda haligi maydon bo'lib, maydonga borayotgan yo'l orasida keng va chuqur zovur bo'lib, ichi suv bilan to'la edi.

Bu bir necha daqiqalik yo'lda tajribasi ancha oshgan aravakashimiz mutaxassis aravakashlarday ot ustida ashula aytishga kirishdi va ashula tovushini eshitib «Dilkusho» chorvog'ining devoridan qarayotgan bir bog'bon qiziga ko'zi tushgach, ashulasini yana avjlantirdi, hatto u qizga xitoban «oh», «voy» ham deya boshladi.

Qiz bu yuzsizlarcha gap otishlardan achchig'lanibmi yoki kayfi chog'lanibmi, qo'lidagi olmani aravakashni chog'lab otdi va o'zi devor ortiga yashirindi.

Aravakash otning yuganini egarning qoshiga tashlab o'ziga otilgan olmani ilib oldi-da, qiz o'zini yashirgan tomonga qaytarib otib, yana ashula boshladi.

*Olma raxishlab otdim, dod-ey, tegdimi sizga?
Olma tekkan joyingizni ko'rsating bizga!
Xoh ko'rsating, xoh ko'rsatmang, ixtiyor sizda,
Biz hammamiz qul bo'lganmiz olmaday yuzga.*

Bizning aravakash ashulasining ikkinchi bandini hali boshlagan cha yo'q ediki, o'z mayliga qo'yilgan ot chap tomonga burilib, aravaning chap g'ildiragi zovur tomonga og'di. Oyog'im og'riyotgani uchun men o'zimga ehtiyot bo'lib turganimdan g'ildirak siljigan hamon jon achchig'idan o'rnimdan irg'ib turib, o'zimni zovurning narigi tomoniga otdim: ammo boshqa yo'ldoshlarim – ot-arava hamda aravakash zovurga ag'anab ketdilar.

Aravaning chap g'ildiragi bir yoni bilan suvga botdi va gupchakning uchi zovurning yoniga tiralganidan tikka bo'lib qoldi: aravaning shotisi orasida bo'lgan ot chap yoni bilan ag'anagani holda zovurning o'ng qirg'og'ini tepib tirnamoqda, aravakash bo'lsa goh o'zini, goh otni va goh bu ishga sabab bo'lgan qizni so'kmoqda va boshqa yo'ldoshlar butun kiyimlari bilan suvga sho'ng'ib chiqib, nima qilishlarini bilmay hayron-hayron qarab turar edilar.

Shu vaqtda shahar tomonidan bir sarboz kelib qoldi. Bu sarboz bizga yaqin kelgach, birdaniga etigini yechdi, shim va boshqa sarbozlik kiyimlarini yecharkan: – Pichoqlaringiz bormi? – deb so'radi.

Bizning aravakash mag'rurona ohang bilan:

– Bor! – degan holda qishloqda qovun so'yib yemoq uchun beliga taqib olgan pichog'ini qinidan sugurib, sarbozga uzatdi.

Sarboz zovurga tushib, aravakashning qoʻlidan pichoqni oldi, u bilan otning boʻyniga boʻyincha oʻrnida oʻrab bogʻlangan eski choponni, otni arava qoʻshganda tirkish va qorinbogʻga ishlatilgan arqonni kesdi-da, aravaning shotisini koʻtarib turib, otning oʻrnidan turishi uchun yoʻl ochdi.

Aravadan chiqarilib, uning ostidan qutulgan ot bir-ikki talpingandan keyin oʻrnidan turdi va aravakash uni yuganidan yetaklab, zovurdan chiqardi.

Otni qutqazgan sarboz boshqalarning yordamlari bilan aravani sudrab, uni ham yoʻlga chiqardi, kesilgan «boʻyincha» va arqonni bir-birlariga tugib va ulab otni aravaga bogʻlab berdi.

Yoʻldoshlar mening hoʻl boʻlgan koʻrpa-yostigʻimni siqib aravaga tashladilar. Aravakash otga mindi. Sarbozlik kiyimlarini kiyib yoʻlga tushayotgan qutqazuvchimizga men:

– Qayoqqa borayotirsiz, uka? – dedim.

U mening bu gapimni masxaralaganday tirjayib:

– Shanbayi qozi kalon qishlogʻiga! – dedi va tirjayishda davom etdi.

– Siz yuradigan joyning yoʻli biz borayotgan joyning ustidan oʻtar ekan – biz ham oʻsha yoqqa borayotirmiz: aravaga chiqib oling! – dedim.

U aravaga chiqib joylashib oʻtirganidan keyin menga qarab yana tirjaydi. Men uning bunday sababsiz tirjayishidan shubhalanib:

– Nega menga qarab kulayotirsiz, uka? – deb soʻradim.

U xaxolab kuldi-da:

– Men sizning ukangiz bo‘larlik yoshda bo‘lmasam kerak, necha yoshdasiz? – deb so‘radi.

Men uning bu gapidan xushyorlanib, uning turqiga diqqat bilan qaradim. Unda soqol-mo‘ylovdan asar ham yo‘q edi, bu ko‘rinishiga qarab unga juda ko‘pi bilan o‘n to‘qqiz-yigirma yosh berish mumkin edi. Lekin yuzi burishgan, qovoqlari biroz solqa bo‘lgan va ko‘zlari yoshlarnikiday uncha charaqlab turmasdi.

– Men qaydan bilay, aftingizga qarab, sizni yosh gumon qildim. O‘zim yigirma yoshdaman, – dedim.

– Men qirq yoshimni to‘ldirib, qirq birinchisiga qadam bosdim, – dedi sarboz, o‘sha aytish ohangi bilan davom qildi, – albatta, sizning aftimga qarab meni yosh qilishingizdan ajablanshim durust emas edi. Lekin sizning meni uka deganingiz bir vaqtlar – o‘ttiz yasharlik vaqtlarimda xo‘jayinimning menga xizmat haqi bermaslik uchun «bola» degani va Qori Ishkamba nomli shaharlik bir sudxo‘rning menga «hali ona suting og‘zingdan ketmagan» deb, uni yoqlagani esimga tushib kulгим qistadi.

Men Qori Ishkamba haqida biron yangi ma‘lumot olmoqchi bo‘lib:

– Xo‘jayiningiz shaharlikmi yoki qishloqlikmi? – deb so‘radim.

– Qishloqdan – Sangsabz qishlog‘idan, Arbob Ro‘zi degan sudxo‘r edi.

– Unday bo‘lsa, shaharlik bo‘lgan Qori Ishkamba bilan uning qanday aloqasi bor edi, – dedim.

– Oʻgʻri oʻgʻrini qorongʻida topadi deganlariday, bu ikki sudxoʻr bir-birovi bilan topishgan va ikkovlashib Boʻlmaxoʻron va Sangsabz qishloqlaridagi mehnatkash dehqonlarning uylarini kuydirgan edilar, – deb u Qori Ishkambaning haligi qishloqlar bilan qanday aloqa bogʻlaganini va Arbob Roʻzi bilan qanday topishganini birma-bir hikoya qilib berdi. Men undan:

– Qori Ishkamba shu kunlarda ham oʻsha qishloqlarda oldi-berdi qiladimi? – deb soʻradim.

– Yoʻq, – dedi u, – bir voqea yuz berib, shu sababdan Qori Ishkamba u qishloqlarda oldi-berdi qilish nari tursin, u tomonlarga qadam bosmaydigan boʻlib ketdi, hatto u qishloqlarga bordi-keldi qilishdan ham qoʻrqib qoldi.

– Qanday voqea yuz berdi?

– Veksellar bilan odamlarni qarzdor qilib ularning yerlarini bosib olganlaridan bir oy oʻtgandan keyin bir qorongʻi kechada Arbob Roʻzining hovlisini oʻgʻri bosdi, uni oʻldirib, uyini taladilar va xotin-bolalarini koʻchaga haydab chiqarib, hovliga oʻt qoʻydilar. Mana shu voqeadan keyin odamlar «bu ishni muqarrariy oʻgʻrilar emas, balki nohaq yoʻl bilan yerlari bosib olingan dehqonlar oʻch olish uchun qilganlar» degan ovoza tarqatdilar. Shuning uchun Arbob Roʻzining sherigi boʻlgan Qori Ishkamba ham choʻchib qoldi.

– Arbob Roʻzining hovlisini oʻgʻri bosganda siz uning xizmatida edingizmi? – soʻradim.

– Yoʻq, – dedi u va oʻzining Arbob Roʻzida besh yil ishlaganini, oxirida haq bermay ish-

lashga rozi qilish uchun Arbob uni qamatgani-
ni hikoya qilib berdi.

– Qamoqdan qanday qutuldingiz? – deb soʻradim men.

– Meni qozi kalonning qamoqxonasida qancha qiynagan boʻlsalar ham Arbobga ishlashni qabul qilmadim, undan keyin meni mirshab qamoqxonasiga yubordilar, unda ham meni koʻp qiynadilar: lekin men Arbobning xizmatini boʻyninga olmadim. «Xoʻp, agar pul bersang seni qoʻyib yuboramiz», dedilar mirshab odamlari. Lekin men pul topib bera olmadim. Oxiri meni qarindoshi sarbozlikdan qochib, uning oʻrniga oʻzi sarboz boʻlishga yoki odam olib berishga majbur boʻlgan bir kishiga sarbozlik uchun sotdilar va pulni olib yedilar, shu bilan sarboz boʻlib qoldim. Arbob oʻgʻrilar tomonidan oʻldirilgan vaqtda ham men sarboz edim.

Sarboz bilan suhbatim shu yerga kelganda katta yoʻldan ajralib, Shoʻrkoʻl togʻga boradigan yoʻlning boshiga yetishdik. Sarboz aravadan tushdi. Men undan:

– Otingiz nima, aka? Bilib qolsak zarar qilmas, – deb soʻradim.

– Toʻramurod! – dedi u va xayr-xoʻshlab Shanbayi qozi kalon tomonga qarab ketdi.

Bizning aravakash otning jilovini Shoʻrkoʻl tomonga qarab burdi.

* * *

Men bora-bora Qori Ishkambaning tarjimai holidan butunlay xabardor boʻldim.

U uncha atoqli boʻlmagan bir mullaning oilasida tugʻilib, otasi unga «Ismatullo» deb ism qoʻygan ekan.

Ismatullo besh yashar boʻlganda otasi uni avval maktabga bergan, keyin u chalasavod boʻlgach qorixonaga bergan ekan.

Ismatullo necha yillar qorixonaga qatnab, Qurʼonni yodlaganidan keyin otasi va qoʻshnilar uni «Qori Ismat» deya boshlaydilar...

Bu orada uning ota-onasi oʻlib, unga bir hov-licha va Buxoroning servaqf madrasalaridan ikki hujra meros qoldi. Qori Ismat hujralardan keladigan vaqf pulini, ham xatmi qurʼonlardan undirgan pullarni oʻz mahallasidagi kambagʻallarga va sarmoyaga muhtoj mayda doʻkondorlarga foydaga qoʻya boshladi.

Bundan boshqa yana bir daromad yoʻlini topdi: mahallasidagi yosh bolalarni toʻplab, ularni qimor oʻynashga oʻrgatdi, ularga oshiqqlar, qartalar topib beradigan boʻldi. Bolalar bir necha vaqt pulsiz, keyin pul bilan oʻynaydigan boʻldilar, shu bilan qimorni oʻzlariga kasb qilib oldilar.

Qori Ismatning qimordan kirimi ham shu vaqtdan boshlandi: oshiqqlarning chikka-pukkasini, olchisini boʻyab keltirib qimorboz bolalarga sotdi, hali ochilmagan qartalarni qoʻynida saqlab, oʻyin vaqtida qartalar dogʻlanib, taniladigan

bo'lib qolsa, qartalarni bolalarga tani xarididan to'rt baravar ortiq pulladi.

Bulardan boshqa uning o'zi qimor o'yiniga qatnashmay, tomoshabin bo'lib o'tirib, yutganlardan cho'tal oldi. Cho'taldan, oshiq va qarta sotishdan to'plangan pullarini yutqizib, pulsiz qolgan bolalarga birga ikki sharti bilan bir-ikki kunga qarz berib, daromadidan tug'dira boshladi.

Qori Ismat bu daromadlardan bir pulini ham yemay, kunduzlar hujrasida turgan mullavachchalarning oshlaridan, kechalari odat bo'yicha «to'qim» bo'ladigan qimorboz bolalarning dasturxonlaridan qornini to'yg'izib yurdi.

Qori Ismatning qimorboz bolalar bilan oshnaligi ko'pga cho'zilmay, tezdin oralari buzildi.

Bir kuni kechasi o'yin juda qizib, avval oqshomdan boshlab, sahargacha davom etgan bolalar oralarida yutish, yutqizish ko'p bo'ldi, ko'p bolalar bir necha bor yutib, bir necha bor yutqizdilar. O'yinning adog'ida bolalar bir-birovlari bilan «sen ko'p yutding, men yutqizdim» deb bahslashib, oxirida bu bahsni yechish uchun har qaysilarining pullarini hisoblab ko'rmoqchi bo'ldilar.

– Sening avval oqshom qancha puling bor edi?

– O'n tanga!

– Hozir-chi?

– Besh tanga.

– Mening avval oqshom besh tangam bor edi, hozir uch tangam qolibdi.

– Mening uch tangam bor edi, uni yutqizdim, undan boshqa Qori akamdan besh tangani olib, uni ham yutqizdim...

Bu umumiy hisobdan maʼlum boʻldiki, bolalar oʻyin oxirida qolgan pullarining hammasini bir joyga toʻplaganda, avval oqshom hammalarining choʻntaklarida boʻlgan pullarning yarmiga baravar keldi. Buning ustiga baʼzi bolalarning Qori Ismatdan qarzdor boʻlib qolganlari ortiqcha.

Bolalar «ajabo, bu pullar osmonga uchdimi, yerga kirdimi?» deb oʻylay boshladilar.

Bunday hisob va tekshirishning natijasidan qoʻrqqan Qori Ishkamba (har qimorxonadan hammadan keyin chiqish odatining aksicha) «xayr, boʻlmasa men ketay, sizlarning bahslaringiz choʻzildi» deb oʻrnidan turib, hammadan burun ketarmon boʻlganda, choʻntagidagi tangalar jiringlab, bundan bolalarning birisi «ilhom» olib:

– Ey!.. Qori akam choʻtalga olgan pullarni hisobga olmabmiz-ku, – dedi.

– Toʻgʻri, – dedi boshqa bir bola, keyin Qori Ismatga qarab: – Oʻtiring, Qori aka, choʻtalga olgan pullaringizni chiqarib sanang, qani u bilan bizning hozirgi pulimiz avval oqshomdagi pulimiz bilan baravar keladimi? – dedi.

Qori Ismat bu talabning javobiga chopon etagini mahkam oʻrab olib:

– Yoʻq! Men pulimni chiqarib sanamayman va biron kishiga koʻrsatmayman ham, – dedi.

– Biz sizning pulingizni olmaymiz, faqat pulimizning choʻgʻini hisoblab koʻraylik,

qo'rqmang, chiqaring, sanang! – dedi haligi bola yumshoqlik bilan.

– Yo'q, dedim, yo'q! – dedi Qori zarda qilib ketmoqchi bo'lib o'rnidan turdi.

– Hali shundaymi? – deb haligi bola o'tirgan yeridan uning oyoqlarini tutib o'zi tomonga tortdi.

Qori yiqilgan hamon cho'ntagini buti orasiga tiqib hadiksiragan tipratikanday qo'l-boshini oyoq ichiga tortib, yum-yumaloq bo'lib yotib oldi.

Bolalar uning ustiga yopirilib cho'ntagidagi pullarini chiqarmoqchi bo'ldilar, lekin u yosh bolalar o'ynayotgan katta to'pday har tomonga yumalab, cho'ntagini qo'yib yubormadi.

– Uringlar! – dedi bolalardan biri va qo'lini baland ko'tarib, uning yalang'och badaniga bir musht urgan edi, Qoriga ta'sir qilmadi-yu, lekin u bolaning voy-voylab alamidan: – Hali to'xtab tur, seni nima qilaman, – deb yugurgancha borib qimor o'ynaganda kerak bo'ladigan pishiq g'ishtni tokchadan ko'tarib olib, Qorining boshiga urdi.

Bu zarba bilan uning boshi yorilib, obdastaning jo'mragidan oqayotgan suvday qon oqa boshladi...

Bir fasldan keyin Qori sulayib qolgach, bolalar uning cho'ntagidagi pullarni olib qochdilar.

Qori yarasining qoni to'xtagandan keyin bi-ron soat yotib hushiga kelgach, o'rnidan turib devorga suyana-suyana uyiga ketdi...

Qori Ismat uchun soch oldirish haqini ozroq berishga bahona bo'lgan boshidagi tiksiz dog'

– mana shu qimorboz bolalar majlisidan uning umrining oxirigacha qolgan bir yodgorlik edi.

Lekin Qori Ishkamba tarjimayi holining shu nuqtasini oʻzidan soʻrab, tasʼhih va tasdiq qildiranimdan keyin unga:

– Sizning boshingizda u majlisdan shunday dogʻ qolganiday oʻsha kecha choʻtal pul qoʻlingizdan ketgani sababli yuragingizda ham tuzalmas dogʻ qolgandir! – deb savol bergan edim, u mening savolimga:

– Yoʻq! Yuragimdagi dogʻ allaqachonlar tuzaladi, qoʻldan ketgan pullar sartaroshdan boshimdagi dogʻ uchun saqlab qolganim soch oldirish pulidan «bolalari» bilan undi, – degan edi.

* * *

Qori Ismat choʻtal pulidan va qimor majlisining hissasidan mahrum boʻlganidan keyin butun himmatini koʻcha sudxoʻrligiga, Qurʻon sotishga, qarzdorlarning va hujrada turadiganlarning oshlarini yeyishga sarf qiladigan boʻldi.

U biroz ulgʻayib, puli ham koʻpaygandan keyin puli baʼzan kuyadigan mayda sudxoʻrlikni tashlab, savdogarlar va katta doʻkondorlar bilan oldi-berdi qilishga kirishdi.

Katta savdogarlarda uning puli goʻyoki sira kuymagan, unday odamlar sinadigan boʻlganlarida ham boshqa qarzdorlardan yashirin «yana biron kun Qori bizga kerak boʻladi» deb, uning pulini batamom toʻlaganlar va undan keyin singanliklarini eʼlon qilib, boshqa boʻlgan

qarzlarini qo'llaridagi narsalarning rasamadiga qarab, so'miga o'n tiyindan yoki yigirma tiyindan berar edilar.

Qori Ismat yoshligida singan ikki katta boyda puli kuydi, lekin u biron narsa xarajat qilmay, to'y bermay, ularning qizlarini xotin qilib oldi va u xotinlarni o'sha kuygan pul badaliga kelgan, deb o'zini yupatar edi. Uning «xush baxtligidan» u xotinlar chevar, hunarmand chiqib, Qori Ismat ularning o'ylariga bir pul xarj qilmaganidek, ularning kiyim va ovqatlariga ham biron pul xarj qilmasdi. Ular do'ppi tikib, o'z tirikchiliklarini o'tkazar edilar.

Men Qori Ishkamba bilan endigina tanisha boshlaganimda «uning yetmish besh ming til-laga baravar keladigan besh yuz ming Buxoro tangasi bor», deb edilar.

U vaqtlarda qarzga pul oladigan savdogarlar-dan ortib qolgan pulini banklarga qo'yardi.

Bir hodisa yuz berib, shundan keyin uning banklarga ishonchi yo'qola yozdi.

Buxoroda kontora ochgan banklardan biri Russko-Kitayskiy (Aziatskiy) bank edi. Ish-kamba ham o'z pulini o'sha bankka qo'yardi. Bu bankning binosi quyi bazzozlik atalib, Buxoro passajining¹ janub tomonidan o'tadi-gan rastadan passajga chiqadigan zinaning

¹ Tomli rasta. Usti yopilgan, ichida bazzozlik, rezavorfu-rush do'konlari bo'lgan bozor.

ro'parasidagi tor ko'chada edi. Bu tor ko'cha yangligi rastadan boshlanib, «Sarrofon» hammomining oldidan o'tib, bir necha egri-bugri tor ko'chalarga bo'linib, yahudiylar mahallasi «Pushtizsig'on» atalgan xilvat bir mahalla bilan shaharning «Sallohxona» darvozasidan chiqib ketardi.

Bir kun bankning ichidagi butun muomalachilar chiqib, rasta tomonidan o'n-o'n ikki yevropacha kiyimlar kiygan noma'lum odamlar kelib, devorga orqalarini berib bankning oldida qator turdilar.

Ulardan qator boshidagi odam bankning ichkarisiga kirmoqchi bo'ldi. Soqchi bir necha bor «bank yopiq», deb xabar bersa ham u o'zini eshitmaganlikka solib yana eshikni itara boshladi.

Soqchi bu «kar» odamning qilig'idan zerikib, eshikning bir tavaqasini yarim ochib, unga:

– Soat ikki bo'ldi, bank allaqachon yopildi, – dedi.

Noma'lum odam soqchi so'zi tugashini kutmay, yana eshitmaganday bo'lib, yarim eshikni ochib kirib, bir qo'li bilan soqchining miltig'ini tutdi, ikkinchi qo'li bilan uning ko'kragiga to'pponcha tirab:

– Jim tur, ovozingni chiqarma! – degan buyruq berdi.

Bu buyruq bilan soqchi jim bo'lib, noma'lum odamning kirishiga yo'l berganidan, haligacha devorga soya berib turgan boshqa noma'lum odamlar ham birinchi noma'lum odamning orqasidan bosib kirdilar.

Noma'lum odamlar bankning eshigini ichkari-dan yopib, soqchini yerga yotqizib, uning oyog'ini mahkam bog'lab, og'ziga latta tiqdilar. Ulardan biri soqchining kiyimini kiyib, miltig'ini qo'liga tutib, uning o'rnida qorovul bo'lib turdi va boshqalari to'pponchalarini yalang'ochlab bankning amaliyotxonasiga kirib, u yerdagi xodimlarga:

– Ovozingizni chiqarmay, qo'llaringizni ko'taringlar! – degan buyruq berdilar.

Xodimlar ixtiyorsiz qo'llarini ko'tarib jim turdilar, ba'zi birlarida qo'l ko'tarishga ham mador qolmay, qotib qoldilar.

Noma'lum odamlar bank xodimlarini bir burchakka to'plab, ko'z va og'izlarini, oyoqlarini bog'lagandan keyin yotqizib, ularning ustlariga o'zlaridan bir nechta kishi qorovul qo'yib, qolganlari ishga kirishdilar. Telefon simlarini uzdilar, kassirlardan sandiqlarning kalitlarini olib, ular ichidagi naqd pul va boshqa qimmatli narsalarni oldilar va bankning pul soladigan qopchalariga joyladilar va bu qopchalarni bo'z qopchiqqa tiqib ko'tardilar.

Noma'lum odamlar bank xodimlarining ustiga ikki qurolli kishining qopqonga qo'yganlaridan keyin qopchalarni ko'tarib eshik oldiga keldilar. U yerdagi soqchi o'rnida qorovul turgan noma'lum kishi eshikni ochib, o'z yo'ldoshlarini uzatdi, o'tkinchilarni shubhaga solmaslik uchun «qorovul» qo'lda yarog'i bilan o'g'rilarni oldiga solib keta berdi.

Biron soatdan keyin yuqori va quyidagi «qorovullar» bankning eshigini o'z qulfi bilan tashqaridan qulflab, tor ko'chalarga tushib ketdilar.

Bank xodimlari «qorovullar» bankdan chiqib ketgandan bir muddat yana jim yotgandan keyin oʻzlarini yechishga urinib, avval birovi tishi bilan oʻzi bogʻlangan ipni chaynab soʻngra bir-birlarini yechib, derazadan turib: «Oʻgʻri bosdi, tutinglar!»... – deb baqira boshladilar...

Ikki daqiqada bank tevaragi odam bilan toʻldi, bu orada qozi kalon va qushbегining odamlari, mirshabning oʻzi butun dastasi bilan yetib keldi. Mirshab chilangar usta bank eshigining qulfini sindirib ichkariga kirgach, bank xodimlaridan oʻgʻrilarning nishonlarini soʻrab olgach, keyin ularni tutmoq uchun har tomonni qidirib koʻrgan boʻlsa ham, oʻgʻrilardan biron darak topolmadilar, lekin ular oʻzlariga va mirshabga yangidan dartmand manbayi tayyor qilmoqchi boʻlib, koʻpgina bechora kishilarni «shubhali odam» deb mirshabxonaga qamadilar.

Qushbegi shahar tashqarisini qidirib, oʻgʻrilarni tutmoq uchun amirning «Kavkaz» deb atalgan bir dasta otliq askarini yubordi. Bu askarlar toʻdachalarga boʻlinib, har tomonga ot choptirib, miltiq ota berdilar.

Bulardan bir toʻdasi shaharning shimoli-sharqida – shahardan oʻn olti kilometr keladigan Shoʻrkoʻl degan koʻlning boʻyida bankning pul soladigan qopchalarini boʻsh holda topdilar. Uning alomatidan oʻgʻrilarning oʻsha tomonga ketganlarini gumon qilib, askarlarning asosiy qismi oʻsha tomonga yoʻnalgan boʻlsa ham biron oʻgʻrini uchrata olmadi.

Faqat askarlarining kichkina bir toʻdasi shaharning janubida «Murgʻak» stansiyasiga yaqin

bir yerda shubhali notanish uch kishiga duch kelib, ularni tutmoqchi bo'lganda, ular askarlarga qarab miltiq va to'pponchadan o'q ota boshladilar, bir necha daqiqalik otishuv natijasida askarlardan biri o'lib, qolganlari u shubhali odamlarni qo'lga kirgizishdan voz kechib, qaytib ketdilar.

Qisqasi, ikki kunlik yelib-yugurish natijasida o'g'rilardan biron kishi ham tutilmadi, ularning kim ekanliklarini ham biron odam bilmadi.

Bu hodisadan keyin Buxoro shahridagi bank kontoralari markaziy va asosiy kassalar Kogonga ko'chirdilar, kundalik muomalalari uchun kerak bo'ladigan mablag'ni har kun erta Kogondan Buxoroga kazaklar soqchiligi ostida keltiradigan va ish vaqti tugagandan so'ng kontorada qolgan va to'plangan pulni yana Kogonga olib boradigan bo'ldilar.

Shu hodisadan keyin Qori Ishkambani «endi puling kuydi», deb qo'rqitdilar va uning o'zi ham pulining unishiga uncha umid qilmasdi, shuning uchun uning avzoyi buzilib, aqldan ozayozgan edi. Ammo oradan ikki-uch kun o'tib, bank yangidan ochilib, ish boshlaganida Ishkambaning talabi bilan darrov uning pulini qaytardi va foizlarini ham to'ladi. Bu bilan u yana bankka ishonib va o'sha soatning o'zidayoq pulini yana topshirdi. Undan keyin qo'lga tushgan pullarini tezlik bilan eltib bankka topshiradigan bo'ldi.

Ammo bankda ish tugagandan keyin yoki kechalari qo'lga pul tushsa va pullarni oladi-

gan xususiy talabgorlar boʻlmasa, u tashvishda qolar edi: bir tomondan, u pul bankning kontorasi ochilguncha bekor yotadi, ikkinchi tomondan, pulni oʻgʻirlatish xavfli. Oʻgʻrilar-dan qoʻrqib, u pulni oʻz uyiga eltib qoʻyolmasdi, uni shunday bir joyga qoʻyishi kerak ediki, uni oʻzidan boshqa biron kishi bilmasin.

Qori Ishkambaning «fazilatlaridan» biri shu ediki, u har kimdan shubha qilardi, oʻylovicha, hamma odamlar uning orqasidan poylab yuradilar va fursat topib goʻyo pullarini oʻmarib ketmoq fikrida, shuning uchun u hech kimdan xotirjam emas, hech kimga ishonmas edi.

Uning koʻngli yolgʻiz hikoyamizda bir marta zikr etilib oʻtgan «Kavkaz» saroy saroybonidan-gina xotirjam edi.

Bir kuni «Kavkaz»ning saroyboni darvoza ichkarisidagi supachada oʻtirar ekan, Ishkam-ba oldidan oʻtdi.

Uning ahvolidan yaxshigina xabardor boʻlgan saroybon qiziqchilik qilib choʻntagidan oʻn ti-yinlik tanga chiqarib, yoʻlakka tashladi va oʻtib ketgan Qori Ishkambani chaqirib:

– Amaki, yoʻlakda bir tanga koʻrinadi, sizdan tushgan boʻlmasin, – dedi.

Qori Ishkamba seskanib yoʻlidan qaytdi va qoʻlini yon choʻntagiga tiqib:

– Voy, shoʻrim qursin, choʻntagim teshilgan ekan, undan tangalar tushib ketibdi, – dedi va saroybonga yaqinlashdi-da, – qani, qani oʻsha sen koʻrgan tanga? – deb soʻradi undan.

Saroybon o'zi tashlagan tangani ko'rsatdi. Qori Ishkamba yo'qolgan biron muhim narsasini topgan odamdek yugurib borib saroybon ko'rsatgan tangani yerdan ola solib, shoshilganча tangani teshilgan deb ko'rsatgan haligi cho'ntagiga solib, saroybonga minnatdorchilik bildira ketdi:

– Ilohi baraka topgaysan, uka! Sening sharofating bilan yo'qolgan bir tangam topildi, agar sening o'rningda boshqa biron kishi bo'lsaydi, menga xabar bermayin u tangani olib cho'ntagiga solardi. Shu zamonda ham odamning haqidan parhez qiladigan kishi topilar ekan. Ilohi biring o'n, o'ning yuz, yuzing ming bo'lgay!

Shu voqeadan keyin saroybonga Qori Ishkambaning e'tiqodi oshib, kechqurunlari biron joydan pul olib keltirmoqchi bo'lganida u saroybonni o'zi bilan birga olib boradigan bo'ldi. Shu bahonada saroybon ham uning pul yashirib qo'yadigan joyini bilib oldi.

* * *

Qori Ishkamba «Kavkaz» saroyboniga e'timodi oshganidan bir necha yil o'tgandan keyin bir hodisa yuz berdiki, uning u saroybon haqidagi ishonchi kul bo'lib ko'kka sovurildi.

Bir kun men Buxoroning «Sesuv» degan usti yopiq rastasidan o'tib borardim. Rasta orqali «Kavkaz» saroyi tomiga tutashib ketgan bir saroychanning darvozasi oldida bir talay odamlar to'planib turganini ko'rdim.

«Nima gap ekan» deb yig'in orasidan o'tib, saroycha darvozasiga yaqinlashdim: u saroy saroyboni, qo'lida bir tayoq tutib turib odamlarini saroychaga kirgizmasdi. Saroychanning mirshabning odamlari daha boshi, qozi kalon va qushbening bozorlarda yurgan tergovchilari ko'rinardilar. Ular bir-birlari bilan qizg'in-qizg'in gaplashmoqda edilar. Orada Qori Ishkamba bo'lib, u erining o'ligi ustida yig'layotgan xotinday har tomonga tashlanib, «uyim kuydi, uyim kuydi, voy uyginam kuydi-i-il..» deb baqirib yig'lamoqda edi.

Surishtirib ko'rsam, o'sha kecha Qori Ishkambaning o'sha saroychadagi hujrasining tagidan teshib, sandig'ini sindirib, yashirib qo'ygan pullarini olib ketganlar.

Qori Ishkambaning aytishicha, o'sha kecha u yerda har o'n donasi yetti misqol keladigan kumushdan Buxoroyi sharifda zarb qilingan o'n ming tangani yashirib qo'ygan ekan. Ammo mablag' Peterburgda zarb qilingan imperator oltini bilan hisob qilinsa, bir ming besh yuz so'm oltinga baravar kelar ekan.

Mirshab odamlari bilan tergovchilar teshilgan joydan iz olib borganlarida, iz «Yusuf» saroyining tomigacha borib, u yerdagi saroy ichidan tomga chiqadigan zinapoya boshida yo'qolgan, tekshirganlarida ma'lum bo'lganki, u zinapoyaning eshigi doimiy qulf bo'lib, kaliti saroybonda turar ekan.

Bu dalillar bilan mirshab odamlari, tergovchilar va tomoshabinlar «bu hodisadan «Kav-

kaz» saroybonining xabari bor, uning o'zi bu ishni qilgan bo'lmasa ham qiladigalarni uyush-tirib, boshchilik qilgan» deb hukm qildilar.

Qori Ishkamba mirshab odamlari va tergovchi-lar topgan dalilga yana bir dalil qo'shib aytar edi:

– Bu hujrada mening pul qo'yishimni «Kav-kaz» saroybonidan boshqa odam bilmas edi. Ayniqsa, shu kecha o'n ming tangani men unga ko'tartirib, u bilan birga keltirib yashirgan edim.

Birinchi tekshirish bitgandan keyin Qori Ish-kamba sochlarini yulib, yuzlarini tirnab, dod deb borib qozi kalon, qushbegi va mirshabdan mulozim, yasovul va navkarlar olib, «Kavkaz» saroybonining boshiga keltirdi va uni mahka-maga sudramoqchi bo'ldi.

Saroybon hech bir qonunni buzmay kulimsi-rab turib, hukumat odamlarini saroyda joy-lashgan «Kavkazskiy merkuriy» shirkatining direktori oldiga olib bordi.

Direktor hukumat odamlarining so'zlarini eshitgandan keyin ularga aytdi:

– Birinchidan shuki, mening saroybonim o'g'ri emas, shuning uchun men bu saroyni shuncha mol bilan uning qo'liga topshirib qo'rganman, ikkinchidan, mening saroybonim Rusiya ta Buxoro hukumatining bir rus ta-baasini mahkamaga tortishga haqi yo'q. Sizlar borib qozi kalon va qushbegi janoblarga men-dan salom aytib, u janoblarga men aytgan gap-ni tushuntiringlar...

Saroybon Buxoroning yerlik xalqidan edi. Bu hodisa ustida ma'lum bo'ldiki, Buxoroning

baʼzi bir yerlik xalqidan shunday hodisalarda oʻzini himoya qildirish uchun tabaasi boʻlib olgan ekan.

Qori Ishkambaning oʻn ming tangasi «Kavkazskiy merkuriy» direktorining bir «pufi» bilan koʻkka sovurilib ketgandan keyin u koʻchalarda «voy-voy»lab yurar, duch kelgan odamni yoʻldan toʻxtatib, yuzinchi marta boʻlsa ham bu hodisani unga hikoya qilar va saroybon, qozi kalon, qushbegi va direktorni qargʻar, eng oxirida oʻzini «nega u saroybonga ishondim, nega oʻzimga sirdosh qildim», deb soʻkardi. «Odam degan pul toʻgʻrisida yotlargagina emas, oʻziga ham ishonmasligi kerak», der edi va «bundan buyon oʻzimga ham ishonmayman», deb oʻziga-oʻzi soʻz berardi.

Uning bunday soʻzlarini eshitib turgan baʼzi bir kishilar:

– Oʻgʻrini qaroqchi urgan ekan, zarari yoʻq! – deb oʻrtangan yuragiga tuz sepib ketardi.

Oradan koʻp vaqt oʻtmay Qori Ishkambaning boshiga yana bir qora kun tushdi, shu saroybon tomonidan yegan zarbaning alamini unutdi.

Buxoroning «Xoʻjayevlar» oilasidan boʻlgan bir katta savdogarining oʻz xoʻjayinidan toʻla vakolat boʻlgan mirza Abdulla degan kassiri bor edi. Shu mirza Abdulla qora savdogarlar pulga juda muhtoj boʻlgan bir paytda, yaʼni qorakoʻl terisi mavsumida Ishkambani chiqirib, xoʻjayinining nomidan oʻn besh ming soʻm soʻradi. Bu mablagʻni ikki oy ishlatib, oyda ikki ming tangadan – ikki oy uchun toʻrt ming tanga foyda vaʼda qilib, mablagʻning oʻzi

va foydasi uchun ikki oylik muddatli veksel bermoqchi bo'ldi.

Qori Ishkamba bu taklifni eshitib, quvonganidan terisiga sig'maydigan darajada xursand bo'lib ketdi. Tezroq pulni keltirib, bu muomalani amalga oshirmoq uchun bankka qarab yugurdi, duch kelgan odamlarga qaramadi, ularning salomlariga javob ham qaytarmadi.

Do'kondorlar oldidagi tayyor non-choylarga ham ko'z tashlamadi. Quvonchdan ko'kragi torayib, nafasi qisilgan bo'lsa ham, yugurganicha bankka bordi, u yerdan pulni olib, yana avvalgi tezligi bilan qaytib, mirzaning oldiga keldi va unga nafasi qisila-qisila:

– Pu-pu-pulni sa-sa-sanab o-o-oling, ve-ve-vek-s-selni, yo-yo-yozib bering! – dedi.

Qori Ishkamba bu daraja quvonch va shoshi-lishga haqli edi. Chunki u bu mablag' uchun besh tangadan ikki oyda oladigan foizini bankdan bir yilda olardi, Mirza Abdulla u pulni ko'rsa to'qson olti ming tanga ekan.

– Bu kam-ku, – dedi.

– Nega? Ikki oylik foydasi bilan yuz ming tanga bo'ladi-da, siz rosa yuz ming tanga besh ming so'mlik veksel bersangiz ish tamom.

– Yo'-o'-o'-q! – dedi mirza Abdulla cho'zib, – siz meni alday olmaysiz. Men sizga yuz tanga uchun oyda ikki ming tanga foyda va'da qildim, shuning uchun ikki oylik foiz qo'shib, bir yuz to'rt ming tangalik muddatli veksel tayyorlab qo'ydim. – Mirza o'z so'zini isbot qilmoq uchun tayyorlangan veksellar-

ni ko'rsatib, yana davom qildi: – Ammo siz to'qson olti ming tanga uchun oyda ikki ming tanga foyda olmoqchi bo'lsangiz – bu o'yiníngiz menga o'tmaydi, siz bunday o'yinni pulga muhtoj bo'lgan biron kambag'alga qiling. Agar men qilgan taklifga rozi bo'lmasangiz pulíngizni olib boring, agar rozi bo'lsangiz to'rt ming tanga beringda va vekselni oling!

Qori Ishkamba bu taklifga rozígina emas, balki bunga jondan tolib edi. Shuning uchun avvalgi tezligidan ham tezroq borib, to'rt ming tanga keltirdi va uni ham mirzaning stoliga qo'yib:

– Ana buni ham sanab oling, vekselni bering! – dedi.

Mirza taajjub bilan Qoriga qarab turib:

– Bu qanday pul, siz qanday veksel talab qilayotirsiz, men tushunmadim-ku, – dedi.

– Hazil qilmang! Hozir qiziqchilik vaqti emas. Yugurganimdan nafasim og'zimga tiqilib o'layozdim, bir choy buyuringki, ichib nafasimni rostlay.

– Hozir ishim ko'p, choy buyurish, choy ichish va sizni laqillatish uchun fursatim yo'q, boring, keting, Qori amaki.

– Unday bo'lsa, vekselimni bering, men ketay.

– Qanday veksel? Bu pulíngizni oling, mening xo'jayinim uchun bugun pul kerak emas. Bugun men qarzga pul ham olmayman, veksel ham bermayman.

– Xo'p, unday bo'lsa haligi to'qson olti ming tangani bering, men uni olib borib bank yopilmasdan burun topshiray.

– Qanday to‘qson olti ming tanga? Tush ko‘rayotirsizmi yoki jinni-minni bo‘ldingizmi!

– Axir haligina to‘qson olti ming tangani sanab olmadingizmi va «yana to‘rt ming keltiring, yuz to‘rt ming tangalik veksel beraman», demadingizmi?

– Hazil qilmang, Qori amaki, vaqtim yo‘q deyapman-ku. Boring, keting, men o‘z ishimni qilay.

– O‘zingiz hazil qilayotirsiz. Lekin bu ishingiz hazil ham bo‘lsa, yuragimni yorayozdi, tezroq vekselni bering yoki pulimni qaytaring!

– Yetar shu qadar jinnilik, Qori! Tezroq chiqib keting, mening zarur ishim bor. Jinnilarning joyi savdoxonalarda emas, Xosha O‘boniy¹ eshonning uyida, – deb o‘rnidan turdi va Qori Ishkambani eshik tomonga itardi.

Qori Ishkamba «voy, uyim kuydi», deb dod deganicha o‘yinchog‘i tortib olingan bolalarday ho‘ngrab yig‘lay boshladi.

Mirza o‘z xizmatchilarini chaqirib, ularga:

– Bu jinnini chiqarib haydanglar! – deb buyurdi.

Xizmatchilar Qori Ishkambani chiqarmoqchi bo‘lganda u ovozining boricha dodlab, yerga ag‘anab:

– Mening jonim shu yerda, men qanday keta-man? Jonsiz jasad yura oladimi?.. – deya shovqin-suron soldi.

Xizmatchilar «haqiqatan bu bechora jinni bo‘lgan ekan», deb o‘likni sudraganday uning

¹ Buxoroda jinnilarni o‘qiydigan eshonning laqabi.

oyogʻidan tutib sudrab mirza oʻtirgan kontoradangina emas, saroyning darvozasidan ham chiqarib, koʻchaga haydagach, saroybonga:

– Bundan buyon uni saroyga kirishga qoʻyma!
– dedilar.

Qori Ishkamba egasi uyidan quvib, yuziga eshikni yopgan itday, qayta-qayta saroyga kirmoqchi boʻlib eshikka tarmashib dod-faryod solgan boʻlsa ham har doim saroybon uni mushukni otganday qilib irgʻitib tashlardi.

Qori Ishkamba saroyga qayta kira olishdan umidini uzgandan keyin sallasini boʻyniga soldi.

– Voy dod-ey! Bu qanday zulm? Musulmonlik shu tun yoʻqolgan ekan-ey-y-y! – deya amir arkiga, oʻrdaga qarab yugurdi. Uni bu holda koʻrganlar jinni boʻlganiga hech shubha qilmadilar. U orqasidan koʻp tomoshabinlar ergashtirib ark darvozasiga yetdi.

Bu voqea yuz bergan vaqtda amir Rusiyada boʻlib ark darvozaxonasida qozi kalon bilan qushbegi baqamti oʻtirib, shahar va mamlakatni idora qilar edilar. Qori Ishkamba ularning oldiga borib, oʻzini yerga tashlab, ularga voqeani hikoya qildi, mirza Abdullaga jazo tariqasida undan toʻqson olti ming tangani undirib berishlarini soʻradi.

– Mening bolam va boshqa merosxoʻrlarim yoʻq, faqat ikki xotinim borki, agar ular men oʻlguncha tirik qolsalar mol-u mulkimdan toʻrt-dan bir meros oladilar, qolgan narsalarimning hammasi janobi oliylarniki boʻladi. Hatto agar

sizlar munosib ko'rsangizlar xotinlarimni ham darhol taloq qilaman. U holda o'lgandan keyin mol-mulkinning hammasi janobi oliyniki bo'ldi. Shariat hokimlari va janobi oliyning noiblari bo'lgan siz janoblar mana shu hollarni nazarga olib, mening pulimni janobi oliyning o'z pullari hisoblab, mirzadan undirib berib, mening duomni olinglar!

Ammo hokimlar Qori Ishkambani bu holda ko'rib, uning bunday arzi dodiga kulibgina qo'ydilar. Mirza Abdulla xo'jayinining obro'si amir hukumati oldida Ishkambaning obro'sidan necha marta ortiq bo'lgani sababli, uning iltimosiga quloq solinmadi.

– Sizning janjalingiz biz so'raydigan oddiy janjallardan emas, sizning karvonboshilaringiz bor, oqsoqollaringiz bor va har bir oldi-berdilaringizni ularning huzurlarida veksel bilan qilasizlar. Siz veksel ko'rsatmay, karvonboshi bilan oqsoqol guvohlik bermay turib, biz nega bir obro'li odamni bosh og'rig'i qilamiz, – dedilar, xolos.

Qori Ishkamba yana shovqin solib, jinnilik qilganda uni yasovullar urib-urib ark darvozasidan tushirib quvladilar.

Undan keyin Qori Ishkamba butunlay jinnilashdi. U ko'chalarda yugurib dod solar, bo'lsa-bo'lmasa o'ziga duch kelgan odamni to'xtatib, boshidan o'tgan bu voqeani unga hikoya qilar va undan maslahat so'rardi. Ba'zi hazilvandroq eshituvchilar uni yupatgan bo'lib:

– «Iflos suv botqoqda yaxshi»¹, deganlar, aslida sizning pulingiz murdor edi, bir murdor joyga ketgan ekan, xafa bo'lmang, – der edilar.

Qori Ishkamba bunday «yupatish» eshitganda bir alami o'n bo'lar, jarohatli badani sepilganday dod der, unday «yupatuvchi»ni so'kar va boshqa rahmdilroq biron odam bilan dardlashuv uchun yana yugurardi. Tomoshabinlar undan kulardilar.

O'sha mahalda Qori Ishkamba bir kuni yo'lda menga duch keldi va yo'limni to'sib, boshiga tushgan musibatni menga hikoya qilib berib, mendan maslahat so'radi. Men uning sarguzashti, jumladan, qozi kalon va qushbegiga borib arz qilganini, ularning qanday mulk bo'lganlarini ipidan-ignasigacha bilib olgan bo'lsam ham o'zimni bilmaslikka solib dardalamini oxirigacha eshitib, ahvoliga afsuslanib, maslahat tariqasida dedim:

– Bunday katta voqea va «og'ir musibat» to'g'risida menday kichkina odam qanday maslahat bera oladi, siz borib hokimlardan – kattalardan maslahat va yordam so'rang!

– Ilohi, kattalarning uyi kuysin, kattalarning bolalari o'lsin, kattalar bir burda nonga zor bo'lsinlar! – deb kattalarni so'kib-qarg'ab, qozi kalon bilan qushbegining o'ziga qilgan muomalalarini yana bir bor aytib berdi.

Shu vaqtda Qori Ishkambaning bu holatidan Bibi Dahboshi degan bir jinni xotinning voqeasi esimga tushdi... Registon va Kappon to-

¹ «Obi ganda ba xandaq» degan tojikcha maqolga o'xshatma.

monlarga o'tib ketadigan kattagina ko'cha bor, bu ko'chaning shimolida «Shahar Ro'd» bo'lib, uning shimolida Masjidi Xoja jomesi bor. Mana shu jome bilan «Ro'd» orasida bu uning ustidan «misqoliy» deb atalgan qimmatbaho yo'lak bor ediki, amir zamonida unda tilanchilar yurar edilar.

Shu tilanchilar va mayiblar orasida «Bibi Dahboshi» laqabli bir jinni xotin paydo bo'ldi. Bolalar har bir jinniga o'chakishganlariday, Bibi Dahboshiga ham o'chakishib qolgan edilar.

Kunlardan bir kun men haligi jomening g'arbiy-janubiy burchagiga yaqin yerda ustidagi tosh ko'prikda oftobda isinib o'tirardim. Bolalar Bibi Dahboshi tevaragiga to'plandilar. Uning boshidagi ro'molni olib suvga otdilar, paranjisini olib qochdilar. Bolalar hujumi joniga tekkan Bibi Dahboshi bu kattalarni ko'rgach, arz-dodga kirib ularga yalinib-yolvorib dedi:

– Boshlaringizdan o'rgilay, kattalar, bolalaringizni olinglar, shu shumtakalar qo'ldan qutqaringlar, kattalar!

Sho'rlik Bibi Dahbosh jim turmasdan bolalarni qarg'ardi, etagini tosh-kesaklar bilan to'ldirib ularni urmoqchi bo'lib quvardi, to'g'ri kelganini tutib olib urardilar.

Bolalar ko'paydilar. Bosh yalang, oyoq yalang Bibi Dahboshi ularning orasida qamalda, u bir necha bolani tosh va kesak bilan urmoqchi bo'lib quvsa, boshqa bir necha bola orqasidan yetib kelib, kiyimidan tutib tortardi, u yiqilardi va o'rnidan turib, yana hujumga o'tardi.

Bu jinnining, ayniqsa, u xotin bo'lsa arz-dodini eshitishgina emas, hatto ularga qayrilib qarashni ham kattalar shafqat va hashamatlariga kelishmasdilar. Shuning uchun jinni xotinning nolishini eshitmaganday bo'lib, avvalgiday viqor bilan gaplasha-gaplasha sekin-sekin qadam bosib o'tib ketaverdilar.

Kattalarning gapga quloq solmaganlari, hatto o'z tomoniga qiyo boqmaganlari uchun Bibi Dahboshi bolalar o'rniga kattalarni qarg'ay boshladi:

– Ilohi pul va molingiz o'g'rilarga, qaroqchilarga nasib bo'lsin, kattalar.

Bibi Dahboshining o'shancha yalinib-yolvorishlariga quloq solmagan va uning arz-dodini eshitmaganday bo'lgan kattalar uning bu qadar qarg'ashlarini ham eshitmaganday bo'la olmasdilar. Chunki ular o'zlarini eshitmaganlikka solsalar ham boshqa o'tkinchilar eshitayotirlar va ko'rayotirlarki, bu jinni xotin shaharning kattalarini qanday masxara qilmoqda, shohi va ipakli choponlariga qaramasdan ularni tuproqqa bulg'ab, balchiqqa belamoqda.

Shuning ila baravar ular bir jinni xotingga nima qila olardilar? Qo'llaridan kelgan ish yolg'iz shugina bo'ldiki, kattalik va ulug'likni bir tomonga qo'yib, shohi astarli uzun keng ipakli choponlariga o'ralib olib, jinni quvgan bolalarday qocha boshlaydilar va jonlari boricha yugurdilarki, toki tezroq u ko'chadan uzoqlashsinlar, toki jinni xotin so'kayotganini odamlar ko'ra olmasinlar.

Lekin shu hodisadan keyin Bibi Dahboshi kattalarni so'kib-qarg'ashni o'ziga vazifa qilib oldi, Bibi Dahboshi o'lgunicha yolg'iz haligi kattalargina emas, shaharning boshqa kattalari ham bu ko'chadan o'ta olmaydigan bo'ldilar.

Qori Ishkamba mirza Abdulladan yegan zarbasidan bir necha oy o'tgandan keyin asliga qayta boshladi, endi ko'chalarda jinnilarcha qiyg'os solmasdi, endi har kimga duch kelsa, mo'tadil vaziyatda mirza Abdulla voqeasini unga hikoya qilib berganidan keyin sovuqqonlik bilan der edi:

– Har nima bo'lsa ham o'tdi-ketdi. Odam bolasi-ning boshiga har qanday og'ir musibat kelsa ham o'tadi.

U jinnilik holatini o'tkazgan edi, ammo badanining go'sht va yog'i avvalgi holatiga kelmadi; basharasi burishib ketgan, tusi ham kulga o'xshab oqchil bo'lgan va soqoli oqara boshlagan edi.

* * *

Birinchi Jahon urushi boshlandi, boshqa savdogarlar, hannotlar¹ va sudxo'rlar qatorida Qori Ishkampaning ishi ham o'ngidan keldi va pulining bozori qizib ketdi.

Savdogar, jallob va hannotlar bugun bir narsani sotib olsalar, ertasi kuni uni ikki bahosiga

¹ Olib sotar, foydaxo'r.

sotardilar, shuning uchun ular oʻz sarmoyalaridan keladigan foydadan qanoatlanmay, sudxoʻrlar orqasidan yugurar va qancha foiz toʻlab boʻlsa ham qarzga pul va u pul bilan bozor bop va kamchil narsalarni xarid qilib, omborga tiqardilar.

Bunday vaqtlarda hannotlarning choʻntak va koʻzlarini toʻldira oladigan serpul sudxoʻr Qori Ishkamba edi. Albatta, u bunday oldi-berdidan oʻzining choʻntak va kassasini ham yaxshigina toʻldirardi.

Urushning ikkinchi yilida Qori Ishkambaning yuzi mirza Abdulla voqeasidan ilgarigiday qizardi, jussasi toʻlishdi, qorni avvalgidan ham katta boʻlib ketdi, puli ikki milliondan oshdi, shunday boʻlsa ham u mirza Abdulla voqeasini hali ham unutmagandi, u kunda necha marta mirza Abdullani soʻkar, qargʻardi.

Urushning uchinchi yili boʻlgan 1916-yilda mehnatkashlar shu darajada talandiki, kundalik ovqat uchun bir burda qotgan non topishlari amri mahol boʻlib qoldi, buning muqobiliga hannotlar shu qadar serpul va sermol boʻlib ketdilarki, mollarini saqlash uchun joy va pullariga sotib olish uchun mol topolmasdilar. Moskvachi savdogarlar boʻlsa oltin va brilliantlar bilan oʻynardilar. Bunday sharoitda hannot va savdogarlar sudxoʻrdan qarz olishga muhtoj boʻlmasdilar. Shuning uchun urushning uchinchi yillari Qori Ishkambaning bozori susaydi, u hamma pullarini banklarga qoʻyishga va oz foizga qanoat qilishga majbur boʻldi.

Ikki million puldan bank hisobida ham katta foiz unardi. Lekin bu Ishkambaning ko'zini to'ydira olmasdi, uning puli qancha ko'paygan bo'lsa, foydaga tikilgan ko'zi ham o'shancha kengaygandi, uning ko'ngli unday katta mablag' uchun ilgarigiday yilda yigirma besh-o'ttiz foiz foyda olishni tilardi, lekin bu unga muassar bo'lmasdi, uning o'z so'zi bilan aytganda, «u kunlarni sel olib ketgan» edi.

Buning ustiga u 1916-yili o'zining yeydigan ovqatini ham tejay boshlagan edi. Chunki qarz olishga muhtoj bo'lmagan boylar va hannotlar uni o'z dasturxonlari boshiga yo'latmasdilar. Uning pulini ishlatadigan banklar bo'lsa, kunda soat o'nda unga to'yganicha choy ichirar va boshqa narsa bermasdi.

Urushning uchinchi yilida u o'z hujrasida turadigan mullabachchalarning oshlariga, ba'zan to'g'ri keladigan to'ylar va xudoyilarga, mozor boshilarda uchraydigan chalpak-bo'g'ir-soqlarga «qanoat qilishga» majbur bo'lgandi. Shuning uchun u etidan tusha berdi, tusi ham biroz sarg'aydi. Oriqlaganining sababini so'raganlarida:

– Men avvallar har kecha-kunduzda necha bor qazi-qo'zi, kabob, palov, chalov, manti-chuchvaralar kabi ovqatlar yerdim. Endi u «mehmondo'st» xonadonlardan baraka uchdi; qo'y, qoramollar ham ovqatlari kamaysa oriqlaydilar, nima, men ulardan kammi? – der edi.

– Pulingiz ko'p, ancha qarib ham qoldingiz, nega o'z pulingizga o'z uyingizda ko'ngil tusay-

digan laziz taomlar pishirtirib yemaysiz? – deganlarga, oʻsha vaqtlarda Buxoro shoirlaridan birining sudxoʻrlar shaʼniga aytgan bir baytini eslatib:

– Agar shisha toshni, atala tishni sindira olsaydi, sudxoʻr ham oʻz uyida, oʻz puliga non sindira olardi, – deb javob berardi.

Keyin bankka minnatdorchilik bildirib ketardi:

– Xudo xayrini bersin, yaxshiyam bank bor ekan, kunda tushlik choy vaqtida yetib borsam u yerdagilar mendan choy bilan qandni ayamaydilar, stakanga istaganimcha qand solib, choy icha beraman. Qancha koʻp ichsam direktorga malol kelmaydi, hatto uning, vaqti chogʻ boʻlib kuladi...

* * *

Buxoro hazilmandlari ham Qori Ishkambaning oʻz taʼbiricha, «oʻrinsiz hazil»lar bilan uni ishdan chiqarayozdilar.

Bu hazilmandlar Qori Ishkambaning oʻz pularini qaysi bankka qoʻyganini eshitsalar, ulardan biri jonkuyarlik vaziyatida oldiga kelib, qu-logʻiga aytar edi:

– Qori amaki, eshitdingizmi, «Soyedinyonniy bank»ning ishi chappasiga ketibdi, uning mablagʻi German askarlarining qoʻliga tushgan, «erta-indin sinadi», deydilar. Harqalay oʻz ishingizga ehtiyot boʻling.

Qori Ishkamba bu xabarni eshitib, darrov «Soyedinyonniy bank»ka qarab yugurar, undan pulini olib, «Russo-Kitayskiy (Aziatskiy) bank»ka topshirardi.

Albatta, Qori Ishkampaning o'z pulini «Soyedinyonniy bank»dan olib, «Russo-Kitayskiy bankka topshirgani hazilmandlardan maxfiy qolmasdi. Ulardan boshqa birisi yana Ishkampaning oldiga kelib, tunov kun yo'ldoshi «Soyedinyonniy bank» haqida aytgan gaplarni «Russo-Kitayskiy bank» haqida ham aytardi. Yana sho'ring qurg'ur Qori Ishkamba o'z pulini u bankdan olib, boshqa biron bankka topshirishga majbur bo'lardi.

Uning do'stlari: «Pulingizni podshohlik bankiga qo'ying, imperator davlati omon ekan, pulingiz ham omonda bo'ladi», deb maslahat bersalar ham unamasdi.

– Podshohlik banki boshqa banklarga qaraganda foizni oz beradi, – der edi.

Kunda pul qo'yib ertasiga (ba'zi vaqt o'sha kunning o'zidayoq) qaytarib olishdan bank bezor bo'lib, uning pulini qabul qilmaydigan bo'ldilar. Undan keyin u o'z pulini podsho bankiga topshirishga majbur bo'ldi.

Oradan ko'p vaqt o'tmayin podshohlik banki to'g'risida ham sinish (bankrot) ovozlari chiqara boshladilar, har vaqt gazetalarda imperator askarining mag'lubiyati xabari yozilsa, hazilmandlar u xabarlarini ikki-uch barobar oshirib, Qori Ishkambaga yetkazadi; podshohlik bankidan ko'z-quloq bo'lishga, mabodo sinib qolsa, uning qon yutib topgan pullari kuyib qolishi mumkin deb maslahat berardilar.

Ammo u qanday ehtiyot qila olardi, agar bank sinsa ham uning qanday iloji bor? Pulni

bo'lsa o'g'rilar xavfidan uyga yo saroyga qo'yish mumkin emas.

Qori Ishkamba bora-bora hazilmandlarning hazilini, birni o'n qilib orttirib aytishliklarini sezdi. Ilgarilar gazeta o'qiladigan joylardan qochadigan bo'lsa ham endi to'g'ri xabarlarini bilib olish uchun gazetxonlardan urush xabarlarini so'raydigan bo'ldi.

Gazetxonlarning og'zaki aytib beradigan xabarlaridan ham shubhada qoldi. Shuning uchun gazetani birovga o'qittirib, eshitib, o'zi muhokama qiladigan bo'ldi.

Bora-bora gazetalarda mag'lubiyat xabarlarini shu qadar ko'paydiki, uning vahimaga tushishi uchun hazilmandlarning xabarlarini orttirib aytishlariga va hazillariga hech bir ehtiyoj qolmadi.

Qattiq vahimaga tushgan Qori Ishkamba o'z muhokamasi bilan hech narsa chiqara olmay, podshohlik bankining direktori oldiga borib, maslahat so'radi:

– Gazetalarda juda yomon xabarlar chiqayotir. Xudo ko'rsatmasin, agar imperator hazratlariga yomon ko'z tegib qolsa, bank nima bo'ladi, biz nima qilamiz?

– Turkcha, tatarcha va umuman musulmoncha gazetalar, – dedi direktor, – imperator hazratlariga dushmandilar, shuning uchun imperator askarlari to'g'risida yolg'on xabar bosib tarqatadilar, ruscha gazetalardan ham ba'zilari inqilobchilarning gazetalarini bo'lib, ular ham ul «olijanob» haqlariga til tegizib yozadilar. Siz

unaqa gazetalarning gapiga ishonmang! Har kun erta bilan mening oldimga keling. Men imperator hazratlariga sodiq bo'lgan gazetalarni o'qib, rost xabarlarini sizga aytib turaman.

– Inqilobchilar kim? – deb so'radi Qori Ishkamba o'ziga notanish odamlarga adovat ohangi bilan.

– Inqilobchilar podshoh kerakmas, podshohsiz hukumat quramiz, deb yurgan niyatli odamlar.

– Eh! – dedi Qori Ishkamba quti o'chib, – imperator bekor qilinsa mening pulim nima bo'ladi?

– Qo'rqmang! – dedi direktor yupatish ohangi bilan, – imperator hazratlariga hech narsa bo'lmaydi.

Qori Ishkamba direktorning keyingi so'zi bilan biroz tinchlangan bo'lsa ham bankning salomatligiga va bu vosita bilan o'z pulining salomat qolishiga sabab bo'lgan imperatorni bekor qilish niyatida yurgan inqilobchilardan bir qo'rqinch his qilmoqqa boshladi.

Bu suhbatdan keyin Qori Ishkamba kunda tushlik choydan ilgariroq direktorning oldiga kirar, direktor «inobatli» gazetalarni o'qib unga eshittirar va rost xabarlarini tarjima qilib berar edi.

Qori Ishkamba bunday «xushxabarlar»ni eshitgach:

– Inshoollo, imperatori a'zam hazratlariga hech bir ziyon-zahmat yo'q. Dushmanlarning ko'zlari ko'r bo'lsin, tillari kesilsin, – deb bankning bufetiga o'tar, stakan sig'dira olgani-

cha qand joylab, choy quyib ichar va tinch koʻngil bilan koʻchaga chiqib, direktordan eshitgan gaplarini birini oʻn qilib odamlarga aytar edi.

* * *

Fevral inqilobi boʻldi. Qori Ishkamba qoʻrqadigan hodisa bir haqiqat boʻlib, uning boshiga tushdi – podshoh taxtdan quvildi. U taajjub bilan oʻzining imperatori haqida qilgan duolarining beasar qolganini oʻz koʻzi bilan koʻrdi. Podshohning taxtdan agʻdarilganini endi bankning direktori ham inkor qilmasdi. Lekin u endi Qori Ishkambani yupatib turmasdi:

– Imperatori aʼzam hazratlari bekor boʻlgan boʻlsalar ham zarari yoʻq. Hukumat boshida oʻtirgan odamlarning hammalari bizning banklarning kattalaridir. Ular bankning sini-shiga va siz kabi bankirlarning sodiq kishilari boʻlgan odamlarning pullari kuyishiga yoʻl qoʻymaydilar. Ajab emas, Nikolay hazratlarining oʻrinlariga u kishining amakilari – Velikiy knyazni podshoh koʻtarsalar... – derdi.

Lekin Qori Ishkamba endi bunday yupatishlar bilan uncha tinchiy olmasdi, chunki u koʻp vaqtdan beri qoʻrqitib kelgan inqilobchilar deb atalgan odamlarning bu ishlarni qilayotganlarini kunda necha bor ishonchli odamlardan eshitardi. Oyoq yalang mujiklar yer egalari-ning yerlarini, hovli va dehqonchilik asboblari-ni bosib olayotirlar, zavod-fabrikalarda ishchilar oʻz qoʻmitalarini tashkil qilib, xoʻjayinlarini mensimay boshlaganlarini eshitardi.

Ular bir kun «Zavodlar sizniki emas, bizniki», deb xo'jayinlarni quvib yuborsalar-a?!

«Shunday bo'lgandan keyin, – der edi Qori Ishkamba o'z-o'ziga, – naqd pul bilan to'lib-toshgan banklarni puldorlar qo'lida qoldirarmikanlar? Agar banklarni ham bosib olsalar, boshqa pullar qatorida mening pullarim ham qo'limdan ketadi. Endi nima qilish kerak!»

Qori Ishkamba o'ziga-o'zi bergan bu keyingi savolga javob topolmay qon yutardi. U o'g'rilar xavfidan pullarini uyida yoki saroyda saqlay olmasdi. Boshqa odamlar undan qarzga pul so'ramasdilar. Agar pullarini eltib amir hukumatiga omonat topshirsa, u ochiqdan-ochiq pulini yeb ketar edi. Bunday holatda «bolta kelgunicha kunda dam olar», deb o'z pullarini bankka qo'yishdan boshqa chorasi yo'q edi.

Qori Ishkamba 1917-yilning kuzida «Bolsheviklar hukumatni o'z qo'liga olgan emish» degan xabarni eshitdi. U bu xabarni eshitgach «bolsheviklar kim?» deb o'yladi. Ilgari u bu nomni eshitmagan edi. U bank direktoridan qandaydir «...knyaz degan kishini ajab emaski podshoh qilib ko'tarsalar», deb eshitgan edi. Lekin bu u nomga o'xshamas edi, yoyinki qariligi sababli u direktor aytgan nomni unutganmi, bu o'sha nomning o'zimi?..

U bu nomning va bu gapning tagi-tubini bilib olmoqchi bo'lib, bankka jo'nadi. Maqsadi

– dunyoda «yagona rostgoʻy» boʻlgan direktorni koʻrib undan soʻrash edi.

Ammo bu bankka yetib borguncha soat uchdan oshgan, bank yopilgan, uning xodimlari direktor bilan birga kassalarini koʻtarib Kogonga joʻnagan edilar.

U bankning eshigi oldida yolgʻiz bankning tilmochiga duch keldi, tilmoch ham portfel koʻtarib, oʻz uyiga ketayotir edi. Tilmoch Buxoro shutqorilaridan biri edi, shuning uchun Ishkamba undan gap soʻrashni istamadi. «Bu shum rost-yolgʻon gaplarni gapirib, koʻnglimni qora qilib qoʻyar», deb oʻyladi. Ammo biroz oʻylab turgandan keyin «yomon aytmaguncha yaxshi kelmas deganlar, – dedi oʻz-oʻziga, – u yomon gaplarni aytaversin, zarari yoʻq, xudodan u yomonlarni yaxshiga aylantirishni soʻrayman».

Qori Ishkamba shu qarorga kelgach, keyin tilmochdan:

– Rusiya hukumatining boshiga bolsheviklar kelgan, deydilar. Bu xabar rostmi yo yolgʻonmi? – deb soʻradi.

– Rost! – deb javob berdi tilmoch.

Qori Ishkamba quvonch bilan yana soʻradi:

– Bu direktoringiz «ehtimol podshoh boʻlsa» degan oʻsha «vel» yoki «vek» yoyinki «velka knyaz» (sabil qolgur ismini esimdan chiqaribman) emasmikan?

– Yoʻ-oʻ-oʻ-q! – dedi tilmoch choʻzib, – bolsheviklar knyazlarning oyogʻini osmondan keltirdilar.

Qori Ishkamba bu gapni eshitishi bilan:

– Xo‘p, hazilni bir fasl bir tomonga qo‘yib turib rostini ayting, bolshevik necha oylardan beri bosh ko‘tarib dunyoni bezovta qilgan. Nikolay hazratlariday ulug‘ va kuchli podshohni taxtdan tushirgan inqilobchilardan yaxshiroq emasmi? Va u bizdek yemay-ichmay, rost aytib, yolg‘on aytib, besh pul-o‘n pul to‘plaganlarning holiga rahm qilmasmikan, – deb so‘radi seskanib ketib.

Tilmoch biroz o‘ylab turgach gapga kirishdi:

– Siz bu kungacha qo‘rqib yurgan inqilobchilarning ishlari ishning boshlang‘ichi edi, fursatdan foydalangan siz kabi odamlar avvalgiday uch million pulni bankka qo‘yib, bir yuz ellik-ikki yuz ellik so‘m foiz olib, ishlamay-netmay qorinlarini qashib yuradilar. Ba‘zi bir tekinxo‘rlar bugun bir narsani bir so‘mga olib, ertaga o‘n so‘mga mehnatkashlarning qonlarini ichishni davom ettiradilar. Endi hukumat bolsheviklarning rahbarligi ostida ishchi-dehqon qo‘liga o‘tdi, endi siz kabi tekinxo‘rlarning kuni bitdi, o‘tgan kunlarni tushingizda ko‘rasiz.

Qori Ishkambaning rangi-quti o‘chdi, a‘zoyi badani titray boshladi, o‘zini tutolmay orqasi bilan devorga suyanib biroz jim turgach, o‘zini yupatish yo‘li bilan dedi:

– Xayr, mening pulim kassasida bo‘lgan sizning bank hozircha sog‘, tinch-ku. «Ildizi bo‘lgan daraxtdan meva umid qilish mumkin», deganlar. Hali boshimga kelmagan o‘limdan bu qadar qo‘rqib, kunda necha marta o‘lib, nega o‘zimni muncha azoblay?

– Sizning «daraxtingizning ildizi suvda emas», – dedi tilmoch, Qori Ishkamba yuragini yorarlik bir ohang bilan, – Petrograd, Moskva va boshqa katta shaharlardagi banklarni qoʻlga oldilar, fabrika-zavodlarni oldilar, konlarni oldilar, butun mamlakatdagi poyezdlarni oldilar, daryolardagi paroxodlarni oldilar, butun mamlakatdagi dehqonchilik asboblari bilan birga oʻzi ishlovchi dehqonlarniki deb dekret chiqardilar. Bu holda sizning «daraxtingizning ildizi» qanday qilib suvda boʻladi? Ildizingiz suvda emas, oʻtda! Ildizingiz yonmoqda, balki yonib kul boʻldi. Uy poydevoridan buzilayotir, ammo siz «tomi hali tuzuk» deb oʻzingizni yupatmoqchisiz...

Qori Ishkamba oʻzicha «tilmoch navbatdagi hazillarini boshladi, u hali kelmagan ajal bilan meni oʻldirmoqchi. Boʻlmasa «Bolshevik» nomli bir kishining chiqib shu qadar ish qila olishi mumkinmi?» deb oʻylaydi. U shunday mulohazalar bilan gʻazablanib tilmochga dedi:

– Yoʻqol koʻzimdan! Ilohi tilginang kesilsin! Qarab tur! Erta seni nima qilaman? Direktor-ga aytib seni bank xizmatidan quvlatmasam, odam emasman.

Tilmoch kula-kula oʻz yoʻliga ketdi. Qori Ishkamba devorga suyab qoʻyilgan jonsiz haykal boʻlib qoldi.

Endi bu yerda turish foydasiz, direktor kassasini koʻtarib Kogonga ketgan. Shu mulohazalar bilan Qori Ishkamba ham oʻz uyiga yoʻnaldi.

U yoʻlda shoshilib qadam tashlar edi, yana bir shutqoriga duch kelib undan ham jon oluv-

chi shum xabarlarni eshitib, hali kelmagan ajal bilan o'lish va jonidan ham azizroq pullaridan ajralishdan qo'rqardi.

* * *

Qori Ishkamba shu kecha hech uxlay olmadi. Tong qorong'isi bilan turib, tahorat olib, xotinlari xatmi qur'on qilgan kundan beri qo'liga olmagan Qur'onni tokchadan olib, bir oyat o'qib, «imperator muazzam» haqiga duo qildi, qaytadan taxtga kelishini tiladi.

Tong ota boshladi. Qori Ishkamba uyidan chiqib, kundalik odati bo'yicha «Mag'oq» masjidiga bordi, unda bomdod namozini jamoat bilan o'qidi. Lekin u kundalik odatini buzib namozdan keyin u yerda bo'ladigan masnaviyxonlik majlisiga qolmadi va namozni o'qib bo'lgach machitdan chiqib, to'g'ri Buxoro passajida bo'lgan podshohlik bankining binosi oldiga borib, u yerdagi tosh va sement bilan yasalgan supachada o'tirdi.

Hali bankning ochilishiga ikki soat vaqt bor edi, shunday bo'lsa ham Qori Ishkamba tezroq direktorni ko'rib, undan xabarlarni aniq anglab olmoqchi va imperator davlatiga dushman bo'lgan shum xabar tilmochni chaqib, bankdan quvdirmoqchi bo'lib, kuta boshladi.

Soat sakkiz bo'ldi, ammo Kogondan biron kishi kelmadi. To'qqiz bo'ldi, hali ham bank xodimlaridan darak yo'q. Soat o'n bo'ldi: hech gap yo'q, hatto kunda erta bilan kelib bank ichini supurib-sidiruvchi xizmatchi ham shu vaqtgacha kelmadi.

Qori Ishkambaning yuragi siqila boshladi. U qancha vaqtdan beri go'shti qochib, suyaklariga yopishib qolgan ko'ksini shishib borayotganday sezar edi, uning boshiga «ko'kragim shishib yorilar va u yerdan yurak va o'pkalarim chiqib yerga to'kilar», degan xayol kelib yorilishdan saqlab qolmoqchi bo'lib ikki qo'li bilan ko'kragini bosdi. Lekin u yerning shishi bosilmas edi, balki tobora qabarib ko'tarilmoqda edi.

Soat o'n bir bo'ldi, lekin hech kishi kelmadi. Endi u o'z-o'ziga aytardi: «O'sha shum tilmoch kelsa ham mayli edi. Yolg'on bo'lsin, hazil bo'lsin, har nima bo'lsa bo'lsin, biron gap aytardi. Bunday, ichiga o't tushgan somonday tutagandan ko'ra yong'inda qolgan kerosinday alangalanib yonib, yo'q bo'lish yaxshiroq». Baxtga qarshi, tilmoch ham kelmadi.

Qori Ishkambaning yuragi tartibsiz urardi, goho harakatdan qolayozish darajasida susayib ketardi.

Uning nafas olish yo'li tobora torayardi, bir vaqt shu darajaga yetdiki, u yerga yiqildi. U nafas yo'lini biroz kengaytirish umidi bilan tikka turdi, lekin boshi aylanib ko'z oldi qorong'lashdi, u devorga suyanib o'zini yiqilishdan zo'rg'a saqlab qoldi.

Cho'zib-cho'zib bir-ikki og'ir nafas oldi, nafas yo'li biroz kengaydi. U qo'yni cho'ntagidagi soatini chiqarib qaradi, soat o'n ikkiga yaqinlashgan edi.

U o'z soatiga ishongisi kelmadi, ehtimol, soatim buzilib, ilgari ketgan bo'lsa, deb yupatdi va

bu taxminni tasdiqlatirish uchun bir yo'lovchidan so'radi:

– Soat necha bo'ldi ekan?

U odam yurishini sekinlashtirib soatiga qarab:

– Soat o'n ikki! – deb o'z yo'liga keta berdi.

Qori Ishkambaning ko'ngliga o'ziga yoqqan yana bir «ehtimol» keldi: «Direktor balki kasal bo'lgandir yoki otiga biron ofat tekkan yoyinki foytuni singandir. Shuning uchun bank bu kun ochilmagandir».

«Xo'p, – dedi Qori Ishkamba o'z-o'ziga, – mening har bir umidimga qarshi soati ikki bo'lganligi, direktor va bank xodimlarining shu vaqtgacha kelmaganliklari haqiqat. Peshin namozi va Devonbegi xonaqohisi sahniga keltiriladigan janozalarning vaqti bo'ldi. Endi bu yerda kutib o'tirishning foydasi yo'q, balki zarari bor, chunki bu yerda ortiq qolsam «xudoyi» janozalarning «yirtish»idan mahrum qolaman, foydasiz bir kun turib, foydani qo'ldan berish aqlsizlarning ishi. Hali ham menga ancha zarar bo'ldi: bu yerda o'tirib, ijarachimning palovidan qoldim».

Qori Ishkamba shunday muhokama qilganidan keyin passajning sementlangan devori bilan Devonbegi xonaqohi tomoniga qarab yo'naldi.

U bir necha qadam bosgandan keyin yo'lda to'xtab o'yladi: «Katta yo'ldan borsam yaxshi edi. Chunki u yo'lda Kogondan kelayotgan bank xodimlariga duch kelsam, ajab emas. Ulardan

bu xushxabarni eshitib, koʻnglim tinchib xonaqohga boraman, namoz uchun koʻngil tinchligi shart.

Qori Ishkamba shunday mulohazalar bilan borayotgan yoʻlidan qaytdi va passajning janub tomonida bazzozlik rastasiga tushdi, bu koʻcha Kogondan keladiganlarning yoʻli edi. U sharq tomonga, Devonbegi hovuzi tomoniga qarab yoʻnaldi.

U har qadam bosganda qarshisidan kelayotganlarni birma-bir koʻzdan kechirardi. Yoʻl arava, foytun, eshak va piyodalar bilan toʻla edi, lekin ular orasida pul xaltalari yuklanib, ustiga bank xodimlari yaroqli soqchilar mingan uch otlig uzun arava koʻrinmasdi.

Qori Ishkamba Devonbegi hovuzi va xonaqohning gʻarbi-janubidagi birinchi kirish roʻparasida boʻlgan dorixona binosi oldigacha bordi, u yerda toʻxtab yana bir marta (ehtimol, yuzinchi marta boʻlsa) shu tomonga, Kogon yoʻli boʻlgan sovun bozor tomoniga qaradi, keluvchilar orasida u istagan kishilar koʻrinmadi.

Bu yerda usti yopiq rasta tugab, undan u yogʻida yoʻlaksiz, loy yoʻl boshlanardi. Qori Ishkamba bu yerdan Labi hovuzi Devonbegining kirish yoʻli tomoniga burilmadi, «oxirgi – hovli sharqi-janubidagi kirish yoʻligacha boray, qani maqsadimga yetisha olamanmi?» deb sharq tomonga yoʻnaldi.

U har qadamda kavush-mahsisi loyga botar, oyogʻini koʻtarganida kavush botqoqda qoldi, u yerga egilib, kavushini qoʻli bilan loydan

tortar va uni kiyib, yana oldinga qarab qadam bosardi.

Shu hol bilan yiqila-surila sovun bozori ko'chasi boshigacha bordi. U yerda Labi hovuzi Devonbegiga kiradigan yo'ning so'ngisi bo'lib, beda bozori ko'rinardi.

Qori Ishkamba u yerda turib yana bir marta Kogon tomonidan kelayotganlarni ko'zdan kechiradi, yana bank xodimlaridan biron kishini ko'rolmadi. Endi umidini butunlay uzib, hovuz tomoniga burilmoqchi bo'lganida uzoqdan bir uzun arava kelayotganini ko'rdi. U kela turib, bir-birovlariga to'qnashib, yo'lni band qilib qolgan aravalarga tiralib qoldi.

Qori Ishkamba u uzun aravani ko'rgach, quvonchidan yuragi yorilayozdi: aravaga qo'shilgan otlar xuddi bankning aravasiga qo'shiladigan otlarday qora va katta edi. Faqat shunisi bor ediki, bank aravasiga uch ot qo'shildirdi, ammo bu aravaga esa ikki ot qo'shilgandi. «Ajab emaski, bir otning ostiga yem tushgan yoki boshqa biron narsa bo'lib unga dam bergan va ikki ot qo'shib kelgan bo'lsalar», – dedi o'z-o'ziga.

Ammo aravaning uzunligi, uzoqdan arang ko'rinadigan ustidagi yuki banknikidan baland edi.

Lekin u arava tezdin yetib kelolmasdi, Qori Ishkamba bo'lsa, uning ustidagi xodimlarini ko'rib va ulardan gap so'rab, ko'nglini tinchlatishtirishga shoshildirdi. «Ko'cha qolibi» atalgan Buxoroning ikki g'ildirakli serbar baland yuk

aravalari unga yo‘l bermasdi; aravalar bir-birovlari bilan duch kelgan, yo‘lning torligidan va aravalarning kengligidan birov arava ro‘parasidan kelgan aravaning yonidan o‘tib keta olmas, o‘jar aravakashlarning hech biri boshqa birisiga yo‘l qo‘yib, o‘z aravasini keyin tislalmasdi. Shuning uchun aravalar orqasiga tiralgan uzun arava ham to‘xtab turishga majbur bo‘lgan edi.

Qori Ishkamba piyoda borib uzun aravani ko‘rmoqchi va unga minganlardan xushxabarlarni eshitmoqchi bo‘lsa ham beda bozorining loyi uni bir qadam oldin borishga qo‘ymadi, uzun aravaday «ko‘cha qoliblari»ning bir yoqli bo‘lishini kutishga majbur bo‘ldi, oldinda borayotgan aravakashlar qarshilaridan kelayotgan aravakashlardan mag‘lub bo‘lib, o‘z aravalarini tislantirishga majbur bo‘ldilar va qarshidan kelayotgan aravalar birma-bir kelib, Qori Ishkambaning oldidan o‘ta berdilar.

Eng oxirida uzun arava ham keldi. Lekin uning butun orzu va umidlariga qarshi, bu bankning aravasi bo‘lib chiqmadi, uning ustidagi yuk ham pul joylangan xaltalar va o‘tirgan odamlar ham bank xodimlari va qurolli soqchilar emasdilar, balki bu arava kasalxonaning aravasi bo‘lib, uning ustidagi yuk – tibbiy tekshirishlar uchun kasal olib borilayotgan va to‘satdan ko‘chada o‘lib qolgan birovning o‘ligi va aravada o‘tirganlar kasalxona xodimlari edi.

Bu holni ko‘rgan Qori Ishkamba ixtiyorsiz yoshligida yodlab olgan «Mening jonim, mening ko‘zimga sen shunday joylashib olgansanki,

uzoqdan har bir narsa ko'zimga ko'rinib «sen» deb o'ylayman» degan mazmundagi Jomiyning bir baytini o'qidi va chap tomon burilib, Labi hovuzi Devonbegiga kirib ketdi.

U hovuz oldiga borib loyga belangan qo'l-oyoq, kavush va mahsisini yuvganidan keyin xonaqohning sahniga chiqdi. Xonaqohning ichi-tashi namozxonlar bilan to'lgan edi. Sahnadagilar o'z joynamozlari ustida o'tirardilar, hamma azonni kutmoqda edi.

Xonaqohning janub tomonidagi sahnning to'rida uchta tobut ko'rinardi, u tobutlardan biri tevaragi surp, ikkinchisiga aynigan eski va past zarrin va uchinchisiga yangi va a'lo qizil kimxob tortilgan edi.

Qori Ishkamba biroz quvondi va «Ilohi bu butlarning hammasini bir qabristonga olib borsinlar, toki men har uchalasidan uch yirtish olib, bu kun majburan mahrum bo'lib hujramda o'tiradigan mullavachchanning oshi o'rnini qoplab olay», deb ko'nglidan o'tkazdi. So'ng biroz o'ylab: «Agar hech bo'lmaganda ikkalasini bir mozorga olib borsalar ham mayli edi, u vaqtda ikki yirtish olar edim, agar bu tobutlarni boshqa-boshqa qabristonga olib borsalar, nima qilishim va qaysisining orqasidan ergashib borishim kerak?» deb o'z-o'ziga savol berdi va bu so'roqning javobiga «Albatta, tevaragiga qizil kimxob tortilgan tobutning orqasidan borishim kerak!» deb uzil-kesil qarorga keldi va bu qarorga dalil qilib o'z-o'ziga aytdi: tobutdagi o'likning yosh va boy xonadon-

dan bo'lganligi uning tevaragiga yopilgan a'lo kimxobdan ma'lum. Yoshlikda o'lgan kishining qarindoshlari «Bu dunyoda hech narsa ko'rmay ketdi», deb tuzukroq yirtish beradilar, boylar ham o'zlarini kambag'allardan yuqoriroq tutish uchun yirtishlarini kattaroq beradilar, ammo ham yosh va ham boy xonadondan bo'lgan o'lik yirtishi juda ham yog'liq bo'ladi.

Qori Ishkamba shunday mulohazalar bilan o'z yo'lini belgilagandan keyin namoz uchun saf tortib o'tirganlar orasiga kirib ketdi va orada birovning joynamozidan bir odam sig'imi joy topib cho'kkalab o'tirdi.

Ko'p vaqt kutishga to'g'ri kelmadi: so'fi peshin namozi uchun azon aytdi. Odamlar namoz o'qishga kirishdilar. Qori Ishkamba ham o'rnidan turib namozga kirishmoqchi bo'lib qiblagaga qarab ikki qo'lini ko'tardi. Shu vaqtda pakanagina bir odam orqasidagi safdan bir qadam oldin bosdi, o'ng tomonda unga yaqinlashdi va uning qulog'i tubida pichirladi:

– Qori amaki!

Qori Ishkamba ikki bosh barmog'ining uchini qulog'ining yumshoq joyiga yopishtirgan holda ovoz kelgan o'ng tomoniga boshini biroz qayirib, gapiruvchi pakana odamga qaratib, biroz egilib unga quloq soldi. Pakana odam so'zini davom ettirib:

– Eshitdingizmi? – deb so'radi.

– Nimani?

– Bolsheviklar Kogonda qo'zg'olon ko'tarib, bankni, butun qog'oz aqchalarni, oltin, ku-

mush pul va boshqa qimmatli ashyolarni qo'lga olib xalqniki, deb e'lon qilganlar.

Qori Ishkamba bu xabarni eshitgach:

– Oh!.. Bolshevik! – deb bir yoni bilan o'sha gapiruvchiga quloq solib turgan holda yerga yiqildi.

Bu xabarni Qori Ishkambaga yetkazgan kishi bir qadam orqaga bosib, namoz o'qishga kirishdi, boshqa odamlar bu hodisaga e'tibor bermadilar va namozlarini buzmadilar. Ammo namoz o'qilib bo'lgandan keyin Qori Ishkamba tevaragida to'plangan odamlar ko'rdilarki, sahnaga uning og'zidan qon va yiring oqib, yuzi va chakkasining toshga urilgan joyi biroz ko'kargan, bosh barmog'ining uchi qulog'ining yumshoq yeriga yopishganicha qo'li qotib qolgan.

U o'lgan edi!

Eski maktab

Agar unutmagan bo'lsam, olti yasharlik vaqtim edi. Otam meni qishloq machiti oldidagi maktabga eltib berdi, shu vaqt onam: «Seni to'rt yashar-u to'rt oy, to'rt hafta va to'rt kunligingda dasturxon qilib maktabga eltib, saboq boshlatib qo'ygan edik. Lekin bu vaqtlarda sen juda yosh eding: shuning uchun ham seni maktabda qiynalarsan deb o'yladim va hanuzgacha o'ynab yurishga qo'ydik. Endi g'ayrat qilib o'qi! To'rt yasharliklarida borgan tengdoshlaringga yetib ol!» deb edi. Men bo'lsam o'sha vaqtlarda menga qattiq ta'siri bo'lgan onamning bu maslahatini bajo keltirish, tezroq saboq o'rganib, tengdoshlarim bilan baravar bo'lish va hatto ulardan oldinga o'tishni istar edim.

Lekin maktab hayoti va sharoiti mening bu tilagimga yo'l bermadi, harakat va g'ayratlarim bo'shga ketdi.

Men maktabga bordim, maktab bizning uyimiz kabi keng, to'rt eshikli, yorug' va tinch bo'lmay, torgina bir xonadan (hujradan) iborat edi. Uning ikki eshigi bor bo'lib, buning biri bir tavaqali va bu eshik ko'pincha yopiq turar edi. Ikkinchi eshigi darcha bo'lib, uch gaz bo'yi va yarim gaz eni bor. Bu darchaning oldi domla (maktabdor)ning o'tiradigan joyi edi. Darchalarga esa parda qilingan (derazasi qog'oz bilan

qoplangan) va qog'ozga esa qor-yomg'irning ho'llab yirtib yubormasligi uchun zig'ir moyi surtilgan, bu moyli qog'oz ko'chaning chang va tuprog'ini o'ziga ola berib, qozon chochiq kabi qop-qora kirlanib ketgan edi. Agar yanglish-masam, domlanning tug'ilganidan beri sovun yuzini ko'rmagan, benihoya kirlanib bitgan basharasiga o'xshar edi. Shuningdek, maktabning haligi aytganim derazasidan darsxonaga hech bir yorug'lik kirmas edi. Hujraning shipi tagidan devorning shipga yaqinlashtirgan joyida ikki tomondan ham bir-biriga ro'para-ro'para qilib ochilgan ikki tuynukcha bo'lsa ham bulardan kiradigan yorug'lik pastga tushmasdan, hujraning devorlarida qolar edi.

Bu hujraning kengligi o'n olti gaz murabba (kvadrat) edi, uning ichida bir-birining ustidan o'tkazilib to'rtta sinch tortilgan va bu bilan hujra to'qqiz bo'lakka bo'lingan, go'yo maktabxonaning ichida to'qqiz oxur paydo bo'lgan edi.

Eshik oldidagi oxurchada bolalarning kavushlari turadi, darcha oldidagi oxurchada bo'lsa domla va qolgan yetti oxurchada esa bolalar o'tirardilar. Bu vaqtda u maktabxonada qancha bola o'qiganligi aniq esimda yo'q. Faqat shuni eslaymanki, u vaqtlarda uch yuz uylik qishlog'imizning to'rt yashardan o'n ikki yasharga qadar bo'lgan butun bolalari shu maktabning shogirdi hisoblanardi, undan tashqari, bizning qishloq xo'jalar qishlog'i bo'lganligi uchun ham «tabarruk» bir qishloq hisoblanganidan, atrof qishloqlardagi ba'zi «ixlosmand-

lar» ham o'z bolalarini bu maktabga yuborar edilar.

Xayriyatki, bu maktabda o'quvchi bolalarining hammasi har kuni muntazam davom qilmas edi, aks holda o'tirish nari tursin, hujrada tikka turishga ham joy topilmagan bo'lar edi. Shunday bo'lsa ham bolalar amir zindonida qamalgan bandilar kabi bir-birovlarini bosib, tiqilib, qiynalib o'tirar edilar.

Men bu maktabxonaning bizning katakchaga o'xshaganini hanuz unutganim yo'q. Bizning katakchamizda esa onam tovuqqa tuxum bostirgan edi, yangi tuxumdan chiqqan jo'jalar bir-birovlarini bosib ona tovuqning qanoti ostiga tiqilar edi. Bu maktabxonadagi bolalar ham bir-birovlarini bosib o'tirishda xuddi shu jo'jalarga o'xshardilar, faqat ikki o'rtadagi farq shugina ediki, bizning jo'jalarimizning chug'ur-lashlari quloqqa bir turli yoqar, ammo bu maktabxonadagi bolalarning qichqirishlari, dod-bedodlarning zarbidan esa kishining qulog'i portlash darajasiga kelar edi...

Meni maktabga otam olib bordi, u holvayi uchun bir la'li kulcha non va mag'izni bir dasturxonaga o'rab, o'zi bilan olib borgan edi.

Domla men bilan otamni o'z ro'parasiga o'tirg'izdi. Dasturxonni ochib, kulchalardan birini ushatdi, o'zi bir burda olib, otamni ham non yeyishga undadi, otam ham bir burda

nonni olib sindirib og'ziga soldi. So'ngra domla ushatilgan kulcha burdalarini tovuqlarga beradigandek maydaladi va bu non bo'lakchalari ni maktabxonaning har tomoniga – bolalarning ustiga qarab sochdi.

Bu vaqt maktabxona ichida ur-ur, sur-sur, bir-birovining chopon va ko'ylaklarini yirtish, quloqlarini cho'zish, ko'zlarini o'yish va yuzlarini tirnashlar boshlandi. Buning ustiga, bolalarning yig'i-sig'isi, dod-u faryodi go'yo maktab tomini osmonga ko'tarar edi.

Bu non ushoqlari ustida janjal-to'polon bo'lib turganda, domla betaraf turmadi, uning orqasida devorga suyab qo'yilgan uzun-qisqa bir necha tayoq turar edi. U bu tayoqlardan eng uzun tayoqni olib, bir chekkadan bolalarning boshlariga qarab ura boshladi, bolalar o'zaro talashishni qo'yib, hammalari yig'iga tushdilar: «Domlajon, tavba qildim... yedim», sadolari hamma bolalarning og'izlaridan barobar chiqib ko'kka ko'tarilar edi.

Men ham toqat qilolmay, bolalar qatorida yig'lashga kirishdim. Lekin otam meni yupatdi va agar yig'lamasdan maktabda qolsam, men-ga bir «kurra»¹ olib bermoqchi bo'ldi, domla ham otam bilan birga meni yupatishga kirishdi: «Men ham, – dedi u, – har bozor kuni bir chaqmoq qand olib beraman».

Otamning va'dasi garchi bolalarni azoblash uchun yasalgan va maktabxonada meni qolishga rozi qilolmagan bo'lsa ham domlaning

¹ Xo'tik

yupatishi meni biroz tinchlantirdi, chunki u boshqa bolalarni ayamadan urgani holda, menga qand va'da qilmoqda edi. Men uning bu so'zidan «meni urmas», deb o'z-o'zima tasalli berar edim, shunday bo'lsa ham ikki ko'zimni u tayoqlardan, ayniqsa, maktabning har tomoniga yetib, hatto uzoq burchaklardagi pusgan bolalargacha omon bermaydigan boyagi uzun tayoqdan sira uzmas edim...

Bolalar biroz tinchlantildilar. Domla ko'rpa-chasi ostidan bir taxtachani olib, unga ko'p narsalarni yozib, otamga ko'rsatdi. Ammo otam savodli bo'lgani uchun domlaning yozgan ba'zi narsalariga qarshi chiqdi va: «Buni bunday yozmaydilar», dedi.

Boshda domla janjal chiqardi va otamning gaplarini qabul qilmadi. Lekin otam ham janjal ko'tarib, o'z gapini o'tkazdi va u biroz qizishib: «Unday bo'lsa, o'zingiz yozing», deb taxtachani otamning oldiga irg'itdi. Otam domla yozgan ba'zi narsalarni o'chirib, ularning o'rniga boshqatdan yozdi.

Shu vaqtdan boshlab otam ko'zimga katta odam bo'lib ko'rindi va u o'sha vaqtgacha qishloqning donosi va zo'ri deb bilganim domladan ham donoroq va kuchli bo'lib ko'rina boshladi. Bu hol menga quvvat berdi. Men o'z ko'nglimda: «Agar maktabdor meni ursa, men otamga undan shikoyat qilaman, otam kelib uni uradi. Agar bolalarni urmoq uchun maktabdorning tayog'i bo'lsa, otamning ham gavron tayog'i bor. Otamning gavron tayog'iga ho'kiz chidolmaydi.

Ammo oriq, yuzi bir burda va o'zi holsizlikdan o'lib borayotgan domla bo'lsa bir gavron urilishi bilan o'lib qoladi...» deb o'ylardim.

Domla meni o'z ro'parasiga o'tqazib, oxurchaning devorchasi hisoblangan sinchi ustiga taxtani qo'ydi va menga «auzu billoh, bismillo»ni aytirdi.

Otam menga bularni ko'p vaqtdan beri o'rgatar edi, shuning uchun ham tilim tutilmasdan va qo'rqmasdan «auzu billoh, bismillo»ni baral-la aytib yubordim.

Domla mendan xursand bo'ldi. Bolalar ham menga qarar va domla tayog'idan qo'rqqanlari sababli boshlarini ko'tarmagan holda, barmoqlarini ko'z oldilariga keltirib bir-birovlariga meni ko'rsatar edilar, bu esa mening ko'zinga meni agar biron ovloq, hech kim yo'q yerda yolg'iz topsalar, u barmoqlari bilan mening ko'zimni o'yadiganday bo'lib ko'rinar edilar.

Domla fotiha o'qidi, bolalar ham «omin» deb fotihaga qo'shildilar. Shu bilan mening saboq boshlash marosimim bitdi, otam qaytib, uyga ketdi va men u kunga qadar ko'rmaganim bir uqubatxonada qoldim.

III

Otam ketgandan keyin domla meni o'ziga yaqinroq bir yerga o'tqazdi va yoshi kattaroq bir bolaga menga o'rgatishni buyurdi. U bola meni o'z taxtachamga qaratib: «Alif, be, te, se, degin», dedi. Men ham uning og'zidan olib haligi uch

soʻzni, yaʼni uch harfning otini aytib berdim. Men bu soʻzlarni ayta oladigan boʻlgandan keyin haligi bola boshqa bolalarni oʻrgatishga ketdi. Bolalar u bolani xalfa der edilar.

Biroz vaqt oʻtgandan keyin domla chiqib ketdi va uning ketgani hamon xalfa bolalarga:

– Turinglar, kurash qilamiz, – dedi.

Bolalar gurillashib oʻrnilaridan turdilar va bir-birovlari bilan kurasha, yoqalasha boshladilar, kuchlilar kuchsizlarni yiqitib bosdilar.

Bolalar yarim soatcha bir-birovlari bilan kurashganlaridan keyin xalfa borib maktabdorning oʻrnida devorga suyab qoʻyilgan uzun tayoqni oldi va bolalarni bir boshdan ura boshladi. Men qoʻrqib maktabxonadan chiqib qochmoqchi boʻldim, lekin bu muyassar boʻlmadi. Chunki maktab eshigini ichkaridan zanjirlab, zulfiniga choʻp tiqqanlar va chiqish-kirish yoʻli butunlay berkilgan ekan, men yosh va endigina olti yoshda boʻlganimdan eshikni ochishga boʻyim va kuchim yetmas edi.

Xalfaning tayoqi ostida uyon-buyon qochib yugurishib yurgan bolalar, uning:

– Har kim oʻz oʻrniga oʻtirsin, boʻlmasa yana ham qattiqroq uraman! – deyishi bilan oʻz joylariga oʻtirdilar, men ham oʻz oʻrnimga borib oʻtirdim.

Xalfa qoʻlida uzun tayoq, tikka turgani holda:

– Bolalar, endi kamonboziy! – dedi.

– Kamonboziy!

– Kamonboziy!

– Kamonboziy!

Bolalar birdan shovqin ko'tardilar va amaliy ishga ko'chdilar. Bolalar maktabning birdan-bir palosi bo'lgan o'z ostilaridagi bo'yraning cho'plarini sug'ura boshladilar va kissalaridan ip chiqarib, o'sha cho'plardan yoy (kamon) yasadilar.

Har bola shu kabi bir bo'yra cho'pdan kamon yasab, bo'yraning ikkinchi bir cho'pini o'q o'rnida ishlatib, o'z ro'parasidagi bolaga qaratib otar edi...

Yana maktab ichida to'polon boshlandi, har bir bola boshqa bir bolaning ko'zini, yuzini va burnini nishonga olib urar edi...

Biroz shu ravishda intizomsiz turishganlaridan keyin xalfa tayoqni olib o'rnidan turdi-da, bolalarni bir boshdan urdi va bolalarga qarab:

– Endi saf tortib urushamiz! – dedi.

– Saf tortamiz, saf tortib urushamiz!.. – deb bolalar ham vag'illashdilar.

Xalfa, katta-kichik bolalarni ikkiga bo'lib, maktabxonaning ikki tomoniga o'tqazdi. Har tomonda ikki qatordan – kattaroq bolalarni oldinga va kichiklarni orqaga qo'ydi va o'zi devor ostida, ikki safning o'rtasida turib farmon berdi:

– Boshlanglar, otinglar!

Oldingi qatorda turgan bolalar «o'q» uza boshladilar, orqa qatordagi kichkina bolalar esa bo'yra cho'p sug'urib, oldindagilarga «o'q» tayyorlab berar edilar...

Bu orada bir «o'q» borib qarshi safdagi bir bolaning ko'ziga sanchildi. U bola: «Voy o'ldim, voy ko'zginam», deya baqirib, o'zini bir tomonga

oldi. Bu bolaning safdoshlari birdan qo'zg'alib aslida yirtilib bitgan bo'yra parchalarini yerdan yig'ib olib qarshi safdagi bolalarning boshlariga yomg'irday yog'dirdilar. Qarshi safdagilar ham bu hujumni tinchlik bilan qabul qilmadilar, ular ham o'z oyoq ostilaridagi bo'yralarni ko'tarib ikkinchi tomondagilarning ustlariga ota boshladilar!..

Maktab ichi chang-tuproq va xas-xashak bilan to'ldi. Men bolalarning oyoqlari ostida qolib ezilishdan qo'rqib qochdim va domlaning o'tiradigan o'rniga borib, chizib qo'yilgan surat kabi devorga qapishib turdim...

«Urush» davom qilmoqda edi, birdan maktab eshigi shiddat bilan taqilladi. Taqillatuvchi borgan sayin qizib, eshikni oyog'i bilan tepar edi. Men eshik sinar yoki buzilib ag'anar deb qo'rqar edim.

Bolalar eshik taqillashini eshitishi bilan mushuk tovushini eshitib qochgan sichqon bolalariday qo'rqib qochib o'z oxurlariga kirib yashirindilar, lekin oxurchaning devori bir bolani pana qilguday balandlikda emas edi. Bolalar boshlarini egib, yuz va ko'zlarini yerga yopishtirib yashirindilar, biroq o'zlari hech bir narsani ko'rolmasalar ham ularning orqalari do'ng'ayib turar va har kimga ko'rinar edi.

Eshik hali ham taqillardi, lekin bu bolalarning hech birovi borib eshikni ochishga botirlik qilolmas edi.

Bolalar o'z o'rinlarida yashirilib o'tirib tinchlanganlaridan keyin xalfa borib eshikni ochdi.

G'azab shiddatidan yuz-ko'zi, qosh-qovoq, soqol-mo'ylovlari it ko'rgan mushukning juniday hurpaygan bir odam maktabxonaga kirdi.

Bu kishi domla edi.

Domla maktabxonaga kirgan hamon eshikni ochish uchun borgan xalfaning qo'lidan uzun tayoqni tortib oldi va avval boshlab xalfaning boshiga bir necha bor urdi. Xalfa esa domlaning tayog'i ko'tarilishi bilan uzum o'g'irlash uchun bog'ga kirib, bog'bon tayog'iga uchragan it kabi dod solib talvasalanar, har tomonga qochar edi. Ammo domlaning uzun tayog'i hujraning har bir burchagiga yetar va xalfaning badanini urib qabartirar edi.

Domla xalfani urib o'z g'azab o'tini biroz pasaytirgan bo'ldi-da, o'z o'rniga borib o'tirdi. Men esa hanuz uning oxurchasida devorga qoqilgan surat kabi turar edim. Meni ham o'z o'rnimga o'tqazdi. Lekin meni urmadi.

So'ngra domla yana uzun tayog'ini ko'tardi va hali ham boshlari quyi va orqalari do'ngdek bo'lib ko'tarilib turgan bolalarni ura boshladi. U har bir tayoqni ko'tarib tashlaganda o'n-o'n besh bolani birdan urar va bolalar ham barobar:

– Tavba qildik! – deb baqirar edilar.

Shundan keyin domla:

– O'qinglar! – deb buyruq berdi.

Bolalar tayoq yegan orqalarini silab-silab boshlarini ko'tardilar. Ko'zlarini domladan uz-maganlari holda, boshlarini kitob va taxtachalarga egib, allanimalar deb vaysab baqirisha boshladilar.

Men ham ularga taqlid qilib ko'zlarimni taxtachamga tikib, «alif, be, te, se», deb qichqirmoqda edim.

Bolalar qichqirishib biroz o'qiganlaridan keyin, domla xalfani o'z oldiga chaqirdi. Yangigina domladan xo'p tayoq yegan xalfa hech bir qo'rqmasdan uning oldiga keldi. Men xalfaning dovyurakligiga hayron qoldim va men ham shunaqa qo'rqmas bo'lishni orzu qildim. Ammo men o'z ko'nglimda aytar edimki, «agar men ham shu xalfaday qo'rqmas bo'lsaydim, domla meni urmoqchi bo'lganda men xalfa singari undan qochmas, balki qo'lidan tayoqni tortib olib, o'zining boshiga uraverar edim. Esizki hali men kichikman va ko'nglimda qo'rqish ham ko'p».

Domla xalfadan:

– Ayt menga, bu qadar g'alvani kim qo'zg'atdi? – deb so'radi. Xalfa domlaning so'rog'iga javoban bir necha bolaning otini aytib ko'rsatdi.

Bolalar o'qishlarini to'xtatib, quloq soldilar va xalfaning kimlarni chaqqanini bilmoqchi bo'ldilar.

Ammo domla bunga yo'l bermadi.

Uzun tayog'ini ko'tarib bolalarning boshlariga uraverdi, bolalar ham qayta boshdan qichqirib o'qishga kirishdilar.

Domla «gunohkor» bolalarning otlarini eshitib bo'lganidan keyin:

– Jim bo'linglar! – deb baqirdi.

Bolalarning barisi birdan o'qishdan to'xtadilar.

Domla xalfa chaqqan bolalarning nomlarini bir-bir aytib chaqirar edi. Domla agar yang-

lishib bir bolaning o'rniga ikkinchi bir bolani chaqirsa, xalfa uning yanglishini tuzatar, «u emas, bu», deb domlaga luqma tashlar edi.

Shunday qilib, o'n-o'n ikki bola domlaning oldiga to'plandilar, ularning hammasi ham kattaroq bolalardan edi. Domla xalfaga:

– Eshikni yop, – dedi.

Xalfa maktabning eshigini ichkaridan zanjir-lab, zulfiniga cho'p tiqib berkitdi.

– Falloqni ol! – deb domla xalfaga buyurdi.

Xalfa domla yoniga o'tdi va uning orqasida devorga osib qo'yilgan bir yog'ochni oldi. Bu yog'och bir yarim gaz uzunlikda bo'lib, biroz egri va ikki boshida bir tizimchaning ikki uchi tugilgan edi.

– Ahmad, yana sho'xlik qilasanmi? – dedi domla bir bolaga qarab baqirib.

– Domlajon, tavba qildim, men sho'xlik qilgan emasman! – deb u bola yalinishga boshladi.

Biroq domla bu bolaning dod-voyiga, yolvori-shiga quloq solmadi va uning yonidagi boshqa bolalarga:

– Bosinglar buni! – deb buyruq berdi.

Ahmadning yonida turgan bolalar uni bosdilar, domlaning yana qayta ikkinchi buyrug'ini kutmasdan uning oyoqlarini falloqning tizimchasidan o'tkazdilar va ikki bola falloq yog'ochining ikki uchidan tutib uni buray berdilar. Tizimcha falloq yog'ochiga o'rala boshladi, u bolaning oyog'ini qisdi, bolaning oyog'i borgan sari mahkam qisilar edi, bu qisish shu darajaga yetdiki, bola chiday olmay, dod soldi:

– Voy o‘ldim, voy oyoqqinam! – deb qichqirdi.

O‘qishdan to‘xtagan boshqa bolalar esa qo‘rqqan va titragan bir vaziyatda uning dod-faryodini tinglar edilar. Lekin domla bu holga yo‘l qo‘ymadi, u uzun tayog‘ini qo‘liga oldi-da, boshqa bolalarni boshlariga urib, ularni o‘qishga buyurdi. Ular ham yig‘lab-siqtab baland ovoz bilan o‘qishga kirishdilar.

Domla o‘z orqasida devorga tirab qo‘yilgan tayoqlardan bitta ikki gazligini olib xalfaning qo‘liga berdi va:

– Ur! – deb buyurdi.

Xalfa falloqqa bog‘langan Ahmadning tovonlariga ura boshladi.

Endi Ahmadning dod-faryodiga hech chidab turib bo‘lmas edi. Biroq uning faryodi boshqa bolalarning kitob o‘qishlari, baqirishlariga qo‘shilar va uning tovushi baqirishlar ichida singib yo‘qolar edi. Shuning uchun o‘tkinchilar «bolalar o‘qiyaptilar», deb o‘ylar va bu vahshilikdan xabarsiz qolar edilar.

Xalfaning kaltaklari zarbidan avvalo Ahmadning tovonlari ko‘karib, qorayib ketdi, so‘ngra tirqirab qizil qon chiqdi va tayoqni bo‘yab yubordi.

Domla tayoqdagi qonni ko‘rib qolgan bo‘lsa kerak:

– Endi bas! – dedi.

Xalfa urmoqdan to‘xtadi, Ahmadning oyog‘ini falloqdan bo‘shatdilar.

Oyoq uchlarini yerga bosib o‘rnidan zo‘rg‘a turgan Ahmad qo‘li bilan o‘z iyagini tutib g‘azab

bilan: «Xap, sanimi?» degandek qilib xalfaga bir qaradi.

– Muhammadni bosinglar! – deya domla yangidan buyruq berdi.

Muhammad ham bolalar tomonidan yerga ag‘darilib, Ahmad yo‘sinida oyog‘iga falloq solindi, buni ham domlaning buyrug‘i bilan xalfa tayog‘i qonga bo‘yalguncha urdi...

Shu tartibda domla oldiga to‘plangan o‘n-o‘n ikki bola bir boshdan bosilib urilib chiqildi.

Mening ularga rahmim kelar edi, chunki ularning hech bittasi bu o‘yinga rahbarlik qilmagan, hammasini xalfaning o‘zi boshlagan bo‘lib, yana uning o‘zi domlaga chaqqan va bolalarni yana o‘z qo‘llari bilan tayoqlagan ham xalfaning o‘zi edi. Men bu holni domlaga ochib tashlamoqchi bo‘lsam-da, xalfadan qo‘rqqa-nimdan nafasimni chiqarolmadim.

Lekin mening kaltaklangan bolalarga rahmim va xalfaga qarshi g‘azabim uzoqqa cho‘zil-madi. Domla xalfa tomonidan «aybdor» sanal-gan bolalarning hammalarini urdirib bo‘lgan-dan keyin xalfaga qarab:

– Men bilamanki, har bir shumlikni sen o‘zing boshlaysan! – dedi va tayoq yegan bolalarga qarab:

– Bosinglar bu shumning o‘zini! – dedi.

Oyoqlarini dam-badam yerga bosib javrashib, hanuz tikka turgan boyagi tayoq egan bolalar shu buyruqni kutayotgan kabi birdan xalfani bosib yiqitdilar va oyog‘ini falloq tizimchasidan

o'tkazdilar. Bir nechalari kuchlarining boricha falloq yog'ochini buray boshladilar.

– Voy, oyoqlarim sindi, astaroq, men bu qadar qattiq buramagan edim, insof qilinglar! – deb xalfaning baqirishiga ular hech quloq solmas edilar.

Domla o'z oldidagi tayoqlardan eng zo'rini tanlab, haligi tayoq yegan bolalardan birining qo'liga berdi va:

– Ur! – dedi.

Bola tayoqni oldi-da, xalfaning oyoqlariga ura boshladi. Falloq yog'ochini tutgan bolalar uni yana ham qattiqroq burar edilar. Xalfa bo'lsa:

– Ko'nglingiz tilaganicha uring, lekin falloqni muncha qattiq buramang! – deb yalinar edi. Ammo bolalar yana ham qattiqroq burar edilar.

Birinchi bola xalfaning oyog'iga bir necha marta urgandan so'ng domla tayoq yegan ikkinchi bolaga qarab:

– Endi sen ur, qarzingni undir, – dedi.

Bu bola yana ham qattiqroq urishga tutindi... Shu yo'sinda xalfadan tayoq yegan bolalar o'z navbatlarida o'z «qarzlarini oshig'i» bilan undirdilar.

– Endi bas! – deya domla urayotgan bolani urishdan to'xtatdi, lekin falloqni burayotgan bolalar hali bo'shatmas edilar.

– Tag'in nima deysanlar, hali ham alamlaring chiqmadimi? – deb domla falloqni tutib turgan bolalardan so'radi.

– Tuz, – dedi ularning bittasi.

– Ha, ha, darvoqe, tuz! – deb takrorladi domla va koʻrpachasining ostini titkilay boshladi.

– Menda tuz yoʻq ekan, qani kimda bor?

Tayoqlangan bolalar oʻz kissalarini qidira boshladilar, ularning bir-ikkitasining kissasidan lattaga tugilgan mayda tuz chiqdi.

– Seping! – dedi domla.

Bolalar unday mayda tuzni xalfaning yorilgan oyoqlariga sepdilar va qoʻllari bilan bosib, bu tuzni yorilgan oyoqning goʻshtlari orasigacha yubordilar.

Xalfa esa bu holga chiday olmay boʻgʻizlanayotgan hoʻkiz singari baqirar edi.

– Boʻshatinglar! – dedi domla.

Bolalar falloq yogʻochini teskarisiga burib xalfaning oyogʻini boʻshatdilar. Xalfa koʻz yoshini yengi bilan arta-artaqqsab, oʻz joyiga borib oʻtirdi. Bolalar hali ham baland ovoz bilan qichqirib oʻqimoqda edilar.

Domla uzun tayogʻini koʻtarib bir boshdan bolalarning orqalariga urib chiqdi, shundan soʻng:

– Jim! – deb buyruq berdi.

Bolalar oʻqishlarini toʻxtatib, domlaga qaradilar.

– Bugun boʻyralarning barisini titibsizlar, erta har birlaringiz sakkiz pul boʻyra puli keltiringlar! – dedi.

– Keltiramiz, keltiramiz! – deb bolalar ovoz berdilar.

– Ozod! – deb yubordi domla.

Bolalar kalxatdan qochgan chumchuqlar to‘dasiday tapirlashib, birdan o‘rinlaridan turdilar-da, eshikka tomon yugurdilar. Eshik hali ham zanjir edi. Xalfa avaylab o‘rnidan turdi va oqsay-oqsay eshikning oldiga keldi-da, eshikni ochdi va hammadan oldin o‘zi chiqdi. Uning orqasidan boshqa bolalar bir-birovlarini turtib, bosib hovliqa-hovliqa eshikka otildilar. Hammadan keyin men chiqdim.

Bolalarning barisi maktabxonaning eshigi oldida to‘planib turdilar, xalfa ularga qarab:

– Salom! – dedi.

– Assalomu alaykum! – deb bolalar bir ovozdan baqirdilar va so‘ngra butun bolalar har tomonga qarab qochib tarqalishdilar.

Ammo xalfa bilan tayoq yegan boshqa bolalar maktabxona orqasidagi tor ko‘chaga to‘plandilar. Bu mening ketish yo‘lim edi. Xalfa ularga:

– Ertaga chillakbozlik va bedanavozlik qilamiz, tayyorlanib kelinglar, – dedi.

– Durust, durust! – degan holda bular ham o‘z uylariga tomon tarqalishdilar.

IV

Men uyga bordim va onamni ko‘rishim bilan yig‘lab yubordim, onam:

– Senga nima bo‘ldi, nega yig‘laysan? – deb so‘rasa ham men javob berolmas edim. Qayerdandir otam kelib qoldi, u onam kabi yumshoq til bilan emas, balki shiddat bilan yig‘imning sababini so‘radi:

– Senga nima bo‘ldi, tez ayt! Bo‘lmasa qulog‘ingni kesaman! – dedi.

Men yig‘i aralash hiqillab:

– Bolalar bir-birovlari bilan urishdilar, – dedim.

– Bolalar bir-birovlari bilan urishsalar, senga nima? – deb otam qo‘shimcha qilib so‘radi:

– Sen-ku, urishmagansan, seni birov ham urgan emas, nega yig‘laysan?

– Domla ularni urdi.

– Yaxshi qilibdi, urishqoq bolalarni uradilar.

– Men maktabga bormayman.

– Noma‘qul qilibsan, – dedi otam va biroz jim turganidan so‘ng yumshoqlik bilan so‘radi:

– Nega maktabga bormaysan?

– Domla uradi.

– Urishga haddi yo‘q, urolmaydi. Agar domla seni ursa, men uning qulog‘ini kesib olaman, – dedi otam va kissasidan pichoqchasini chiqarib menga ko‘rsatib takrorladi:

– Agar domlang seni ursa, shu pichoqcha bilan uning qulog‘ini kesib olaman.

Men otamning bu so‘zidan juda quvondim.

«Mayli, domla meni bir marta urib ko‘rsin, men uni otamga aytay-da, otam domlaning qulog‘ini kessin, men borib uning kesilgan qulog‘ini tomosha qilay», – deb ko‘nglimdan o‘tkazdim.

Lekin bu tilakdan o‘zim qo‘rqa boshladim. Chunki shu yoshga kirgunimcha men hech qattiq kaltak yemagan edim. Domlaning tayog‘i oyog‘imga tegayotganini xayolimdan o‘tkaz-

ganimda, tovonlarim achir, lovillab ogʻrir va nafasim qisilib, oʻpkam orqamga yopishar edi, shuning uchun domlanning qulogʻi kesilgan holda koʻrish tomoshasi bahridan oʻtmoqchi boʻldim.

Lekin koʻnglim bunga ham rizolik bermas edi. Chunki qoʻshnimizning qulogʻi kesilgan bir eshagi bor boʻlib, egasi uni minib chiqqanda, bolalar har qachon:

– Qulogʻi yoʻq eshak, quloqsiz eshak! – deya qiyqirib chapak chalib kulishar edi. Men boʻlsam, bolalarga qoʻshilib quvongan holda yuguraverar edim.

Men oʻylar edim: «Agar bolalar domlanning qulogʻi kesilganini koʻrsalar, bu kungiday oʻynaymiz deb bir-birovlarini urib yurmaslar, balki quloqsiz domlani koʻrish ular uchun rosa maroqli tomosha boʻlar edi-da».

Mening xayolimga bir tadbir keldi, agar u tadbir amalga oshsa edi, oʻzim tayoq yemasdan, domlani quloqsiz holda koʻrar edim. Shu mulohaza bilan otamga aytdim:

– Agar avval borib domlanning qulogʻini kesmasangiz, men maktabga bormayman.

– Unday boʻlsa men ham senga kurra olib bermayman, – dedi otam.

«Oh, kurra!! U qanday yaxshi narsa-ya! Agar uning boʻyniga qoʻngʻiroq va poʻpakli qizil boʻyinbogʻ bogʻlasang... Eh-he... qanday yaxshi boʻladi-ya!.. Mingan vaqtda u dingillab, quloqlarini dikkaytirib va oyoqlarini tipirlatib chopsa, oʻzingni eshakka mingan emas, balki bulutga minib havoda kezgan sezasan».

Kurraning shirin xayoli maktabning har bir qiyinchiliklarini menga osonlashtirdi, maktabga bormoqchi bo'ldim, lekin otamdan yana bir narsani undirmoqchi bo'lib:

– Agarda kurrachamga po'pakli qizil bo'yin-bog' va qo'ng'iroq olib bersangiz, mayli, maktabga boraman, – dedim.

– Balli, – dedi otam quvonch ohangi bilan, – sen maktabga yig'lamay borib kelaver, men senga xohlagan narsangni olib beraman.

Men ko'z yoshimni yengim bilan artdim va onamdan bir parcha non oldim-da, bog'chaga chiqdim, u yerda tol novdasidan bir xipchin sindirib oldim va uni xalacho'p o'rnida ishlatib bog'chaning devoriga minib, uni eshak deb faraz qildim. Nondan ba'zan bir tishlam yeganim holda devorni «xix-xix»lab, xalacho'p bilan urib, haydagan bo'lar edim. Shubhasiz, devor qimirlamas, boyagiday turaverar edi. Shunday bo'lsa ham xayolimni o'ziga tortgan kurrani orzu qilib, ko'nglimni xushvaqt qilar edim.

Ikkinchi kun erta bilan maktabga bordim, hujrada domladan boshqa kishi yo'q edi. Men unga salom berib, o'zim uchun muayyan bo'lgan joyimga borib o'tirmoqchi bo'ldim.

– Bo'yra pulini keltirdingmi? – so'radi domla mendan.

– Yo'q, esimdan chiqibdi! – dedim.

– Bo‘yra pulini unutibsan, qanday mulla bo‘lasan? Tez bor, otangdan sakkiz pul bo‘yra puli olib kel!

Men taxtachamni o‘z o‘rnim oldidagi tag sinchning ustiga qo‘ydim-da, maktab hujrasidan qaytib chiqdim. Hali maktabdan uncha ham uzoqlashmagan edim:

– Sadriiddin! – degan tovush eshitildi. Qayrilib qaradim. Meni domla chaqirar edi. Yo‘limdan qaytib, domlaning ro‘parasida, unga ko‘zimni tikkan holda to‘xtadim.

– Qo‘lingni qovushtir! – dedi domla, bir daraja rizosizlik ohang bilan.

Uning buyurishiga ko‘ra qo‘limni qovushtirdim, shu bilan shubhalangansimon domladan ko‘zimni uzdim-da, uning orqasida devorga qator tirab qo‘yilgan katta-katta tayoqlarga tikildim. Domla qo‘lini haligi tayoqlarga tomon uzatdi, men esam, endi domla uradi, deb qo‘rqdim va ixtiyorsiz ravishda:

– Agar siz meni urar ekansiz, otam sizning qulog‘ingizni kesadi! – deb baqirdim.

U kuldi va:

– Yo‘q, seni urmayman, sho‘xlik qilmasang, hech ham urmayman, – dedi. Men uning bu kulgisidan tinchlandim-da, ikkinchi buyrug‘ini kutib turdim. Qisqa tayoqlarni to‘plab oldi va menga uzatib:

– Bularni machitning hovuziga eltib tashla, so‘ngra borib otangdan bo‘yra pulini olib kel! – dedi.

Men bir tomondan, tayoqlarning maktab hujrasidan yo‘qolishi, ikkinchi tomondan, domla-

ning kulganidan quvongan holda, oyoqlarim yerga tegmas darajada yugurdim.

Avval tayoqlarni hovuzga eltib tashladim, so'ngra uyga borib tegirmon charxi yo'nayotgan otamdan bo'yra pulini so'radim.

– Necha pul kerak ekan? – deb so'radi otam.

– Sakkiz pul.

Otam kissasini kovlab mening qo'lim-ga sakkiz pul chiqarib berdi. Men otamning do'konxonasidan chiqar ekanman, otamga qarab:

– Ota, domla menga kulib qaradi, «seni urmayman», dedi buning ustiga tayoqlarni ham menga berdi, men ularni hovuzga tashladim, – dedim.

– Yaxshi bo'пти. Tez bor, sabog'ingni takrorla, – dedi otam.

Shoshib-pishib maktabga bordim. Bu vaqtda bolalarning bir qismi maktabga kelgan ekan. Domla bo'yra pulini yig'ib olish bilan ovora edi. Men ham otam bergan sakkiz pulni unga bermoqchi bo'lib, qo'llarimni qovushtirdim va kaf-timdagi pullarni barmoqlarim orasidan unga ko'rsatdim.

Maktabdor tag'in kulib:

– Balli, endi odobli bo'libsan, – dedi va yana qo'shimcha qilib:

– Pul berganda qo'lingni qovushtirmasang ham bo'ladi, – dedi.

Men domlaning bu so'zidan botirlanib, chap qo'limni ko'kragimga qo'yganim holda, o'ng qo'lim bilan pulni uzatdim.

Domla mening qo‘limdan pulni olib:

– Ilohi katta bo‘l, mulla bo‘l! – deya duo qildi.

«Domla uncha yomon odam emas ekan, tayoqlarni maktabdan yo‘qotdi va maktabning bo‘yrasi uchun olingan pul badaliga mening haqinga duo ham qildi», deb xayolimdan o‘tkazdim.

Domla yana o‘zining pul to‘plash ishiga kirishdi, u pul keltirmagan bolalarni uylariga qaytarib yuborar edi. Ba‘zi bolalar esa ikkinchi qayta ham pul keltirmas va:

– Otam, «bozor kuni beraman», dedilar, – degan xabar keltirar edi.

Men ham to hammalaringiz pul keltirmaguncha yangi bo‘yra olmayman, bu eskirgan bo‘yralarni yoqish uchun yig‘ishtirib, tahoratxonaga topshiraman. Siz esangiz, tuproq ustiga o‘tirishga majbur bo‘lasiz va o‘yin uchun cho‘p ham topolmaysiz, – dedi.

Domlaning bu do‘qini eshitgandan keyin pul keltirgan bolalar pul keltirmagan bolalarni turtib:

– Sakkiz pul bersa otang o‘ladimi, keltirgin-da, – deyar edilar.

– Bozor kuni dedim-ku, – deb yig‘lab yubordi bola.

Men ham o‘z ichimda bu bolalarning otalarini xasis va qattiqqo‘l deb o‘ylar edim. Men ikki tiyinga baravar bo‘lgan o‘sha vaqtdagi sakkiz pulning qancha qurbi va qimmatini borligini bilmas edim. Pul to‘plash janjali bilan kun tushga yaqinlashdi va domla:

– Turinglar, nonxo‘rak! – deb yubordi.

Bolalar gurillashib turdilar va tunov kungi singari maktabning eshigidan chiqib salom berib, uyma-uy tarqalishdilar...

Men ham o'z uyimga keldim, ovqatlandim va mushugim bilan biroz o'ynagandan so'ng qaytib maktabga bordim.

VI

Domla hali ham maktabda o'tirar, bolalar ham birin-sirin qaytishib kelmoqda edi. Birozdan so'ng bolalar yig'ilishdilar.

Domla:

– O'qinglar! – degan holda uzun tayog'ini ko'tarib, bolalarning orqalariga ura boshladi. Bolalar qichqirib, o'qishga kirishdilar. Men ham «alif, be, te, se», deb qichqirar edim. Domla xalfaga qarab:

– Bolalarga saboq, ber! – dedi.

Xalfa kechagi yegan tayoqlarining zarbi ketmaganlikdan oqsay-oqsay, har bir bolaning oldiga navbatma-navbat borib, saboq bera boshladi.

Bukun menga domlaning o'zi saboq bermoqchi bo'ldi, meni o'zining ro'parasiga o'tqazdi, oldimga taxtachamni qo'ydi va:

– Sabog'ingni o'qi! – dedi.

Men taxtachaga qaramasdan:

– Alif, be, te, se, – dedim.

– Durust, balli, – dedi domla va o'zi xat yozish bilan ovora bo'lgani holda:

– Pastdagisini o'qi, «jim, he, xe» deb, – dedi.

Men domlanning og'zidan chiqqan bu uch harflarning nomini takrorlay berdim. Men hech taxtachaga qaramasdan ikki ko'zimni domlanning chirkin va so'lg'in yuziga, nursiz ko'zi va gapirgan chog'ida iyagi bilan baravar yuqori, quyi chiqib tushadigan echki soqoliga tikkan edim.

Domla bir necha bor o'zi o'qib, meni ham er-gashtirib o'qitganidan keyin:

– Endi o'zing o'qi, – dedi.

– Alif, be, te, se, – deb o'qidim men.

– Yo'q, – dedi u, – pastdagisini o'qi!

Ammo men bularning qaysi biri yuqori, qaysi birisi pastda ekanligini bilmas edim. Shuning uchun ham domlanning basharasini tomosha qilganim holda, qo'l qovushtirib jim turaverdim.

– Pastini o'qi deyman! – dedi domla g'azab bilan.

Uning o'zi hamon xat yozish bilan ovora edi. U qo'lidagi yozilgan qog'ozni yerga qo'ygandan keyin menga qarab biroz jim turdi va:

– Sen zehni past bola ekansan-ku, shuncha o'rgatganim bilan hali ham o'rganmagansan, – dedi.

– Nimani o'rgatdingiz? – deb so'radim men.

– «Jim, he, xe»ni, – dedi u.

– Bularni bilaman, – dedim. – Jim, he, xe, – deb takrorladim va yana ilova qildim:

– Bularni bilamanku-ya, ammo pastdagisini bilmayman.

– Past shu, bor joyingga, o'qiy ber!

Men o'z joyimga borib o'tirib «jim, he, xe»ni takrorlashga kirishdim, lekin hali ham ko'zim-

ni domlaning yuzidan, ayniqsa, uning echki soqolidan uzmas edim, ko'zini yarim yumib, jim turib xat yozayotgan paytidagi soqoli mening ko'zimga qiziq ko'rinar edi, bu hol echkimizning soqolini esimga tushirar edi.

Bir vaqtlarda bir echkimiz bo'lib, uni men boqib yaxshigina semirtirgan edim. Qish qattiq keldi, ariqlar tamom muzladi, tegirmonlar yotdi, otamning yo'nib qo'ygan tegirmon charxlari ni hech kim sotib olmadi, otam ikki oy badalida go'sht olishga pul topmadi, oxiri u echkini so'ymoqchi bo'ldi. Men unamay dod-u faryod qildim, ammo otam mening dod-u faryodimga qaramasdan, pichoqni qayradi, echkini yotqizib oyoqlarini bog'ladi, onam uning bog'langan oyoqlarini bosib turdi va otam so'ydi.

Men yig'lay-yig'lay echkiga termular edim. Echki jag'ini qimirlatib jon uzayotganida soqolining yuqori, quyi qimirlashi domlaning gapirganidagi silkingan soqoliga o'xshar edi. Echki so'yilib, boshi gavdasidan ajratildi. Shunda men echkining boshini ko'tarib uni erkalab, tomosha qildim, echkining ko'zi yarim yumuq edi, soqoli esa tikkayib ko'tarilib turar edi. Jim turib xat yozayotgan domlaning soqoli ham xuddi shu so'yilgan echkining soqoli singari edi. Men domlaning haligi holini ko'rganimdan keyin darhol echkimni xayolimga keltirdim va uni eslab qayg'ulandim, biroq shunday bo'lsa ham «jim, he, xe» deb takror qilar edim.

Qandaydir bir kishi tashqaridan domla o'tirgan joydagi darchani taqillatdi. Domla:

– Kimdir u? – degan holda darpardani ko‘tardi.

Keluvchi paranji va chachvon yopingan bir xotin edi, u domlaga yengiga o‘ralgan qo‘li bilan bir tanga pul uzatib:

– Bu nazrni oling, bosh og‘riq, tish og‘riq, ko‘z og‘riq duolari ham tug‘ish vaqtida qiyinchilik chekayotgan xotin uchun kushoyish duosini yozib bering! – dedi va qo‘shimcha qilib:

– Bolalarni ham bugun ozod qiling! – dedi.

– Bir tanga uchun to‘rtta duo, buning ustiga bolalarni ham ozod qilay? Bu bo‘lmaydi. Hech bo‘lmasa yana bir tanga bering! – dedi domla.

– Men uzoq yo‘ldan – Obkina qishlog‘idan keldim, – dedi xotin, – meni xotini tug‘olmay qattiq dard chekayotgan Sharafboy bir tanga berib kushoyish duosi olib kelish uchun yuborayotganda, kasal bo‘lib qolgan boshqa qo‘shni xotinlar ham o‘z dardlari uchun duo buyurdilar va «har vaqt pul topsak domlaning nazrini beramiz, o‘shanda eltib berasan», dedilar. Siz duolarni bering. Ular pul berishlari bilan keltirib beraman. Hozircha xudoning rizosi uchun bolalarni ham ozod qiling.

Domla tangani olib kissasiga soldi, ertadan beri yozib, o‘z oldini to‘ldirib yuborgan xatlaridan to‘rt donasini oldi va uchburchak shaklida bukib, xotingga uzatdi.

Xotin duolarni olayotib:

– Bu duolarning qaysi-qaysisi qanday dard uchun? – deb so‘radi.

– Bular hammabop duolardir, – dedi domla, – qaysisini qanday kasalga bersangiz – agar u ixlos qilar ekan – hech shaksiz tuzaladi.

Xotin «hammabop» duolarni olib ketdi. Domla bukun «Xudoning rizosi uchun» bolalarni ham ozod qildi.

Shunday qilib, biz ham maktabxona zindondan ozod bo'ldik.

VII

Biz maktabga bordik, hali nonxo'rak vaqti bo'lgancha yo'q edi, maktab oldiga bir otliq keldi:

– Domla, domla! – deb domlamizni chaqirdi.

Domla darchaning darpardasini ochib:

– Ha, nima gap? – deb so'radi.

– Obkinada janoza, Sharafboyning xotini o'ldi, – dedi-da, – otini bir tomonga qarab surib ketdi.

Domla shoshilib, sallasini boshidan olib qo'ydi va tahorat qilish uchun bo'lsa kerak, maktabxonadan tashqariga tomon yo'naldi.

– Duoyingiz foyda bermabdi-da, domla, Sharafboyning xotini o'libdi-ku, – dedi xalfa domlani masxaralagan bo'lib.

– Shakkoklik qilma! – dedi domla va yana qo'shimcha qildi: – Duo, albatta, foyda berar edi, u o'zining ixlossizligidan o'lgan, agar ixlosi bo'lsa, qutular edi. «Ixlos – xalos» deganlar.

Domla tashqariga chiqarkan:

– Sizlarga choyxo'rak! – dedi.

Bolalar choyxo'rak uchun tarqaldilar, men ham uyimizga keldim.

Biror soatdan keyin maktabga qaytdim, bolalar endigina yig'ilisha boshlagan edilar. Bu-

tun bolalar yigʻilib bitganlaridan soʻng xalfa ularga murojaat qilib:

– Bolalar, bir maslahat! – dedi.

– Qanday maslahat? – degan tovush oʻnlar-cha ogʻizdan birdan chiqdi.

– Biz qanday oʻyin oʻynasak ham hech kim domlaga xabar bermasin va hech bir bola ikkinchi bolaning ustidan chaqimchilik qilmasin! – dedi xalfa.

– Avval oʻz ogʻzingni tiy, – dedi xalfaning chaqishi bilan domladan tayoq yegan bir bola.

– Bundan soʻng men hech ham chaqmayman, sizlar ham shunday qilinglar, «tuya koʻrdingmi, yoʻq», – dedi xalfa katta bolalarga va menga qarab soʻzini davom ettirdi:

– Sen ham otangga xabar berib yurma tagʻin! – dedi. – Sening otang igʻvogar, bir kun oʻrikla-ringizdan oʻgʻirlagan edim, otang koʻrib qolib, buni ham otamga, ham domlaga chaqibdi. Ham otamdan, ham domladan kaltaklanib oʻlayozdim, – dedi.

– Xoʻp, aytmayman! – dedim men.

– Agar ayta koʻrsang, – dedi u, – seni bolalarga buyurib «xar murd» qildiraman.

– Aytmayman, xabar bermayman, – deb taʼkidladim men.

Men birinchi marta «xabar bermayman» deb yuzaki aytgan boʻlsam ham ikkinchi dafʼada astoydil va qatʼiy ishonch bilan vaʼda bergan edim, negaki men «xar murd»dan benihoya qoʻrqar edim.

Bir kun bir maddoh bizning qishloqqa kelib maʼraka qildi. Qishloq kattalari qoʻshni qish-

loqqa to'ygga ketgan edilar. Maddohning bu ma'rakasida yoshlardan boshqa kishi yo'q edi. Maddoh hikoya boshladi, hikoyasi qiziq bir joyga kelganda u yig'ilganlardan talab qildi:

– Har kim nimaga qudrati yetsa, ya'ni nonmi, pulmi, meva-chevami, o'rik-magizmi keltirib bersin, hikoyaning qolganini so'ngra ayta-man, – dedi.

Bolalar va yosh o'smirlar o'z uylariga qarab yugurdilar, har kim maddohga bir narsa keltirib berdi. Men ham uyga borib, onamdan bir hovuch o'rik olib keltirib maddohga berdim.

Maddoh yig'ilgan pullarni kissasiga soldi va narsalarni xurjuniga tiqib:

– Hikoyaning davomini kelajak haftada kelib aytib beraman, – dedi va eshagiga minmoqchi bo'ldi.

– Davomini hozir aytib bering! Agar narsa oz yig'ilgan bo'lsa, yana ozmi-ko'pmi yig'ib berib, sizni xursand qilamiz, – deya yoshlar qancha yalinsalar ham maddoh unamadi va eshagiga minib jo'namoqchi bo'ldi.

Shu vaqtda yoshlardan biri:

– «Xar murd!» – deb tovush chiqardi.

Hamma birdan:

– «Xar murd, xar murd»... – deb maddohga yopishdilar va uni eshakdan ag'darib bosib ura boshladilar.

– Voy o'ldim, qo'yib yuboring, hikoyaning davomini hoziroq aytib beraman! – deb baqirar edi maddoh.

– Sizning hikoyangizdan ham «xar murd» qiziqroq, – deb yoshlar uni yana urar edilar.

Oxirida maddoh holdan ketdi, endi dodlashga ham kuchi yetmas edi.

– Endi buni suvga bosamiz, ko‘taringlar! – deb birov ovoz berdi.

Hamma birdan yopishib, joni chiqayozgan maddohni ko‘tardilar va uni bizning qishloq o‘rtasidan oqadigan «Mazrangan» arig‘iga tashladilar.

Maddoh suvga tashlanishi bilan og‘irligi sababidan sho‘ng‘ib ketgan bo‘lsa ham jon talvasasi bilan suzib suvning yuziga chiqdida, suza boshladi. Ammo yoshlar uni kurk tovuqni suvga pishganday pishar, sho‘ng‘itar edilar.

Oxirida maddoh yuvmoq uchun taxtaga olingan o‘likday bo‘ldi, shundan so‘ng uni suvdan tortib chiqardilar, maddohning oqib ketgan sallasini bolalar tutib keldilar. Sallani maddohning xurjuniga ho‘llicha tiqdilar, maddohning o‘zini ham ho‘l bo‘lgan kiyimlari bilan ko‘tarib, eshagiga ming‘izdilar va eshagining sag‘risiga urib:

– Bor, daf bo‘l, yo‘qol! O‘zing oldinda va hikoyang orqangdan jo‘nasin, – deyishdi.

Men mana shu voqeadan so‘ng «xar murd»-dan benihoya qo‘rqar edim, shuning uchun xalfaning mening «xar murd» bilan qo‘rqitishidan so‘ng, bularning o‘yinlarini otamga aytmalikka chin ko‘ngildan va‘da berdim.

Xalfa otamga aytmaslikka mendan qat'iy va'da olgandan keyin:

– Bolalar, endi danakbozlik qilamiz! – dedi.

Bolalar bundan burun ham maktabda bu o'yinni bir necha martalab o'ynagan bo'lsalar kerak, darrov o'rinlaridan turib, titilgan bo'yralarni yig'ishtirdilar va danak o'yini uchun chuqurchalar qazidilar.

O'ynadilar, orada ancha danak yutildi va yutqazildi, «hunarli» bolalar sodda bolalarni aldadilar, kuchli bolalar kuchsiz, bechoraroq bolalarni urib, danaklarini tortib oldilar. Natijada yana urishish, ko'ylak yirtish va yuz tirnashlar boshlandi.

Bolalardan biri menga kelib yopishib:

– Sen ham biz bilan danak o'yna, bo'lmasa o'rtaga solib seni «kallakobak» qilamiz, – dedi.

Mening danagim ham yo'q edi, danakbozlikni ham bilmas edim.

Lekin men «kalla kobak»dan juda qo'rqar edim; chunki bu juda yomon o'yin edi, bir necha bolalar bir bolani o'rtaga olib uning boshini yalang'ochlaydilar-da, tirnoqlarining uchi bilan, qizilishtonning daraxtni cho'qigani singari bolaning yalang'och boshiga uradilar.

Men qanday qilib «kalla kobak» balosidan qutulish yo'lini topolmasdan tang qotdim.

Xayriyat xalfa meni quvvatlab:

– Uni o'z holiga qo'ya beringlar, – dedi, – uning otasi juda yomon odam.

Xalfaning otamni «yomon odam» degani mening ko'nglimga naqadar qattiq tekkan bo'lsa ham uning bu so'zi bilan «kalla kobak» azobidan qutulganim uchun undan minnatdor bo'ldim. Endi men uchun bu kabi balolardan qutulishga yaxshi bir yo'l topilgan edi, qachon bo'lmasin bolalar menga tega ko'rsalar, men xalfaga qarab, dod solib:

– Yo bolalaringni yig'ishtirib ol, yo bo'lmasa o'yinlaringizni otamga aytaman, – der edim.

Xalfa ham meni darhol bolalar changalidan qutqarib qolar edi. Xalfa domlaning uzun tayog'ini olib, bolalarni bir boshdan urib o'rinlariga o'tqazdi va danakbozlik janjalini bartaraf qilgandan keyin:

– Bolalar, endi navbat bedanabozlikka! – dedi.

Ammo bu o'yinga bolalarning ko'pchiligi rag'bat ko'rsatishmadi, chunki xalfa va Ahmaddan boshqa bolalarning bedanalari yo'q edi.

– Bizda bedana bo'lmasa, nima bilan o'ynaymiz? – deyishdi bolalar.

Xalfa bo'lsa buning ham ilojini topdi:

– Bizning ikkalamiz bedanalarimizni urishtiramiz, sizlar «bolagarov» bog'langlar! – dedi.

– Durust, unday bo'lsa, biz uylarimizga borib pul yo danak keltiraylik, – deyishdi bolalar.

– Ma'qul! – dedi xalfa.

Bolalarning ko'pi ketdi, xalfa qolgan bolalar bilan titilgan bo'yralarni qaytadan joy-joyiga yoydilar, faqat hujraning o'rtasidagi katta

oxurning o'rtta belidan bir parcha yerni to'garak shaklida ochiq qoldirdilar.

Uylariga ketgan bolalar qaytib keldilar, bedanabozlik boshlandi.

Xalfa Ahmad bilan orasi ochiq qoldirilgan davra tevaragida bir-birovlariga qarama-qarshi o'tirdilar, ularning yonlarida boshqa bolalar ham davra qurib o'tirdilar. Davra to'lgandan keyin qolgan bolalar ularning orqalarida tikka turdilar.

Xalfa bilan uning qarshisida o'tirgan Ahmad qo'ynilaridan bedanalarini chiqardilar, bedanalarining tumshuqlarini yaladilar, ularning oyoqlarini cho'zib qanotlariga tufuklarini suv o'rnida surkadilar, qanotlarini taglarigacha ho'lladilar. So'ngra xalfa Ahmadga qarab:

– Mening necham bilan sening nechang? – dedi.

– Mening yigirmam bilan sening yigirmang! – deya Ahmad javob berdi.

– Mening o'ttizim bilan sening o'ttizing! – deb xalfa orttirdi.

Oxirda o'yin «mening yuzim bilan sening yuzing»ga borib taqaldi. Bu shunday bo'ladiki, kimning bedanasi qochsa, qochirgan bedananing egasiga yuz dona danak to'laydi.

– Sizlar ham «bolagarov» bog'langlar! – dedi xalfa boshqa bolalarga qarab.

Boshqa bolalar ba'zilari xalfaning bedanasi ustidan «uning bedanasi zo'r chiqishini bahslashib», ba'zilari «Ahmadning bedanasi zo'rligiga» bahslashib, bir-birovlari bilan garov bog'ladilar. Ularning ham har qaysilari o'z

hollaricha sening o'ningga mening o'nim yo ortiqroq qilishib «bolagarov» qo'yishdilar.

Garovlar bog'lanib bo'lgandan so'ng ikki bedanani to'garak ichida (ma'arakada) bir-birovlari bilan urishtirildi.

Ikkala bedana ham panjalarini yozib, patlarini hurpaytirib, bo'yinlarini cho'zib urishishga kirishdilar.

Birinchi bedana ikkinchisining bo'ynidan tishlab tortar, ikkinchisi birinchisining qulog'idan tishlab tepar, biri pixi bilan o'z dushmanining ko'zini tirnar, ikkinchisi unisining bo'ynidan tutib yerga bosmoqchi bo'lar edi...

Oz vaqtda bedanalarning boshlari va yuzlari o'z qonlari bilan bo'yaldi, ammo hech biri ham qochmadi.

Bedana egalari ularni ajratib oldilar va u yoq bu yoqlarini qashidilar, bosh-oyoqlarini siladilar, qanot va tirnoqlarini ho'lladilar, bedanalar biroz dam olgandan keyin tag'in urishga qo'ydilar. Ular yana urisha ketdilar...

Shu singari bir necha bor urishgandan keyin Ahmadning bedanasi «churq» dedi-da, urishni tashlab davradan qochdi va xalfaning bedanasi uni davrani aylantirib quvlay ketdi.

Bolalar qiyy'os chiqardilar: chapak, hushtak, jirtak chalishlar boshlandi...

IX

Bedana urishtirish orqasidan qo'zg'algan shovqin-suron hali bitganча yo'q edi, kutilma-

ganda domla kirib keldi, danak uchun uylariga borgan bolalar hujraga kirganlarida, ehtiyotsizlik qilib hujra eshigini ichkarisidan zanjirlamagan boʻlsalar kerak, domla eshikni taqillatishga ehtiyoj sezmay, toʻgʻri hujraga kira oldi.

Bolalar shu darajada oʻyin-kulgi va shovqin-suron bilan ovora edilarki, ular domlanning oʻz joyiga oʻtib uzun tayoqni olib, boshlariga kaltaklaguncha uning kelishidan hech bir bola xabardor boʻlmagan edi.

Yolgʻiz mengina oʻyin toʻpolonidan chetroqda turib, bir koʻzimni oʻyinning borishiga tikkanim holda, ikkinchi koʻzimni maktabxona eshigidan uzmagani edim, shuning uchun domlanning echi soqoli koʻrinishi bilan tez, lekin sekingina oʻz joyimga oʻtib oʻtirdim...

Domla hamma bolalarni birday savagandan soʻng, menga qarab:

– Sen aqlli bolasan! – dedi.

Bolalarning hammasi ham oʻz oʻrniga oʻtirgan va tinchlanishgan edi. Xalfa domlanning qarshisiga keldi. U bukun ham domla undan «gunohkorlar»ning nomlarini soʻrar deb oʻylagan boʻlsa kerak, biroq uning oʻyi yanglish chiqdi, domla hech narsa soʻramagani holda:

– Darrov bor-da, hovuzdan tunovi kungi suvga tashlanib qoʻyilgan tayoqlarni olib kel! Ular yaxshi namlanib, sizlarga odob berish uchun sozlangan boʻlsa kerak, – dedi.

Xalfa boshini qashiy-qashiy hujradan chiqdi, bolalarning rang-qutlari oʻchdi, aʼzoyi badanlari tol bargiday titradi. Yolgʻiz mengina domlanning:

«Sen aqlli bolasan», degan soʻzi bilan tinchlangan edim.

Xalfa tayoqlarni keltirdi-da, domlaning oldiga tashladi. Domla ham hech soʻroq va boshqasiz katta bolalarga qarab:

– Avval buning oʻzini bosinglar! – deb xalfani koʻrsatdi.

Bir necha katta bolalar oʻrinlaridan irgʻib turib xalfani yerga bosdilar va domlaning ikkinchi «buyrugʻi»ni kutmasdan, falloqni olib uning oyoqlariga oʻradilar ham kaltaklashga boplab tutib turdilar. Uning oyogʻida esa tunovi kungi kaltakning yaralari qatqoqlanib koʻrinib turar edi.

– Ur! – deb buyurdi domla.

Bolalarning biri hovuzdan keltirilgan tayoqlarning birisini olib, u bilan xalfaning oyogʻiga urdi, lekin tayoq bir urishdayoq sinib, uch boʻlak boʻlib tushdi. Bola ikkinchi tayoqni oldi,

U ham birinchi urishda sindi: shu tariqa xalfaning oyogʻiga ozor bermasdan tayoqlarning barisi sinib bitdi.

Domla gʻazablandi va singan tayoqlarning birini olib koʻzdan oʻtkazdi.

– Men hovuzga tashlangan tayoqlarning barisi tut, bir kecha-kunduz suvda yotgandan keyin qayishlanib, hech sinmaydigan boʻlar edi. Bu firibgar u tayoqlarni keltirmasdan, tolning quruq xipchinlarini sindirib olib, hovuzda hoʻllab keltirgan, xolos, – dedi va bolalarning birisiga qarab:

– Bor, hovuzdan oʻz tayoqlarimni olib kel! – dedi.

Bola ketdi, xalfa tinchsizlanmadi va ko'zlarini hujraning shipiga tikkan holda kulumsirab yotar edi...

– Hovuzda tayoq yo'q! – dedi qaytib kelib bola.

– Ma'lum bo'ladiki, – dedi domla, – bu tayoqlarni yashirgan. Xayr mayli, bundan keyin tut yog'ochi o'rniga anor yog'ochi ishlatarman, anor tut yog'ochidan ham zaharliroqdir, lekin hozir uning bu qiligi uchun qanday o'ch olish yo'lini bilaman.

Domla devorga tirab qo'yilgan uzun tayoqni qo'liga olib: – Yuzini yerga qilib, chopon, ko'ylagini bo'yniga tortib bosinglar buni! – dedi bolalarga.

Bolalar xalfaning oyog'idan falloqni chiqarib oldilar-da, uning yuzini yerga qilib, orqasini yalang'ochlab bosdilar va domla uzun tayoq bilan uning yalang'och orqasiga ura boshladi...

Ammo tirsak va tizzalarini yerga tirab, belini ko'tarib turgan xalfa, domla urgan chog'ida o'zini tervatar, qimirlatar va kaltak zarbini kuchsizlatar, pasaytar edi.

– Qo'l-oyoqlaridan tortib qorni bilan bosinglar! – dedi, kutganicha kaltaklayolmagan domla.

Ikki bola xalfaning ikki qo'lini, ikki bola uning ikki oyog'ini cho'zib tortganlari holda, boshqa bir bola uning yelkasiga minib yerga bosdi va xalfa ixtiyorsiz...

– Astaroq bosinglar! Bedana o'lmasin, – deb yubordi.

– A!.. Buning bedanasi ham bormi? – dedi domla va qo'shimcha qildi:

– Bedanani olib menga beringlar! – dedi.

Bolalar xalfaning qo‘yniga qo‘l solib uning bedanasini oldilar-da, domlaga berdilar.

Domla o‘ylamay-netmay jonivor bedananing boshini shartta uzib tashladi.

Xalfa:

– Ahmadning ham bedanasi bor, uni nega o‘ldirmaysizlar? – deb baqirdi yotgan joyidan.

– Uning bedanasini ham topib bering! – dedi domla bolalarga.

Bolalar xalfani qo‘yib, Ahmadga yopisha ketdilar. Xalfa ham o‘rnidan irg‘ib borib Ahmadga yopishib, uning qo‘yniga qo‘l soldi-da, bedanasini olib domlaga berdi.

Domla Ahmadning bedanasini ham boshini uzib tashlagandan keyin:

– Bukun yo‘qoling, ozod! Erta yana uramiz, – dedi va: – Ha, aytganday, erta payshanbalik nonini unutmagaysizlar tag‘in! – dedi. Bolalar bir-birovlarini bosib, qisib, turtisha-turtisha maktabdan chiqdilar.

Ammo bukun unum salomdan keyin darrov tarqalib ketmadilar va ko‘chada turib bedana o‘yinida bo‘lgan yutuq, yutqazishlarning hisobiga kirishdilar. Yutganlar yutqazganlardan haq talab qilardilar. Ammo yutqazganlar:

– Bedanalar o‘ldirildilar, ularni urishlari, garovlari va bolagarovlari ham oradan yo‘qoldi, – deb haq berishga g‘irromlik qilar edilar.

Bolalarning hammalari bir-birovlari bilan yoqalasha boshladilar. Xalfa bilan Ahmad bo‘lsa, o‘z choponlarini yechib bir tomonga qo‘ydilar-

da, jiddiy urishishga kirishdilar. Men hovlimizga qochib jo‘nadim.

Men maktabga qatnab yurar edim, maktabning shovqin-suroni, g‘avg‘osi davom etar edi. Men bir necha hafta orasida, o‘shancha shovqin-suron, urish-talash ichida bo‘lsam ham arab alifbesining nomlarini yodlab oldim. Menga ba‘zan domlaning o‘zi va ba‘zida xalfa saboq berar edi.

Arab alifbosining nomlarini yodlaganimdan keyin zer-zabar (ost-ust) darslari boshlandi. Men uchun zer-zabar darslari harflarning nomlarini o‘qiganimga ko‘ra yoqimliroq tuyular edi. Bu darsda avvalo menga: «Alif zabar a, zer ye, pesh u» deb o‘rgatdilar. Men ham bor tovush bilan cho‘zib:

– Alif zabar a, zer ye, pesh u, – deya takror qilar edim. Bu so‘zlarni aytish mening tilim uchun o‘ng‘ay, qulog‘imga o‘z ohangi bilan kirar va yoqimli edi.

Bu darsni ham arab alifbosining oxirigacha yodladim, bundan keyin ikki zabar, ikki zer, ikki pesh darsining navbati keldi.

Bu darsda menga «alif du zabar, andu du zer, indu du pesh un»larni o‘rgatar edilar.

Bu dars ham ohang jihatdan yomon emas edi, hatto bu «alif zabar a... darsiga ko‘ra ohangdorroq edi. Agar «bir zabar, bir zer, bir pesh» darsida «alif zabar a, zer ye, pesh u» deyish biron musiqa havasini boshlang‘ichi sanalsa, bu

darsdagi «alif du zabar, andu du zer, indu du pesh un» deyish u havoning «tushirma» tarona-si hisoblansa bo'lar edi.

Lekin men bu saboqlarni ashula aytganday cho'zib, zavq va shavq bilan takrorlaganim holda, bulardan hech bir narsa tushunmas, savod chiqarish uchun bularning qanday aloqasi va kerakligi borligini bilmas edim. Endi o'ylaymanki, menga «muallimlik qilgan va saboq bergan domlaning o'zi ham bu darslarning savod chiqarish uchun qanday aloqalari borligini bilmas va tushunmas ekan. Aks holda u menga, «alif, du zabar, andu du zer, indu...» deb, bu yerda hech daxli bo'lmagan «d» harfining sadosini qo'shib o'rgatmas edi.

Shunday qilib, qancha azob bilan bo'lsa ham men bu saboqni arab alifbosining oxirigacha yodladim.

Bu darslarning har birida mening «ta'lim taxtacham» o'zgarar edi, lekin domla ularni boshqa bolalarga qilgani kabi menga o'zi yozib bermas va buni:

– Otang ta'nachi, injiq odam, u men yozgan narsalarni xushlamaydi, ayt, o'zi yozib bersin, – deb, otamga havola qilar edi...

Men yil oxirida «Abjad» darsiga kirdim. Bu dars esa menga hech yoqmasdi. Menga:

– Alif bo, be zabar ab, jim bo dol zabar jad, abjad degin, – deb o'rgatar edilar.

Bir tomondan, bu so'zlarni aytish qiyin bo'lsa, ikkinchi tomondan, bu dars ohangsiz va ko'ngilga yoqmas edi.

Bir kun otam menga:

– Endi sen abjadxon bo‘libsan, men senga abjad hisobini o‘rgataman, – dedi. Abjad yozilgan taxtachani oldinga qo‘ydi va taxtachadagi naqshlarni bitta-bitta menga ko‘rsatib:

– Bu nima, bu nima?.. – deb so‘ray boshladi.

Men otamning so‘raganlariga javob berolmasdim, negaki men bu naqshlarning nima ekanliklarini bilmas edim va shu kungacha biron kishi ularning nima ekanliklarini menga ko‘rsatib o‘rgatmagan edi.

– Sen shu kunlar maktabda nima o‘qib yotibsan axir? – deb otam menga jahllandi.

– Alif bo, be zabar b, jim bo dol, zabar jad, abjad... – darsdan olgan saboqlarimni yoddan aytib berdim.

– Ha... sen to‘tiqushsan, – dedi otam, – sen bir narsani aytasan, lekin nima deganingni o‘zing bilmaysan.

Otam mening jildimning ichini axtarib, undan «alif be, zabar...» yozilgan ikki taxtachani topib oldi va ularning har biridagi yozuvni menga birma-bir ko‘rsatib:

– Bu nima, bu nima? – deb so‘radi.

«Buni o‘qi» deganida, taxtaga qaramasdan unga yozilgan narsalarni yodaki aytib berar edim.

– Sen to‘tiqushsan, – dedi otam takroran, – ayb senda emas, ayb sening domlang va xalfangda, ular senga saboqni to‘tiqushga o‘rgatganday yodlatganlar xolos, ammo hech bir narsani o‘rgatmaganlar yoki o‘rgata olmaganlar.

Otam manglayini qashib, biroz jim turdi.

– U-ku savodsiz, ko‘r bir odam edi, men ko‘rdan ko‘rar ko‘z talab qilibman. To‘g‘ridan ham o‘zim ahmoq ekanman.

Otam yana o‘ylab biroz jim turgandan keyin menga qarab:

– Sen ertaga maktabga bormagin! – dedi.

Men bo‘lsam behad quvondim, chunki abjad darsi ko‘nglimga urgan, bundan yuragim bezgan edi.

Otam bir kun xatibni ko‘rib:

– Mening o‘g‘limni xotiningizda o‘qiydigan qiz bolalar oldiga qabul qilishingizni so‘rayman, – dedi. Xatib:

– Halvoyini ko‘proq bersangiz, mayli, – dedi.

Men bu gapni eshitib xalfaning «xar murd» qildiruvchi qo‘rqusidan butunlay qutulganim uchun terimga sig‘mas darajada sevindim.

Ertasi kuni onam meni otinbibi maktabiga olib bordi.

Dasturxon uchun bir la‘li barkash mayiz va kulcha, uning ustiga, menga niyat bilan tikib qo‘yilgan bir ro‘mol va do‘ppi ham qo‘yildi.

Otinbibi oq yuzli, qorni katta, semiz, o‘rta yoshli bir xotin edi, uning semizligi shu qadar ediki, chordana qurib o‘tirganda uning tizzalari otam tomonidan yo‘niladigan tegirmon charxining gupchagiday bo‘lib ko‘rinar edi.

Biz otinbibi oldiga kirganimizda, u uying to'rida bir necha qavat ko'rpacha ustida chordan qurib o'tirar edi, uning tevaragida esa katta-kichik qiz bolalar kigiz ustida cho'kkalab o'tirar edilar. Ularning oldilariga o'g'il bolalar o'qiydigan maktabdagi tagsinch o'rnida yostiqlar ikki qavat bukib qo'yilgan edi. Ular o'z kitoblari ni shu yostiqlar ustiga qo'yib o'qir edilar.

Otinbibi onamni ochiq yuz bilan qabul qildi.

– O'g'lingizni (xatib domlaga eringiz tomonidan va'da qilingan katta halvoyi uchun) qabul qilishga majbur bo'ldik, – dedi va qo'shimcha qildi: – Har qachon o'g'lingiz «tabbat»ga¹ o'tsa, bir tovoq shirguruch pishirib keltirishni unutmaysiz, chunki «tabbatga tovoq» deganlar.

– Xudo o'sha kunga yetkazsa, siz uchun bir tovoq palov keltiraman, – dedi onam unga javoban.

Otinbibi dasturxonni ochib non ushatdi va qizlarga ham mening «halvoyim»dan non berdi. Ammo domla singari nonni ushatib, ularning oldilarga otmay, o'z xalfasi bo'lgan kattaroq bir qiz bolaga nonni berdi va uni o'quvchi bolalarga bo'lib berishni buyurdi, bu qiz esa har bir talabani qo'liga bir burdadan non berdi-da, kattaroq parchani o'ziga qoldirdi.

Dasturxonga fotiha o'qildi, otinbibi menga bismillo, azuibillo aytirib saboq boshlatdi. Shu bilan mening ikkinchi dars boshlash marosimim bitdi. Onam ketdi, men bo'lsam qizlar maktabida qiz bolalar orasida qoldim.

¹ Qur'on suralaridan biri.

Otinbibi menga abjadning o'rtasidan saboq berdi, u bergan saboqni men machitdagi maktabda o'qigan edim.

Otinbibining dars berish usuli domlanikiga qaraganda biroz boshqacharoq edi, u karan-dash-qalamday bir cho'pchani qo'lga olib, uning uchi bilan har bir harfni ko'rsatar, buning nomini ayttirar edi. Lekin otinbibi ham mening u harfni tanish-tanimasligim bilan ishi yo'q edi.

Otinbibi o'zining butun vaqtini saboq berishga sarf etar, har bir bolani navbat bilan o'z oldiga chaqirib dars berar va bu bilan bir kunlik o'qish o'tar edi.

Otinbibining bir kunlik dars vaqti ertangi nonushtadan boshlab, to soat o'n ikkigacha edi, u bolalarni machitdagi domladay ertadan kechgacha qamab qo'yib zeriktirmas edi. Uning shogirdlari erta bilan nonushtani o'z uylarida yeganlaridan keyin maktabga kelardilar, saboq olish va olingan saboqni o'qish bilan shug'ullanar edilar.

Soat o'n ikki bo'lganda otinbibi bolalarni nonxo'rakka chiqarar edi. Ammo bolalar non yeyish uchun uylariga bormas edilar, balki o'zlari olib keltirgan nonlarini shu yerda yer edilar. Nonxo'rak boshlanganda har bir bola otinbibiga o'z nonining yarmisini berar edi.

Bu qoidadan xabarsiz bo'lganim uchun men birinchi kun maktabga non olib bormagandim. Bir qiz tomonidan berilgan nonni otinbibi menga berib:

– Bukun seni men ziyofat qilay, erta esa sen nonni ko‘proq keltirib, meni ko‘proq non bilan ziyofat qilarsan, – dedi.

Nonxo‘rakdan keyin shogirdlar otinbibining uyi va hovli yuzlarini toza qilib supurib berar edilar.

Ba‘zi kunlarda otinbibi qizlarga kir ham yuvdirar edi. Hatto meni ham kir yuvishga undab:

– Kir yuvishni o‘rganib ol, katta bo‘lib o‘qish uchun Buxoro madrasalariga borganingda senga kerak bo‘lajak, – der edi.

Otinbibi ham avvalgi domla singari bir necha uzun-qisqa tayoqlarni o‘z orqasiga, devorga tirab qo‘ygan edi. Lekin bu tayoqlar bilan otinbibining birorta o‘quvchini urganini ko‘rmadim. Agar biror qiz maktab «odobi»ga qarshi biror sho‘xlik qilsa yoki saboqni o‘rganishga harakat qilmasa, otinbibi uning betiga o‘zining yengi bilan bir marta urar edi. Otinbibi kiyadigan ko‘ylagining engi o‘sha zamondagi Buxoro xotinlarining engi kabi keng va uzun bo‘lsa ham oq surp yoki nozik chitdan tikilgan bo‘lganidan, uning zarbasi zaif bir shamolning zarbasidan ortiq ta‘sir qilmas edi.

Mendan boshqa butun o‘quvchilarning hammasi qizlar bo‘lganidan, ular sho‘xlik qilmas, yomon o‘yinlar o‘ynamas va bir-birlarini urmas edilar. Agar nonxo‘rakdan keyin uy supurish yoki kir yuvish oralarida fursat topsalar qo‘g‘irchoq o‘ynardilar. Ularning o‘yinchoqlari o‘z mahsulotlari bo‘lgan qo‘g‘irchoqlar bo‘lib, mening uchun har biri «o‘g‘ilcha» qo‘g‘irchoq yasab berishdi.

Ular singan sopollardan «qozon», «tovoq» yasab, to'y qilishar, mening qo'g'irchog'imni o'z qo'g'irchoqlariga kuyov qilar edilar. Mening qo'g'irchog'imdan bo'lak «er qo'g'irchoq» bo'lmagani uchun uning yolg'iz o'ziga o'n-o'n ikki nafar «qiz» qo'g'irchoq kuyovga chiqar edi. To'g'risi, o'sha vaqtlarda shu o'yin menga juda yoqar edi.

Ba'zi qizlar besh-o'ntalari bir yerga chiqayotgan o'z qo'g'irchoqlarini bir-birovlari bilan urishtirar edilar. «Kundoshlar» urishidan zerikkan mening qo'g'irchog'imni ularning ba'zilarini qo'yishga (taloq qilishga) majbur qilar edilar. Bu hollardan mening ko'nglim biroz qoralanar, xafa bo'lar edim.

Keyinroq bizning maktabga yana bir o'g'il bola kelib kirdi, biroq u «kuyovlik sharafiga» yetisha olmadi. U bir qadar dag'alroq bo'lganidan bo'lsa kerak, qizlar unga qo'g'irchoq yasab bermadilar (ajoyib sarguzashtlarni boshidan kechirgan bu bola hikoyasini boshqa bir vaqtda yozarman).

Men otinbibi maktabida davom qilar edim. «Haftiyak»ni¹ tamom qildim, uning bir necha qisqa suralarini yodladim, Qur'onni ham boshdan oxirigacha o'qib chiqdim. Xo'ja Hofiz devonidan ham birmuncha o'qidim. Ammo hali

¹ Qur'onning qisqaroq suralaridan to'plangan yettitadan bir bo'lagi.

ham otinbibi tomonidan o'qilgan narsalardan bo'lak joylarini hech o'qiyolmas edim. Masalan, Hofiz devonidan maktabda o'qib o'tganim bir g'azalni qayerda va kimning qo'lyozmasi bo'lsa bo'lsin o'qiy olar edim, ammo maktabda o'qimaganim biron baytni hatto kitobimda bo'lsa ham o'qiy olmas edim, ya'ni hali ham savodim chiqmagan edi. Xat yozish bo'lsa hech qo'limdan kelmas, biror harfni ham yozolmas edim.

Lekin abjadni o'rgandim, abjad rasmiy xat bilan yozilgan bo'lgani uchun Qur'onni ham sekin-sekin, shuningdek, abjad rasmiy xati bilan, ya'ni nasx xati bilan yozilgan har bir narsani ham turtilib bo'lsa-da, o'qiy olar edim.

Endi o'ylaymanki, buning sababi quyidagicha ekan:

Otam meni otinbibi maktabiga qo'yan bo'lsa-da, uning o'zi menga abjad hisobini o'rgatishdan to'xtagani yo'q edi. U deyarli har kecha shomdan xuftonga qadar, ya'ni taxminan bir soat men bilan shug'ullanar edi.

Boshlab menga «abjad» so'zidan «A», «B», «J», «D», harflarini tanitdi, so'ngra bu harflarni bir-birlariga urishtirib va qanday o'qish yo'lini o'rgatdi, undan keyin «A», – bir, «B», – ikki, «J» – uch, «D» – to'rt deb bularning hisobini tushuntirdi... Shu yo'l bilan otam abjadni oxirigacha uning hisobi bilan birga o'rgatib chiqdi.

Shunday qilib, bir oyda men abjad harflarini o'rgandim va o'qiydirgan bo'ldim, avval bir-bir orttirib o'ngacha, so'ngra o'n-o'n orttirib yuzga-

cha, undan keyin yuz-yuz orttirib minggacha chiqadigan abjad hisobini ham o'rgandim.

Bularni o'rganib bo'lganimdan keyin otam menga:

– Endi senga qiziq bir narsani o'rgataman, bu to'qqiz raqam va sifr (nol)dirki, uni hind hakimlari topib chiqarganlar. Bu to'qqiz raqam va sifr, ya'ni o'n shakl bilan butun dunyoni hisoblash, bu raqamlarga jamlash mumkin, – dedi.

Men: «Bu qanday sehrli bir ish ekan», deb unga havas qildim.

«O'n shakl bilan butun dunyoning narsalarini hisoblash, haqiqatan ham o'rganarli bir ilm. Mening-ku, o'n barmog'im bor, men, axir, bular bilan hatto haftaning kunlarini yanglisha-yanglisha zo'rg'a sanab chiqaman...»

Men otamdan bu jodugarlarcha bo'lgan o'n shaklni tezroq o'rgatishini qat'iy ravishda talab qildim.

Otam o'rgatishni boshladi, avval menga to'qqiz raqamni bir-bir yozib ko'rsatdi. Har kun bir raqamni tanitar, uning nechaligini o'rgatar edi. So'ngra sifr (nol)ni o'rgatdi. Undan keyin bir nol bilan «bir»ning «o'n» bo'lishini o'rgatdi va shu yo'l bilan to'qqiz raqamni nol bilan qo'shib anglatdi.

Bu dars menga u qadar qiyin bo'lmadi, negaki, men abjad hisobida sanoqlarning qanday qilib bir-bir, o'n-o'n, yuz-yuz ortganlarini ko'rib o'tgan edim.

Bularni o'rganib bo'lganimdan keyin otam menga:

– Sen bizning qishloqdagi kishilarning bilgan narsalarini bilding, abjad hisobini bo'lsa hatto sening ilgarigi domlang bo'lgan qishloq domlasi ham bilmaydi, – dedi.

Men bu kabi nodir ilmlarni o'rganish bilan faxrlanar edim.

Bu orada bir voqea yuz berdiki, abjad hisobi haqiqatan ham mening faxrlanishimga sabab bo'lgan. Voqea shu ravishda yuz berdi:

Bizning mozorda yangi yil (navro'z) sayli bo'ldi. Bu saylga qo'shni qishloqning aholisi ham yig'ildi. Saylda kurash boshlandi, to'plan-gan xalq ikkiga bo'linib, tarafma-taraf bo'ldilar. Mening otam ma'rakaning ichidagi o'z taraflari-mizning eng oldida o'tirgan va meni ham o'z yo-niga o'tqazgan edi.

Har ikki tomondan polvonlar chiqib bir-bi-rovlari bilan kurashar, kuchsizlarini yiqitar edilar. Shunday qilib, birinchi vaqtlar bizning qishloqliklar g'olib chiqdi, biznikilardan hech kim yiqilmas edi.

Bu orada bizning qishloqqa qarshi bo'lgan tarafdin, Buxoroda ilm tahsil qiladigan bir mullavachcha, o'zlari tarafdin birovni yiqit-gan bizning bir yigitga talabgor bo'lib chiqdi. Bizning yigitimiz ham u bilan kurashmoqchi bo'lib, yana davraga chiqdi. Kurash boshlandi.

Biroz tortishuv va yoqalashuvdan keyin biz-ning yigitimiz yiqildi.

Bu yiqilishdan so'ng bizning tomondan yana bir yigit shu yiqitgan mullavachchaga talabgor bo'lib o'rtaga chiqdi.

Bu yigit mullaga o'zidan ko'ra kuchliroq ko'ringan bo'lsa kerakki, u:

– Men bu yigit bilan kurashmayman, – dedi.

– Nega bu bilan kurashmaysiz? – deb qich-qirishdi bizning tomonliklar.

– Shuning uchunki, u chapani, men mulla, chapani mulla bilan kurashganda ulamoni tahqir qilgan bo'ladi, – deb javob berdi mullavachcha.

Otam mullavachchadan bu javobni eshitgandan keyin meni yonboshiga olgani holda o'rnidan irg'ib turdi va kurash maydonining o'rtasiga borib mullavachchani o'z oldiga chaqirdi.

Mullavachcha o'rnidan turdi-da, otamning oldiga kelib:

– Nima deysiz? – dedi.

– Siz mullami, polvonmi? – deb so'radi mullavachchadan.

– Men polvon-mulla! – dedi u.

– Agar mulla bo'lsangiz, – dedi otam, – mening sakkiz yashar shu o'g'lim bilan, uning yoshi va gavdasiga qaramasdan, munozara qiling. Xalq sizning mullaligingizni ko'rsin, agar polvon bo'lsangiz o'zingizning tengdoshingiz bo'lgan, gavdasi ham sizning gavdangizdan katta bo'lmagan anovi yigit bilan kurashing, xalq qaysi birovingizning zo'r ekanligingizni bilsin.

Otam u mullavachchadan hech bir javob eshitmagandan keyin:

– Keling, avval boshlab sizning mullaligingizni sinab ko'raylik, – dedi va menga qarab:

– Bu mulladan abjad hisobidan biror narsa so'ra, o'g'lim! – deb buyurdi.

Men ham hech bir o'ylamasdan:

– «T» nechadir? – deb mulladan so'radim.

Bunga mullavachcha javob berolmagandan so'ng otam mendan so'radi.

– O'zing ayt, «T» nechadir?

– To'rt yuz, – dedim men.

Shunday qilib, otam bir necha harflarni bir-bir atab, haligi mullavachchadan: «Bu nechadir, bu nechadir?» deb so'radi, u javob berolmagandan so'ng uning javobini mendan so'radi... va men javob qaytarar edim.

Bizning tomonliklar mullavachchani: «Uyat, uyat...» deya masxaraladilar. U uyaldi, qizardi, bo'zardi. Undan so'ng otam unga:

– Endi sizning mullaligingiz bitdi, sob bo'ldi, siz ham bir chapani kabi shu yigit bilan kurash tusha bering! – dedi.

Mullavachchanning haligi bizning tomon yigiti bilan kurashuvdan boshqa chorasi qolmagan edi. Mullavachcha bilan bizning yigit kurashga tushdilar, biroq kurash tushishgan hamon mullavachcha gumburlab yiqildi.

Tomoshabinlar o'rtasida guvillagan shovqin ko'tarildi, xalq hayqirib o'rnidan qo'zg'aldi. Xalq botirlarcha qadam tashlab, ma'rakani aylanib yurgan g'olib yigitni qo'llariga ko'tarishib, havo-ga otar va ilib olishar edi.

Shu bilan kurash tugadi. Bizning tomonning yigitlari otamga:

– U mullani haqiqatda sizning o'g'lingiz yiqitdi, negaki u munozarada mulzam bo'lib, uyal-

gani orqasida o'z kuchini to'plab kurashga berolmadi, – deyishdi.

Ularning bu so'zidan g'ururim tobora otar, xayolimda: «Haqiqatan ham men nodir ilmlarni o'rgangan ekanman», deb faxrlanar edim. Ammo haqiqatda esa hali xat-savodim chiqmagan edi.

MUNDARIJA

Sudxoʻrning oʻlimi	3
Eski maktab	183

Adabiy-badiiy nashr

SADRIDDIN AYNIY

SUDXOʻRNING OʻLIMI

(Qissa)

Muharrirlar
Maʼmura QUTLIYEVA,
Muhayyo RIXSIBEKOVA

Badiiy muharrir
Uygʻun SOLIHOV

Musahhih
Madina MAHMUDOVA

Sahifalovchi
Sunnat MUSAMEDOV

Texnik muharrir
Surayyo AHMEDOVA

Litsenziya raqami: AI № 252, 2014-yil 2-oktabrda berilgan.

Bosishga 2016-yil 26.01.da ruxsat etildi.

Bichimi 84x108 1\32.

Bosma tobogʻi 7,5. Shartli bosma tobogʻi 12,6.

Garnitura «Bookman Old Style». Ofset qogʻozi.

Adadi 5000 nusxa. Buyurtma № 29.

Bahosi kelishilgan narxda.

«Yangi asr avlodi» NMMda tayyorlandi va chop etildi.
100113. Toshkent, Chilonzor-8, Qatortol koʻchasi, 60.

Murojaat uchun telefonlar:

Nashr boʻlimi – 147-00-14; 129-09-72;

Marketing boʻlimi – 128-78-43; 397-10-87; faks – 273-00-14;

e-mail: yangiasravlodi@mail.ru

**«Yangi asr avlodi» nashriyot matbaa markazi
«Kamolot kutubxonasi» ruknida quyidagi
kitoblarni nashrga tayyorladi:**

Andersen

«QOR ODAM»

Bichimi 84x108 1/32, 382 bet

Yumshoq muqovada

Andersenning ertaklari bugun ham eng ko'p o'qilayotgan asarlar sirasiga kiradi. Ularda bolalarga xos bo'lgan beg'ubor kechinmalar, ezgulikning g'alabasi, orzu-umidlarning ushalihi, yorug' olamda har birimiz har qadamda duch kelib, kundalik hayotimizda yuz berayotgan oddiy voqea-hodisalarning o'zgacha talqini tilga olinadi.

Ertaklar katta-kichik yoshdagi o'quvchilarga mo'ljallangan bo'lib, ular tasavvuringizni boyitadi, aqlingizni charxlaydi. Olis manzillardagi ertaklarning mo'jizaviy ohangi Siz aziz kitobxonlarni maftun etadi.

Daniel Defo

**«ROBINZON KRUZONING HAYOTI VA AJOYIB
SARGUZASHTLARI»**

Bichimi 84x108 1/32, 208 bet

Yumshoq muqovada

Yigirma sakkiz yil kimsasiz va bepoyon orolda yolg'iz o'zi yashagan Robinzon Kruzoning boshidan kechirgan sarguzashtlarga boy hayoti va uning baxtli yakuni haqidagi qiziqarli hikoya sizni befarq qoldirmaydi.

Mirzakalon Ismoilij

«QIZLAR DAFTARIGA»

Bichimi 84x108 1/32, 172 bet

Yumshoq muqovada

Ushbu kitob o'z davrida qo'lma-qo'l bo'lib ketgan. Unda buvining nabira-qiziga, shu orqali uning dugonalariga hayot saboqlari – muhabbat, vafo, burch va sadoqat, halollik, to'g'rilik xususidagi o'g'itlari o'z aksini

topgan. Shu bilan birga, egrilikning oqibatlarini, oiladagi kelinlik vazifalari, farzand tarbiyasidagi nozik jihatlar bayon etiladi. Kitob mutolaasi balogʻat yoshidagi har qanday qiz qalbidagi yashirin soʻroqlarga, yurak tubida asragan, kimdandir soʻrashga iymamayotgan savollariga javob boʻladi.

Xudoyberdi Toʻxtaboyev

«SARIQ DEVNI MINIB»

Bichimi 84x108 1/32, 544 bet

Qalin muqovada

«Sariq devni minib» kitobi sevimli adibimizning ikki kitobining toʻplamidan iborat. «Sariq devni minib» va «Sariq devning oʻlimi» sarguzasht romanlari bolalar hayotidan olib yozilgan boʻlib, ularning sevimli kitoblari-dandir. Bu asarda orzu-havasga eltadigan chinakam yoʻl halol mehnat, yaxshi xulq-odob va qunt bilan oʻqishda ekanligi taʼkidlanadi.